आ. सं. १४०

२१०

३५४२

वेदान्त - २४

[illegible]

২৩০

वाजसनेयोपनिषत् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशङ्करभगवत्कृत

भाष्यसहिता

श्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवतानन्द-

ज्ञानकृतभाष्यटीका

विभूषिता ।

कलिकातानगरे

श्रीयुतबाबुभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित

संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रे

तद्द्वारैव मुद्रिता ।

इंराजी १८७२ सन १२७८ साल ।

(निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।)

Samanathaswamah
आ.सं. ९५०
३५८२

गौड़पादीयमाण्डुक्योपनिषत् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशङ्करभगवत्कृत

भाष्यसहिता

श्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवतानन्द-

ज्ञानकृतभाष्यटीका

विभूषिता ।

पुरी भारती

कलिकातानगरे

श्रीयुक्तबाबुभुवनचन्द्र वसाक संस्थापित

संवादज्ञानरत्नाकराख्य यन्त्रे

तद्द्वारैव मुद्रिता ।

इंराजी १८७३ सन १२८० साल ।

निमतलाघाटष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।

सगौड़पादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषद्॥ १॥

गान् स्थवि-
ओं नमः परमात्मने॥ प्रज्ञानांशुप्रतान
ीतिषा स्वेन
निकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान् भुक्त्वा भोगा
पुनरपि धिषणोद्भासितान् कामजन्यान्।

र्त्तिप्रमातृत्वं दर्श-

सगौड़पादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योप व्युत्पत्तेर्ब्रह्मण-
॥ ओं॥ परिपूर्णपरिज्ञानपरितृप्तिमते कल्पितस्यानवय-
विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णनाम्नस्ते नमः॥ मायावित्त्वेन
शुकानन्दपदाम्भोजद्वन्द्वं नन्दतां सदा ब्रह्मणस्तत्सम्बन्धे-
नमस्कुर्वे पुरस्कर्तुं तत्त्वज्ञानमहोदयम् इत्यर्थः॥१॥
गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते दर्शनोपक्रम्य तस्य
तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वशक्तितः चाधिकारिणौ च
पूर्वैर्यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रि ामाश्रित्य त्वग-
ने विद्या-
तथापि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्यते॥४॥
:स्य

श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान्माण्डूक्योपनिषदर्थाविष्करणपरानपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान् व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारश्चिकीर्षितस्य भाष्यस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं शिष्टाचारप्रमाणकं मुखतः समाचरन्नर्थादपेक्षितमभिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति। प्रज्ञानेत्यादिना॥ तत्र विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनमिति प्रक्रियां प्रदर्शयति। यत्परम्ब्रह्म तन्नतोऽस्मीति। पश्चादर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं नमनं सूचयता ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यक्त्वं सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो ध्वनितः। यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योतकत्वाद्वेदान्तप्रसिद्धं यद्ब्रह्म तन्नतोऽस्मीति सम्बन्धेन मङ्गलाचरणमपि स्तुत्या क्रियते। ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावादमृतमजमित्युक्तम्। जननमरणप्रबन्धस्य संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति द्योतितम्। यद्यपि-

पेति मधुरभुङ् मायया भोजयन् नो माया-

रि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयवि-
कारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते भोज्यश्च
लक्ष्यते । तदेतदद्वैते विरुध्येतेत्याशङ्क्य ब्रह्मण्येव
ति सर्वं काल्पनिकं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह । प्रज्ञा-
ादिविक्रियाविरहितं कूटस्थं ज्ञानं चाभिरूपं
श्च । प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्यांशो रश्मयो
सूर्य्यप्रतिबिम्बकल्पा निरूप्यमाणा बिम्बकल्पात्
= तेषां प्रताना विस्तारास्तैरपर्य्यायमेवाशेषशरीर-
। स्थिरेति ॥ स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्या-
ः समूहस्तं व्याप्तुं शीलमेषामिति तथा तैरिति
ोक्ष्यमाना विषयास्तान् व्याप्येति विषयसम्बन्धोक्ति
। भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कारास्तेषां स्वविषयत्वं
ानुगृहीतबाह्येन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विषयाकारपरि-
णा न्यत्वं तान् भुक्त्वा स्वपितीति सम्बन्धः । एतेन जागरितं
ब्रह्मणि कल्पितमुक्तम् तत्रैव स्वप्नकल्पनां दर्शयति । पुनरपीति ॥
जाग्रद्धेतुधर्म्माधर्मक्षयानन्तर्य्यं पुनःशब्दार्थः । स्वप्नहेतुकर्म्मोद्भवे च सती-
त्यपि नोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि स्थूला विषयाश्च सन्ति
किन्तु धिषणाशब्दित बुद्ध्यात्मानो वासनात्मनो विषयाभासन्ते तानु-
भूय स्वपितीत्यर्थः ॥ तेषां प्रापकमुपन्यस्यति । कामजन्यानिति ॥ काम-
ग्रहणं कर्म्माविद्ययोरुपलक्षणार्थम् ॥ अवस्थाद्वयकल्पनां ब्रह्मणि
दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति । पीत्वेति ॥ सर्व्वे विशेषाः
सर्वे विषयाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान् पीत्वा स्वात्म
न्यज्ञाते प्रविलाप्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्रानन्द-
प्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । मधुरभुगिति । अवस्थात्रयस्य मायात्म-
तस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वस्मासु सम्बन्धितामिवापाद्यास्मान्
भोजयद्ब्रह्म वर्त्तते । अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयं तद्वन्तो जीवा
मायापि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशिष्टे परिकल्पितं सर्वमित्याह ।

संख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

यो विश्वात्मा विधिजविषयान् प्राश्य भोगान् स्थविष्ठान् पश्चाच्चान्यान् स्वमतिविभवान् ज्योतिषा स्वेन

मायायेति ॥ तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थात्रयातीतत्वेन चिन्मात्रत्वं दर्शयति । तुरीयमिति ॥ चतुर्णां पूरणं तुरीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितस्थानत्रयसंख्यापेक्षया तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह । मायेति ॥ मायावित्वेन निकृष्टत्वमाशङ्क्योक्तम् । परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्सम्बन्धेऽपि स्वरूपद्वारा न तत्सम्बन्धोऽस्तीति कुतो निकृष्टतेत्यर्थः ॥ १ ॥

विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामवलम्ब्य तदर्थेनोपक्रम्य तस्य त्वमर्थप्रत्यगात्ममात्रत्वमुक्तम् । अभिधेयफलोक्त्या सम्बन्धाधिकारिणौ च सूचितौ । सम्प्रति निषेधद्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थासंसारिब्रह्ममात्रत्वं प्रत्याययति । यो विश्वात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धश्चिद्धातुः सर्वनाम्ना परामृश्यते । तस्मिञ्जागरितमारोपितमनुदाहरति । विश्वात्मेति ॥ विश्वं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं स्थूलं जगद्वैराजं शरीरम् । तस्मिञ्जागरिते चाहं ममेत्यभिमानवानित्यर्थः ॥ तस्यार्थक्रियामुपन्यस्यति । विधिजेति ॥ विधीयत इति विधिर्धर्मो नञा अनुबन्धेन ततो व्यतिरिक्तो विधिरधर्मश्च ताभ्यां धर्माधर्माभ्यामविद्याकामप्रसूताभ्यां विषयाः शब्दादयो जन्यन्ते । तान् भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुगृहीतबाह्येन्द्रियद्वारकबुद्धिपरिणामगोचरतया स्थूलतमान् प्राश्य साक्षादनुभूय स्थितोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः ॥ तस्यैव स्वप्नावस्थामभ्यस्यति । पश्चाच्चेति । जाग्रद्धेतुकर्मक्षयानन्तरं स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे च सति स्थूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्यानस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान् बाह्येन्द्रियग्राह्याणामुपरतत्वादविद्याकामकर्मप्रेरितात्मीयमतिप्रभावादेव प्रसृतानन्तःकरणात्मनो वासनामयानादित्यादिज्योतिषामस्तमितत्वादात्मभूतेनैव

सूक्ष्मान् । सर्व्वानेतान् पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थाप-

ज्योतिषा विषयीकृताननुभूयापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्य्यात्मकं सूक्ष्मं प्रपञ्चं हैरण्यगर्भं शरीरं स्वप्नस्थानस्थाभिमन्यमानस्तैजसो भवतीत्यर्थः ॥ तत्रैव सुषुप्तकल्पनां दर्शयति । सर्व्वानिति ॥ स्थूलसूक्ष्मविभागेन स्थानद्वयावच्छिन्नान् प्रकृतानेतानशेषानपि विशेषानुपाधिद्वयद्वारकस्थानद्वयसञ्चारप्रयुक्तभोगोद्भवानन्तरं तस्यापि परिजिहीर्षया शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्वात्मन्यज्ञाते कारणात्मनि स्थापयित्वोपसंहृत्याव्याकृतप्रधानः सन् प्राज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ तस्यैव प्रत्यगात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसूतप्रमाणज्ञानसमारूढस्य सर्व्वानप्यनर्थविशेषान् कार्य्यकारणरूपान् प्रमाणज्ञानप्रभावादेव हित्वा निरुपाधिकपरिपूर्णपरिशामपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नं तत्त्वं कथयति । हित्वेति । प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रणामस्य प्रत्युहप्रवाहप्रशमनात्मकं प्रयोजनं स्थानत्रयप्रकल्पनातीतं परवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन । पात्विति । नोऽस्मान् व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितान् पुरुषार्थपरिपन्थिकृत्कारण निरासपुरःसरं परमात्मा पराकृताशेषकल्पनो नित्यविज्ञप्तिस्वभावो मोक्षप्रदानेन तद्धेतुज्ञानप्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः ॥ केचित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो ग्रन्थस्य वेदान्तैकदेशसम्बन्धत्वज्ञापनार्थं निष्प्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म प्रथमश्लोकेन सूचितम् । द्वितीयेन माण्डुक्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाद्यप्रकरणेन प्रणवमात्राणामात्मपादानाञ्चैकीकरणेन प्रतिपाद्यं ब्रह्म सूचितमिति मन्यन्ते । न च द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे वृत्तलक्षणाभावादसाङ्गत्यमाशङ्कनीयम् । गाथालक्षणस्य तत्र सुसम्पादत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकान्तर्भूतमभ्युपगच्छन्तो द्वितीयश्लोकं भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति । तदसत् । उत्तरश्लोकेष्विवाद्येऽपि श्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रणयनप्रसङ्गात् । ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपरे पुनराद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नमस्क्रिया प्रकरण-

श्रीगौडपादीयकारिकासहितायर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषदारम्भः ।

॥ हरिः ॐ ॥ ॐ मित्येतदक्षरमिदꣳ

यित्वा हित्वा सर्वान् विशेषान् विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥२॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थं सारसङ्ग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि

प्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभक्तेरपि विद्याप्राप्त्यावन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्यशिक्षायै ज्ञापनार्थमयस्मात्तयातीतानित्यसिद्धविज्ञानमूर्तेराचार्यान्मोक्षौपयिकज्ञानप्राप्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यवगम्येन मुमुक्षुणा प्रार्थित इति द्वितीयश्लोकेन कल्पयन्तीति ॥२॥

यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तन्निर्देष्टुमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति । ओमित्येतदिति । ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते । व्याख्यायतेऽस्माभिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितम् । नाद्यः । शास्त्रलक्षणाभावादस्याशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिबद्धमशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रम् । अत्र च मोक्षलक्षणैकप्रयोजनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीयः । प्रकरणलक्षणाभावादित्याशङ्क्याह । वेदान्तेति । शास्त्रं वेदान्तशब्दार्थः । तस्यार्थोऽधिकारिनिर्णयरूपसदनपदार्थद्वयतदैक्यविरोधपरिहारसाधनफलाख्यः । तत्र सारो जीवपरैक्यं तस्य सम्यग्ग्रहः सङ्ग्रहः संशयविपर्यासादिप्रतिबन्धव्युदासेन तदुपायोपदेशो यस्मिन् प्रकरणे तत्तथेति यावत् । तथा च । शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यात

सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ।

प्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथापि प्रकरणव्याचिख्यासुना सङ्क्षेपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजनवत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बद्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत् प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्त्तस्येव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता । तथा दुःखात्मकस्यात्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता । अद्वैतभावः प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनायास्यारम्भः क्रियते । यत्र हि द्वैतमिव भवति । यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं तद्विजानीयादित्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावदोङ्कारनिर्णयाय

मिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनसङ्क्षेपस्य च काव्यान्तरत्वात्प्रकरणान्तरणस्य चात्र सम्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ प्रकरणत्वेऽपि निर्विषयत्वादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याह । अत एवेति ॥ प्रकरणत्वादेव प्रकृतशास्त्रीयेदेन सम्बन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यङ्गतया तानि त्ववश्यं वक्तव्यानीत्याशङ्क्य शास्त्रीयसम्बन्धादीनां तदीये प्रकरणेऽर्थात्प्राप्तत्वान्नास्ति वक्तव्यत्वमर्थस्य पुनरुक्तेरित्याह । यान्येवेति ॥ श्रोतारो हि शास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीयान्येव सम्बन्धादीनि अन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्

प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमात्मतत्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् । यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्तिः रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितस्तथात्वदर्शनाय प्रकरणं तृतीयम् । अद्वैतस्य तथात्वप्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि तेषामन्योन्यविरोधित्वादतथार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् । कथं पुनरोङ्कारनिर्णय आत्मतत्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इत्युच्यते ॥ ओमित्येतत् । एतदालम्बनम् । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । ओमित्यात्मानं युञ्जीत ओमिति ब्रह्म ओङ्कार एवेदं सर्व्वमित्यादिश्रुतिभ्यः । रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्यास्पदोऽद्वय आत्मा परमार्थतःसन् प्राणादि विकल्पस्यास्पदो यथा तथा सर्व्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्या

प्रवर्त्तन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्त्तॄवदेव तद्भाष्यकृतापि विषयादी नामवक्तव्यत्वाद्भाष्यकृतो विषयाद्युपन्यासो वृथा स्यादित्याशङ्क्याह । तथापीति ॥ प्रकरणकर्त्तुरवक्तव्यान्यपि तद्भाष्यकृता तानि सङ्क्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातॄणां सम्मतम् । ताभ्यामनुक्तत्वे तेष्वनाश्वासाशङ्कावकाशादित्यर्थः ॥ भाष्यकृता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्षणप्रयोजनवत्त्वं प्रतिजानीते । तत्रेति ॥ प्रयोजनवच्छास्त्रमिति सम्बन्धः । शास्त्रपदग्रहणं प्रकरणोपलक्षणार्थम् । मोक्षलक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानस्येष्यते न शास्त्रप्रकरणयोरित्याशङ्क्याह । साधनेति ॥ सत्यं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानम् तस्य जनकं शास्त्रादि तद्द्वारेण ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति शास्त्रादीत्यर्थः ।

त्मविकल्पविषय ओङ्कार एव। स चात्मस्वरूपमेव। तदभिधायकत्वात्। ओंकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्व्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधानव्यतिरेकेण नास्ति। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्व्वं सितम्। सर्व्वं हीदं नामनीत्यादिश्रुतिभ्यः। अत आह ओमित्येतदक्षरमिदं सर्व्वमिति। यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यतिरेकात्। अभिधानस्य चोङ्काराव्यतिरेकात् ओंकार एवेदं सर्व्वम्। परञ्च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेव गम्यतइत्योङ्कार एव। तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमित्येतस्योपव्याख्यानम्। ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्यशेषः। भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं यत्तदप्योङ्कार एवोक्तन्यायतः। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं कार्य्याधिगम्यं कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तद

तथापि ब्रह्मणा विषयेण सम्बन्धो वेदान्तानामेवेष्यते तत्कथमभिधेयत्वसम्बन्धं शास्त्रादीत्याशङ्क्य ब्रह्मविचारमन्तरेण तज्ज्ञानजनकत्वायोगात्तज्ज्ञानजननद्वारा विषयसम्बन्धसिद्धिरित्याह। अभिधेयेति॥ उक्तं ज्ञानं व्यवहितंप्रयोजनादिशास्त्रादेरुपसंहरति। पारम्पर्य्येणेति। तत्र सम्बन्धो ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः। शास्त्रादिनैव जन्यमित्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं तदाक्षिपति। किं पुनरिति॥ साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वं नित्यत्वे साधनानधीनत्वान्न तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। मोक्षस्यात्मस्वरूपत्वान्नानित्यत्वं नापि साधनाभ्यर्थ्यम्॥

यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥१॥

प्योङ्कार एव। अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधा-
न्येन निर्देशः कृतः ॥१॥

स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वेनानर्थवत्त्वादित्युत्तरमाह। उच्यत
इति॥ यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपाद
प्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागपि सती रोगप्रतिबन्धात् नतीव स्थिता
चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात् प्रतिबन्धभूतरोगापगमे सत्यभिव्य-
ज्यते। न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धप्रध्वंसार्थत्वात्। नचानित्यत्वं
स्वच्छतायाः शङ्क्यते। तस्मात्तदसाध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह।
रोगार्त्तस्येति॥ यथोदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतः समुत्खात-
निखिलदुःखस्य निरतिशयानन्दैकतानस्यापि स्वाविद्याप्रसूताहङ्कारा-
दिद्वैतप्रपञ्चसम्बन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी सुखं मया प्राप्तव्य-
मिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योत्थाद्वैतवि-
द्यातोद्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभावभूता परमानन्दता निरस्त-
समस्तानार्थता च स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति। सा च स्वस्थता परिपूर्णा
वस्तुस्वभावान्नातिरिच्यते। तदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनं तस्य च स्वरूप-
त्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितव्यम्। न च साधनवैयर्थ्यं वर्णितप्रति-
बन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ ननु द्वैतस्याह-
ङ्कारादेरात्मनो वस्तुत्वाद्वस्तुनश्च निदानपोह्यत्वान्नित्यनैमित्तिककर्म्मा(य-
त्तत्वान्निवृत्तेरलं विद्यार्थेन प्रकरणारम्भेणेति तत्राह। द्वैतेति॥
आत्माऽविद्यात्मतस्य द्वैतस्यात्मविद्यया कारणनिवृत्त्यानिवृत्तेरात्म-
विद्याभिव्यक्तये शास्त्रारम्भो युज्यते। न च द्वैतस्याविद्यात्मतस्य
विद्यमानदेहत्वे प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनीं श्रुति-
मुदाहरति। यत्र हीति॥ इवशब्दाभ्यामविद्यावस्थायां प्रतिभात-

सर्व्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्॥ २॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्व्वमित्याद्यभिधानप्राधान्येन निर्द्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्द्देशोऽभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः। इतरथा ह्यभिधानतन्त्राभिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का स्यात्। एकत्वप्रतिपत्तेश्च। प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रय-

---

द्वैतस्य तत्प्रतिभानस्य चाभासत्वेन विद्यागम्यत्वमुच्यते। आत्मैवाभूदिति। विदुषो विद्यावस्थायां कर्त्तृकरणादिसर्व्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्व्वस्य द्वैतस्यात्ममात्रत्ववचनाद्विद्यानिवर्त्त्यकार्य्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरात्मैवेत्यभिधीयते। तथा च विद्यातो द्वैतनिवृत्तिनिर्द्देशात्तस्याविद्यात्वमर्थादुच्यते। आदिशब्दान्नेह नानेत्यभिधाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं द्वैतस्याभिदधत् वाक्यं वाचारम्भणवाक्यञ्च गृहीतम्। अस्यार्थस्येति द्वैतगताविद्यात्मतत्त्वस्येत्यर्थः। विषयप्रयोजनाद्यनुबन्धोपन्यासमुखेन ग्रन्थारम्भे स्थिते सति आदौ प्रकरणचतुष्टयस्य प्रत्येकमसङ्कीर्णं प्रमेयं प्रतिपत्तिसौकर्य्यार्थं सूचयितव्यमित्याह। तत्र तावदिति॥ ओंकारप्रकरणस्यासङ्कीर्णं प्रमेयं सङ्गृह्णाति। ओंकारेति॥ तन्निर्णयाय प्रकरणमारब्धमित्युक्तम्। तन्निर्णये प्रमाणाभावात्तस्य चानुपयोगित्वात्। आत्मप्रतिपत्तिर्हि पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशङ्क्यागमेत्यादिविशेषणद्वयम्। तदुपदेशप्रधानं माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यानरूपम्। तेन तत्र प्रामाण्यादुक्तो निर्णयः सेत्स्यति न त्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिलेशस्य सतोऽपि गुणत्वादप्रधानत्वात्। न चायमोङ्कारनिर्णयो नोपयुज्यते। यदात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं तत्प्रतिपत्तावुपायत्वात्। तत्प्रतिपत्तेश्च मुक्तिफलत्वात्। अतस्त्वाद्यं प्रकरणमोङ्कारनिर्णयायावान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्य्यव-

तेन युगपत्प्रविलापयन् तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति। तथा च वक्ष्यति। पादा मात्रा मात्राश्च पादा इति। तदाह। सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति। सर्वं यदुक्तमोङ्कारमात्र-मिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो

स्यतीत्युपदेशवशादधिगन्तव्यमित्यर्थः॥ वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषय-विशेषं दर्शयति। यथेति॥ आरोपितनिषेधे सत्यनारोपितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह। रज्ज्वामिवेति। हेतुतो दृश्यत्वादन्तव-त्त्वादियुक्ति वशादित्यर्थः। अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति। तथाद्वैतस्यापीति॥ तस्यापि द्वैतवद्व्यवस्थानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्क्यते। तस्यां सत्यामौपाधिकभेदाद्व्यवस्थायाः सुस्थत्वादव्यभिचारा-दियुक्तिवशादद्वैतस्य परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः॥ अलातशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति। अद्वैतस्येति॥ तस्य तथात्वमबाधितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तराणामित्यत्र हेतुमाह। अवैदिकानीति। तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह। अतथार्थ-त्वेनेति। मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः॥ तदुपपत्तिभिरेव निराकरणे हेतुमाह। अन्योन्येति। पक्षान्तरप्रतिषेधमुखेनाद्वैतमेव दृढयितु-मन्त्यप्रकरणमित्यर्थः। ओंकारनिर्णयद्वारेणात्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्ययुक्तम्। तन्निर्णयस्य तद्धीहेतुत्वायोगात्। न खल्वर्थान्तर-ज्ञानं अर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणोपयुज्यते। न चात्र धूमाग्न्योरिव व्याप्तिरुपलभ्यते। न चात्मकार्यत्वमोङ्कारस्य युक्तम्। आकाशादेर-विशेषात्। तस्य च सर्वात्मत्वेनात्मवत्तत्कार्यत्वव्याघातादिति मन्वानः सन् प्रथमप्रकरणार्थं प्रागुक्तमाक्षिपति। कथमिति॥ न वयमनुमाना-वष्टम्भादोङ्कारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्युपायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्त्यभावो दोषमावहेत्। किन्तु श्रुतिप्रामाण्यात्तन्निर्णयस्तद्धीहेतुरिति परिहरति। उच्यत इति॥ तत्र मृत्युना नचिकेतसं प्रति ओमित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनोमित्येतदुपदिष्टम्॥ समाहितेनोङ्कारोच्चारणे यच्चैतन्यं स्फुर-ति तदोङ्कारशाखोप्यादेव शाखाचन्द्रन्यायेनोङ्कारशब्देन उच्यते। तेन

विशेषेण निर्द्देक्ष्यति। अयमात्मा ब्रह्मेति। अयमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्द्दि-

---

लक्षणयोङ्कारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतुरिति विवर्चित्वा श्रुतिमुदाहरति। ओमित्येतदिति॥ प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवदोङ्कारो ब्रह्मबुद्ध्योपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्यान्तरं पठति। एतदाल-म्बनमिति॥ किञ्चायमोङ्कारो यदा परापरब्रह्मदृष्ट्या उपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति। एतद्वेति॥ किञ्च। समाधिनिष्ठो यदोमित्युच्चार्य्यात्मानमनुसन्धत्ते तदा स्थूलमकार-मुकारे सूक्ष्मे तच्च कारणे मकारे तमपि कार्य्यकारणातीते प्रत्यगात्म-न्युपसंहृत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोङ्कारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति विधान्तरेणाह। ओमित्यात्मानमिति॥ किञ्च योऽयं स्थाणुः स पुमा-निति वद्यदेतदोमित्युच्यते तद्ब्रह्मेति बाधायां समानाधिकरण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते। तथा च युक्तमोङ्कारस्य ब्रह्मज्ञाने हेतुत्व-मित्याह। ओमिति ब्रह्मेति॥ किञ्च। सर्व्वास्पदत्वादोङ्कारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेकलक्षणत्वादन्यत्वासिद्धेरोङ्कारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रति-पत्तिरेवेत्याह। ओङ्कार एवेति॥ ओमितीदं सर्व्वमित्यादिवाक्यान्तर-सङ्ग्रहार्थमादिपदमित्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोङ्कारस्य प्रतिपादितमिति शेषः। ननु स्वानुगतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य कल्पितत्वादात्मनः सर्व्वास्पदत्वं न पुनरोङ्कारस्य तदस्ति अननुगमादिति तत्राह। रज्ज्वादिरिवेति। यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादिरधिष्ठानविशेषः सर्पो रजतमित्यादिविकल्पस्यास्पदोऽ-भ्युपगतस्तथात्माद्वयत्वान्मिथ्यात्वे हेत्वभावात्परमार्थसत्स्वभावे वक्ष्यमाण-स्तस्य प्राणादिविकल्पस्यास्पदोऽभ्युपगम्यते। यथैष दृष्टान्तस्तथैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोङ्कार-मात्रात्मकस्तदास्पदो गम्यते। न च जगत्योङ्कारस्याननुगमः। ओङ्का-रेण सर्व्वा वाक् सन्तृणोतीति श्रुतेः। अतो युक्तमोङ्कारस्य सर्व्वास्पद-त्वमित्यर्थः॥ नन्वर्थजातस्यात्मास्पदत्वादोङ्कारास्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य

यति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मा ओङ्काराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्षापणवन्न गैरिवेति

प्राप्तामाशङ्कामद्वयमिति नेत्याह । स चेति ॥ आत्मवाचकत्वेऽपि नास्यो-ङ्कारस्यात्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य तन्मात्रत्वमिति व्याप्त्यभावात् । प्राणा-देरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेके दर्शनादित्याशङ्क्याह । ओंकारेति ॥ तस्य विकारः सर्वो वाग्विशेषः । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः । ओङ्कारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्म-विकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं प्राणादि-शब्दविशेषात्मकमोङ्कारविकारभूतमोङ्कारातिरेकेण न सम्भवतीत्योङ्का-रमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वाभि-धानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेः । एकात्मे विषयविषयित्वायोगान्निर्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकवि-भागशून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति ॥ कार्यस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वेऽपि कथमोङ्कारनिर्ण-यस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । तदस्येति ॥ तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः सम्बन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्त्या प्रसारितरज्ज्वतुल्यया सितं बद्धं व्याप्तमिति सम्बन्धः ॥ शब्दसामान्ये नार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याश-ङ्क्याह । नामभिरिति ॥ शब्दविशेषैर्दामभिर्दामस्थानीयैर्विशेषरूपम-पीदमर्थजातं व्याप्तं वक्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वं हीति ॥ इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थजातं सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनी त्युच्यते । तदेवं वागनुरक्तबुद्धिबोध्यत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वम् । वाग्जातञ्च सर्वमोङ्कारानुविद्धत्वादोङ्कारमात्रम् । स ओङ्कार उपासनेनात्मधी हेतुरित्याद्यप्रकरणारम्भः सम्भवतीत्यर्थः । तद्यथा शङ्कुनेति श्रुतिसंग्र-हार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः ॥ अर्थमुपपाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति । अत आहेति ॥ श्रुतिं व्याचष्टे । यदिद

त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रति-

मिति ॥ तदिदं सर्वमोङ्कार एवेति सम्बन्धः ॥ अभिधानस्याभिधेयतया
व्यवस्थितमर्थजातमोङ्कार एवेत्यत्र हेतुमाह । तस्येति ॥ तथापि पृथग-
भिधानभेदः स्यास्यति नेत्याह । अभिधानस्येति ॥ वाच्यं वाचकञ्च
सर्वमोङ्कारमात्रमित्यभ्युपगमेऽपि परं ब्रह्म पृथगेव स्यास्यतीत्याश-
ङ्क्याह । परञ्चेति ॥ यद्धिपरं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा
किञ्चिदभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमो
ऽभिधेयस्य स्वाभिधानाव्यतिरिक्तं तत्पुनरोङ्कारमात्रमित्युक्तत्वाद्वाच्यं
ब्रह्मापि वाचकाभिन्नं तन्मात्रमेव भविष्यति । यत्र तु कार्य्यकारणा
तीते चिन्मात्रे वाच्यवाचकविभागो व्यावर्त्तते तत्र नास्त्योङ्कारमात्र
त्वमोङ्कारेण लक्षणया तदवगमाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ तस्येत्यादिश्रुति
मवतार्य्यव्याकरोति । तस्येति ॥ भूतमित्यादिश्रुतिं गृहीत्वा व्याचष्टे ।
कालेति ॥ वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोङ्कारमात्रत्वादित्युक्तो न्यायः ॥
कालत्रयातीतमोङ्कारातिरिक्तं जडं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादि
त्याशङ्क्याह । कार्य्याधिगम्यमिति ॥ अव्याकृतं साभासमज्ञानमनिर्वाच्यं
तन्न कालेन परिच्छिद्यते कालं प्रत्यपि कारणत्वात्कार्यस्य कारणात्
पश्चाद्भाविनो न प्राग्भाविकारणपरिच्छेदकत्वं सङ्गच्छते । सूत्रमा-
दिपदेन गृह्यते तदपि न कालेन परिच्छेत्तुं शक्यते । स संवत्सरोऽभ
वन्न ह पुरा ततः संवत्सर आसेति सूत्रात्कालोत्पत्तिश्रुतेः । तदपि
सर्वमोङ्कारमात्रं वाच्यस्य वाचकाव्यतिरेकन्यायादित्यर्थः । अभिधा
नाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वेन तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्कि
मिति पुनः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तत्र वृत्तानुवादपर्वकं उत्तरवा
क्यस्य सफलं तात्पर्य्यमाह । अभिधानेत्यादिना ॥ १ ॥

वाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैव तयोरेकत्वसिद्धेर्व्यतिहारनिर्देशो
वृथेत्याशङ्क्याह । इतरथेति ॥ वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुक्त्वा वाचके-
नैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्युपायोपेययुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याश
ङ्क्येत तन्निवृत्त्यर्थं व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः ॥ परस्पराभेदोप-

पत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दस्तुरीयस्य। पद्यत इति कर्म्मसाधनः पादशब्दः॥२॥

देशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु सापि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादित्याशङ्क्याह॥ एकत्वेति॥ अभिधानाभिधेययोरेकत्व प्रतिपत्तेश्चेदं प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि विलापयन्नुभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निष्ठुणोतीति योजना॥ अभिधानाभिधेय योर्व्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकूलयति। तथा चेति॥ उक्तं वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्य्य योजयति। तदाहेति॥ सर्व्वं कार्य्यं कारणञ्चेत्यर्थः॥ ब्रह्मणः श्रुत्युपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यापत्तयति। तच्चेति॥ यद्ब्रह्म श्रुत्या सर्व्वात्मकमुक्तं तन्न परोक्षमिति मन्तव्यं किन्त्वयमात्मेति योजना। चतुष्पात्त्वेन विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयत्वेनेत्यर्थः। अभिनयो नाम विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थसाधारणः शरीरो व्यापारस्तेन हस्ताग्रं हृदयदेशमानीय कथयतीत्यर्थः॥ सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमवतार्य्य व्याकरोति। ओङ्कारेति॥ सर्व्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं तेन कार्य्यकारणरूपेण सर्व्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिसौकार्य्यार्थं चतुष्पात्कल्प्यते तत्र दृष्टान्तमाह कार्षापणवदिति॥ देशविशेषे कार्षापणशब्दः षोडशपणानां संज्ञा। तत्र यथा व्यवहारप्रादुर्य्याय पादकल्पना क्रियते तथेहापीत्यर्थः। यथा गौश्चतुष्पादुच्यते न तथा चतुष्पादादेष्टुं शक्यते निष्फलश्रुतिव्याकोपादित्याह। न गौरिवेति॥ विश्वादिषु तुर्य्यान्तेषु पादशब्दो यदि करणव्युत्पत्तिकस्तदा विश्वादिवत् तूर्य्यस्यापि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः। यदि तु पादशब्दः सर्व्वत्र कर्म्मव्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं प्रकटयति। त्रयाणामित्यादिना। करणसाधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्म्मसाधनः कर्म्मव्युत्पत्तिक इति यावत्। आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते ॥२॥

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह। जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः। बहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञो बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः। तथा सप्ताङ्गान्यस्य तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः। तथैकोनविंशति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्म्मेन्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धि-

---

पादचतुष्टयन्तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते। कथमिति॥ परमार्थतश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपेयभूतं पादचतुष्टयमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याद्यं पादं व्युत्पादयति। जागरितेत्यादिना॥ स्थानमस्येत्यभिमानस्य विषयीभूतमित्यर्थः॥ प्रज्ञायास्तावदान्तरत्वप्रसिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे। बहिरिति॥ चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये विषये प्रतिभासते तस्या विषयानपेक्षत्वात्। बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतोऽभावादित्याशङ्क्याह। बहिर्विषये चेति॥ न स्वरूपभूता प्रज्ञा वस्तुतो बाह्यविषयेष्यते बुद्धिवृत्तिरूपा त्वसावज्ञानकल्पिता तद्विषया भवति। न च सापि वस्तुतस्तद्विषयतामनुभवति। वस्तुतः स्वयमभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्रातिभासिकमित्यर्थः। पूर्व्वेण विशेषणेन विशेषणान्तरं समुच्चिनोति। तथेति॥ सप्ताङ्गत्वं श्रुत्यवष्टम्भेन विश्वस्य निगदयति।

विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥३॥

द्वाराणीत्यर्थः। स एवंविशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन् स्थूलान् विषयान् भुङ्क्त इति स्थूलभुक्। विश्वेषां नराणामनेकधा नयानाद्विश्वानरः। यद्वा विश्व-श्चासौ नरश्चेति विश्वानरः विश्वानर एव वैश्वानरः।

तस्येत्यादिना॥ प्रकृतस्य सन्निहितप्रसिद्धस्यैवात्मनस्त्रैलोक्यात्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्त्वगुणविशिष्टो द्युलोको मूर्द्धैवेति द्युलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते। विश्वरूपो नानाविधः श्वेत-पीतादिगुणात्मकः सूर्य्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते। पृथङ्नानाविधं वर्त्म सञ्चरणा-मात्मा स्वभावोऽस्येति व्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते। स च प्राणस्तस्येति सम्बन्धः। बहुलो विस्तीर्णगुणयानाकाशः सन्देहो देहस्य मध्यमो भागो रयिरन्नं तद्धेतुरुदकं वस्तिरस्य मूलस्थानं पृथिव्येव प्रतिष्ठात्व-गुणा वैश्वानरस्य पादौ तदुक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यग्नि-होत्रकल्पना श्रुता। तस्याः शेषत्वेनाहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति योजना॥ उक्तं सप्ताङ्गत्वमुपसंहरति। इत्येवमिति॥ विशेषणा-न्तरं समुच्चिनोति। तथेति॥ बुद्धग्र्यानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जि-ह्वाघ्राणानि। कर्म्मार्थानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि। तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति। प्राणादय इत्यादि-शब्देनापानव्यानोदानसमाना गृह्यन्ते। उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धि-पदं कर्मोपलक्षणार्थम्। द्वारत्वं करणत्वम्। तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ करणत्वम्। कर्मेन्द्रियाणान्तु वद-नादौ कर्म्मणि करणत्वम्। प्राणादीनां पुनरुभयत्र धारणप्रयेण करणत्वम्। तेषु सत्स्वेव ज्ञानकर्म्मणोरुत्पत्तेः। असत्सु चानुत्-

सर्व्वपिण्डात्मानन्यत्वात्स प्रथमः पादः । एतत्पूर्व्वकत्वा-दुत्तपादाधिगमस्य प्राथम्यमस्य । खम्मयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते द्युलोकादीनां मूर्द्धाद्य-ङ्गत्वमिति । नैष दोषः । सर्व्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविक-स्यानेनात्मना चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च सति सर्व्वप्रपञ्चोपशमेऽद्वैतसिद्धिः । सर्व्वभूतस्थश्चात्मैको दृष्टः स्यात् । सर्व्वभूतानि चात्मनि । यस्तु सर्व्वाणि भूतानीत्या-दिश्रुत्यर्थ उपसंहृतश्चैवं स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरि-

---

च्छेदेः । मनोबुद्ध्योश्च सर्व्वत्र साधारणं करणत्वमहङ्कारस्यापि प्राणादिवदेव करणत्वं मन्तव्यम् । चित्तस्यैव चैतन्याभासोदये करण-त्वमुक्तमिति विवेक्तव्यम् ॥ पूर्व्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्थूलभुगिति विशेषणान्तरं तद्विभजते । स एवंविशिष्ट इति ॥ शब्दा-दिविषयाणां स्थूलत्वं दिगादिदेवतानुगृहीतैः श्रोत्रादिभिर्ग्राह्यत्वम् ॥ इदानीं वैश्वानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविषयत्वं विशदयति । विश्वेषामिति ॥ कर्म्मणि षष्ठी । विश्वे च ते नराश्चेति विश्वानराः नपातात्पूर्व्वपदस्य दीर्घता । विश्वान्नरान्भोक्तृत्वेन व्यवस्थितान् प्रत्यनेकधा धर्म्माधर्म्मकर्म्मानुसारेण सुखदुःखादिप्रापणादयं कर्म्म-फलदाता वैश्वानरशब्दितो भवतीत्यर्थः । अथवा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः स्वार्थेऽण् तद्धितो राक्षसवायसवदित्याह । विश्वेति ॥ कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति विशेष्यते जायतां नराणा-मनेकत्वात्तादात्म्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । सर्व्वेति ॥ सर्व्वपिण्डात्मा समष्टिरूपो विराडुच्यते तेनात्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथोक्तसमास-सिद्धिरित्यर्थः । विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्तस्यैव प्राथम्यं युक्तं कार्य्यस्य तु पश्चाद्भावित्वमुचितमित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥ प्रविलापनापेक्षया प्राथम्यं न स्वरूपेक्षयेत्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमादाय प्रागुक्तं सप्ताङ्गत्वमाक्षिपति । कथमिति ॥ अङ्गाणि प्रकृते तस्य मरोचत्व

च्छिन्न एव प्रत्यगात्मा साङ्ख्यादिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिस्ततो विशेषो न स्यात्। साङ्ख्यादिदर्शनेनाविशेषात्। दृश्यते च सर्व्वोपनिषदां सर्व्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम्। अतो युक्तमेवास्याध्यात्मिकस्य पिण्डात्मनो द्युलोकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मनाधिदैविकेनैकत्वमभि-

---

शङ्किते तन्निरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं प्रकृत्य सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्त्वे तस्य प्रक्रान्ते द्युलोकादीनां मूर्द्धाद्यङ्गत्वमिदमर्थं यदुक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादित्यर्थः॥ अध्यात्माधिदैवयोर्भेदाभावान्न प्रक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति। नैष दोष इति तत्र हेतुमाह। सर्व्वस्येति। आध्यात्मिकस्याधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्व्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्य्यात्मकस्यानेनात्मना विराजा प्रथमपादत्वम्। तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्य्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्वितीयपादत्वम्। तस्यैव कार्य्यरूपतां त्यक्त्वा कारणरूपतामापन्नस्याव्याकृतात्मना तृतीयपादत्वम्। तस्यैव तु कार्य्यकारणरूपतां विहाय सर्व्वकल्पनाधिष्ठानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वम्। तदेवमध्यात्माधिदैवयोरभेदमादायोक्तेन प्रकारेण चतुष्पात्त्वस्य वक्तुमिष्टत्वात्पूर्व्वपादस्योत्तरोत्तरपादात्मना प्रविलापनात् तुरीयनिष्ठायां पर्य्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः यद्येवं तुरीये पर्य्यवसानं जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्रातिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णब्रह्माऽहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः सिध्यतीति फलितमाह। एवञ्चेति॥ उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे सङ्गृहीते सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात्। एको देवः सर्व्वभूतेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्त्वेनावस्थानाभ्युपगमात्तानि तानि च सर्व्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि तस्मिन्नेवात्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः। तथा च पूर्णत्वमात्मनो भूतान्तराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फुरणविरहितत्वं

प्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदित्यादिलिङ्ग-
दर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाव्याकृता-
त्मनोः । उक्तञ्चैतन्मधुब्राह्मणे । यश्चायमस्यां पृथिव्यां
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्ममित्यादि । सुषु-

सिद्ध्यति । ततश्च । सर्व्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि ।
सम्पश्यन्नात्मयाजी वैस्वाराज्यमधिगच्छतीति स्मृतिरनुगृहीता भवती-
त्याह । सर्व्वभूतस्थेति ॥ न चेदं मानवं वचनममानमिति शङ्कनी-
यम् । यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितस्मृति-
मूलभूतां श्रुतिं सूचयति । यस्त्विति ॥ यो हि पादत्रयं प्रागुक्तया
तत्क्रियया प्रविलाप्य तुरीये नित्ये विज्ञप्तिमात्रे सदानन्दैकताने
परिपूर्णे प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं जानानः
सर्व्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपलभमान आत्मन्येव प्रातीतिकानि
तानि प्रत्येति । तेषु सर्व्वेष्वात्मानं सत्तास्फूर्त्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न
किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छतीति श्रुत्यर्थस्य यथोक्तरीत्या तत्त्वसाक्षात्-
कारे संगृहीते सति स्वीकृतः स्यादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्
भेदाभ्युपगमद्वारेण प्रागुक्तपरिपाट्या तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह ।
अन्यथेति ॥ साङ्ख्यादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रति देहं परि-
च्छिन्नस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो भवति ॥
व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रति शरीरमात्मभेदः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह ।
तथा चेति ॥ साङ्ख्यादीनां द्वैतविषयं दर्शनमिष्टं तेन त्वदीयदर्शन-
स्याद्वैतविषयस्य विरोधाभावादद्वैतं तत्त्वमिति श्रुतिसिद्धो विशेष-
स्त्वत्पक्षे न सिद्ध्येदतः श्रुतिविरोधो भेदवादे प्रसज्येत । व्यवस्था
त्वौपाधिकभेदमधिकृत्य सुस्था भविष्यतीत्यर्थः । ननु भेदवादेऽपि
नाद्वैतश्रुतिर्विरुध्यते । ध्यानार्थमन्नं ब्रह्मेति वदद्वैतं तत्त्वमित्युप-
देशसिद्धेरित्याशङ्क्याह । दृश्यते चेति ॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना
सर्व्वासामुपनिषदां सर्व्वेषु देहेष्वात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमिष्टमतो न
ध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुतेरेष्टुं शक्यम् । वस्तुपरत्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः ।

प्राज्ञाव्याकृतयोश्चैकत्वं सिद्धमेव । निर्विशेषत्वात् । एवञ्च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतमिति ॥३॥

अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमुपेत्याद्वैतपर्य्यवसाने सिद्धे सत्याध्यात्मिकस्य व्यष्ट्यात्मनो विश्वस्य त्रैलोक्यात्मकेनाधिदैविकेन विराजा सहैकत्वं गृहीत्वा यत्तस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तदविरुद्धमित्युपसंहरति ॥ अत इति॥ अध्यात्माधिदैवयोरैक्ये हेत्वन्तरमाह । मूर्द्धैवेति ॥ दिवाऽऽदित्यादिकं वैश्वानरावयवं वैश्वानरबुद्ध्या ध्यायतो जिज्ञासया पुनरखण्डपक्षमुपगतस्य मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मामित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा समस्तोपासनविधित्सया दृश्यते । न च द्युलोकादिकं विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीयमूर्द्धादिपरिपातनमुचितम् । यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमत्र विवक्षितं भवतीत्यर्थः ॥ ननु विराजो विश्वेनैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते । तत्कथमविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षित्वाऽद्वैतपर्य्यवसानं भाष्यकृतोच्यते तत्राह । विराजेति ॥ यन्मुखतो विराजो विश्वेनैकत्वं प्रदर्शितं तत्तु हिरण्यगर्भस्य तैजसेनान्तर्य्यामिणश्चाव्याकृतोपहितस्य प्राज्ञेन सहैकत्वस्योपलक्षणार्थमतो मूलग्रन्थेऽप्यविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षितमित्यद्वैतपर्य्यवसानसिद्धिरित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्यदेकत्वमिहोच्यते तन्मधुब्राह्मणेऽपि दर्शितमित्याह उक्तञ्चेति ॥ अधिदैवमध्यात्मञ्चैकरूपं निर्द्देशं कृत्वा प्रतिपर्य्यायमयमेव स इत्यभेदवचनादेकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्वविराजोः स्थूलाभिमानित्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं युक्तम् । प्राज्ञाव्याकृतयोस्तु केन साधर्म्येणैकत्वं तत्राह । सुषुप्तेति ॥ प्राज्ञो हि सर्व्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्विशेषः सुषुप्ते वर्त्तते प्रलयदशायामव्याकृतं निःशेषविशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति तेनोक्तं साधर्म्यं पुरोधाय तयोरैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वे प्रागुक्तन्यायेन प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति फलितमाह । एवञ्चेति ॥ तच्चाद्वैतं प्रतिबन्धध्वंसमात्रेण न स्फुरति किन्तु वाक्यादेराचार्य्योपदिष्टादिति वक्तुमयमर्द्धः ॥३॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविं-

स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्य स्वप्नस्थानो जाग्रत्प्रज्ञानेकसाधना वहिर्व्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते। तन्मनस्तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो वाह्यसाधनानपेक्षमविद्याकामकर्म्मभिः प्रेर्य्यमाणं जाग्रद्वदवभासते। तथाचोक्तम्। अस्य लोकस्य सर्व्वावतो मात्रामपादायेति। तथा परे देवे मनस्येकी-

द्वितीयपादमवतार्य्य व्याचष्टे। स्वप्नेत्यादिना॥ स्थानं पूर्व्ववत्। द्रष्टुर्म्ममाभिमानस्य विषयभूतमिति यावत्॥ स्वप्नपदार्थं निरूपयितुं तत्कारणं निरूपयति। जाग्रदित्यादिना॥ तस्याः स्वप्नाद्वैधर्म्यार्थं विशेषणमाह। अनेकेति॥ अनेकानि विविधानि करणानि साधनानि यस्याः सा तथेति यावत्। विषयद्वारकमपि वैषम्यं दर्शयति। वहिरिति वाह्यस्य शब्दादेर्व्विषयस्याविद्याविवर्त्तत्वेन वस्तुतोऽभावान्न तद्विषयत्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया वास्तवं किन्तु प्रातीतिकमित्यभिप्रेत्योक्तमिवेति। न च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा तस्या अनवस्थानात्तेन साक्षिवेद्या सेति विवक्षित्वाह। अवभासमानेति॥ द्वैततत्प्रतिभासयोर्व्वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं सूचयति। मनःस्पन्देति॥ यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपां वासनां स्वसमानाधारामुत्पादयतीत्याह। तथाभूतमिति॥ जाग्रद्वासनावासितं मनो जागरितवदवभासते स्वप्नद्रष्टुरित्येष्टव्यं मनस एव वासनावतः स्वप्ने विषयत्वादतिरिक्तविषयाभावादित्याह। तथा संस्कृतमिति॥ जाग्रद्वासनावासितं मनो जागरितवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह। चित्रित इति॥ यथाहि पटश्चित्रितश्चित्रवद्भाति तथा मनो जागरितसंस्कृतं तद्वद्भातीति युक्तमित्यर्थः॥ स्वप्नस्य जागरितत्वाद्वैधर्म्यं सूचयति। वाह्येति। तथोक्तस्य मनसो जागरितवदनेकधा प्रतिभाने कारणान्तरमाह। अविद्येति॥ यदुक्तं

शतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥४॥

भवतीति श्रुत्यान्वैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवती-
त्याथर्वणे । इन्द्रियापेक्षयाऽन्तस्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा
च स्वप्ने प्रज्ञा यस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विषयशून्यायां प्रज्ञायां
केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः ।
विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह
पुनः केवला वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो

स्वप्नस्य जागरितजनितवासनाजन्यत्वं तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाण-
यति । तथा चेति ॥ अस्य लोकस्येति जागरितोक्तिरस्य विशेषणं
सर्वावदिति । सर्वा साधनसम्पत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्ववान् सर्ववाने
सर्वावान् तस्य मात्रा लेशो वासना तामपादायापच्छिद्य गृहीत्वा
स्वपिति वासनाप्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः ॥ यत्तु स्वप्नरूपेण परिणतं
मनः साक्षिणो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति । तथेति ॥
परत्वं मनसस्तदुपाधित्वाद्वाऽसाधारणकारणत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मक-
त्वात्तन्मनोज्योतिरिति ज्योतिःशब्दात्तस्मिन्नेकीभवति । स्वप्ने द्रष्टा
तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रकृत्यात्र स्वप्ने स्वप्रकाशो द्रष्टा महिमानं
मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिणामलक्षणां साक्षात्करोति । तथा
च मनसो विषयत्वात् तदात्मग्राहकत्वमुक्तमित्यर्थः । ननु विश्वस्य बाह्ये-
न्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तैजसस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषादन्तः-
प्रज्ञत्वविशेषणं न व्यावर्त्तकमिति तत्राह । इन्द्रियेति ॥ उपपादितं
तावद्विश्वस्य बहिःप्रज्ञत्वं तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते बाह्यानीन्द्रि-
याण्यपेक्ष्य मनसोऽन्तःस्थत्वात्तत्परिणामत्वाच्च स्वप्नप्रज्ञायास्तद्वानन्तः-
प्रज्ञो युज्यते । किञ्च मनःस्वभावभूता या जागरितवासना तद्रूपा
स्वप्नप्रज्ञेति युक्तं तैजसस्यान्तःप्रज्ञत्वमित्यर्थः ॥ स्वप्नाभिमानिनस्तैजसि-

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न

भोग इति । समानमन्यत् । द्वितीयः पादस्तैजसः ॥४॥

दर्शनादर्शनवृत्त्योः स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिविशेषणम् । अथवा त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभज्यते । यत्र यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । न

कारत्वाभावात्कुतस्तैजसत्वमित्याशङ्क्याह । विषयेति ॥ स्थूलो विषयो यस्यां वासनामय्यां प्रज्ञायां न ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतयावस्थितायामाश्रयत्वेन भवतीति स्वप्नद्रष्टा तैजसो विवक्षितः । तेजःशब्देन यथोक्तवासनामय्याः प्रज्ञाया निर्देशादित्यर्थः । ननु विश्वतैजसयोरविशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणम् । प्रज्ञायाभोज्यतस्य तुल्यत्वात् । नैवम् । तस्या भ[illegible]त्वाविशेषेऽपि तस्यामवान्तरभेदात्तद्विषयत्वाद्विश्वस्य भोज्या प्रज्ञा स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः सिद्ध्यतीत्याह । विश्वस्येति ॥ सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखत्वमित्येतदन्यदित्युच्यते ॥४॥

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीयं पादं व्याख्यास्यन् व्याख्यायमानश्रुतौ न कञ्चनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह । दर्शनेति ॥ दर्शनस्य स्थूलविषयस्य वृत्तिरस्तीति जागरितं दर्शनवृत्तिरित्युच्यते । स्थूलविषयदर्शनादन्यद्दर्शनकदर्शनं वासनामात्रं तस्य वृत्तिरस्तीत्यदर्शनवृत्तिः स्वप्नस्तयोः सुषुप्तवदेव रूपस्य तत्त्वाग्रहणस्य तुल्यत्वात् । यत्र सुप्त इत्युक्ते तयोरपि प्रसक्तौ तदवच्छेदेन सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थम् । यत्र सुप्त इत्यादिवाक्येन कञ्चनेत्यादिविशेषणम् । तद्धि स्थानद्वयं व्यवच्छेद्य सुषुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीत्यनेनैव विशेषणेन स्थानद्वयव्यवच्छेदसम्भवाद्विशेषणान्तरमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह । अथ नेति ॥ तत्रा

कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान

हि सुषुप्ते पूर्व्वयोरिवान्यथा ग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते। तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः। स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पन्दितं द्वैतजातम्। तथारूपापरित्यागेनाविवेकापन्नं नैशतमोग्रस्तमिवाहः सप्रपञ्चमेकीभूतमित्युच्यते। अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव सेयमवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते। यथा रात्रौ नैशेन तमसाऽविभज्यमानं सर्व्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञानघन एव। एवश-

---

प्रतिबोधः स्वापस्तस्य स्थानत्रयेऽपि तुल्यत्वाज्जाग्रत्स्वप्नाभ्यां विभज्य सुषुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः॥ एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वसम्भवाद्द्वयं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य विशेषणयोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वाद्वानर्थक्यमिति मत्वाह। न कीति॥ यत्रेत्यस्यापेक्षितार्थं कथयति। तदेतदिति॥ अन्यथा ग्रहणत्वं कामसंस्पर्शविरहितत्वञ्च विशेषणाभ्यां विवक्षितम्। कथमस्य सद्वितीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह। स्थानद्वयेति॥ जागरितं स्वप्नश्चेति स्थानद्वयम्। तेन प्रविभक्तं यद्द्वैतं स्थूलं सूक्ष्मञ्च तत् सर्व्वं मनःस्पन्दितमात्रमिति वक्ष्यते। तच्च यथा स्वकीयरूपमात्मनो विभक्तं तथैव तस्यात्यागेनाव्याकृताख्यं कारणमापन्नं स्वकीयसर्व्वविस्तारसहितं कारणात्मकं भवति। यथाह्नि नैशेन तमसा ग्रस्तं तमस्त्वेनैव व्यवह्रियते तथेदमपि कार्य्यजातं कारणभावमापन्नं कारणमित्येव व्यवह्रियते। तस्यामवस्थायां तदुपाधिरात्मैकीभूतविशेषणभाग्भवतीत्यर्थः। तथापि कारणोपहितस्य प्रज्ञानघनविशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा विशेषणसम्भवादित्याशङ्क्याह। अत एवेति॥ सर्व्वस्य कार्य्यप्रपञ्चस्य समनस्कस्य सुषुप्ते कारणात्मना

एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥

न्दान्न जात्यन्तरमज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः । मनसो विषयविषय्याकारस्पन्दनायासदुःखाभावादानन्दमय आनन्दप्रायो नानन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् । यथा लोके निरायासस्थितः सुख्यानन्दभुगुच्यते । अत्यन्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् । एषोऽस्य परम आनन्द इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोधचेतःप्रतिद्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधलक्षणं वा चेतो द्वारं सुख-

---

स्थितत्वादेवेत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायामुक्तप्रज्ञानानामेकमूर्त्तित्वं न वास्तवं पुनर्यथा पूर्व्वविभागयोग्यत्वादिति मत्वोक्तम् । इवेति । सुषुप्त्यवस्थायाः कारणात्मकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानघनशब्दवाच्यतेत्युक्तमनुवदति । चैयमिति ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्धावाविर्भावयति । यथेत्यादिना ॥ एवकारस्य नायोगव्यवच्छित्तिरित्यर्थः । किन्तु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह । एवशब्दादिति ॥ प्राज्ञस्यानन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषणमित्याशङ्क्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्प्राचुर्य्यार्थत्वं मयटो गृहीत्वा विशेषणोपपत्तिं दर्शयति । मनस इति । मयटः स्वरूपार्थत्वादानन्दमयत्वमानन्दत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेत्यादिना ॥ न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यं तस्य कारणोपहितत्वादन्यथामुक्तत्वात्पुनरुत्थानायोगात्तस्मादानन्दप्राचुर्य्यमेवास्य स्वीकर्त्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ आनन्दभुगिति विशेषणं सदृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति ॥ तथा सुषुप्तोऽपीति शेषः ॥ दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । अत्यन्तेति ॥ इयं स्थितिरिति सुषुप्तिरुक्ता । अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सुषुप्तस्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूपभूतातिशयवानन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र प्रमाणमाह । एषोऽस्येति ॥ प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्व्या-

एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष

मस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्यज्ज्ञा-
तृत्वं सर्व्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि
हि भूतपूर्व्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथवा प्रज्ञप्तिमात्रम-
स्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि
विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥

एष हि स्वरूपावस्थः सर्व्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेद
जातस्य सर्व्वस्येशिता नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव ।

चट्टे । स्वप्नादीति ॥ स्वप्नो जागरितञ्चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्
प्रतिद्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वम् । न हि स्वप्नस्य जागरितस्य
वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण सम्भवोऽस्ति तयोस्तत्कार्य्यत्वात् । अतः
सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वाच्चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः ।
अथ वा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं जागरितं वा प्रतिक्रमाक्र-
माभ्यां यदागमनं तत्प्रति चैतन्यमेव द्वारम् । न हि तद्व्यतिरेकेण
क्वापि चेष्टा सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह । वोधेत्यादिना ॥
भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्व्वस्मिन्नपि वर्त्तमाने विषये
ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः ॥ तदेव
प्राज्ञपदं व्युत्पादयति । भूतेति ॥ सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपर-
मात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याह । सुषुप्तोऽपीति ॥ यद्यपि सुषुप्तस-
ञ्ज्ञामवस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति तथापि भूता
निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्व्वविषयज्ञातृत्वलक्षणा गतिस्तया
प्रकर्षेण सर्व्वमासमन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः ॥
तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थत्वं न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । अथवेति ॥
असाधारणमिति विशेषणद्योतितमर्थं स्फुटयति । इतरयोरिति ॥
आध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति । सोऽयमिति
॥५॥

योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥६॥

प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः। अयमेव हि
सर्व्वस्य सर्व्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्यन्तर-
नुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव यथोक्तं सभेदं
जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य यत एवं प्रभवश्चाप्य-
यश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव ॥६॥

प्राज्ञस्याधिदैविकेनान्तर्य्यामिणा सहाभेदं गृहीत्वा विशेषणा-
न्तरं दर्शयति। एष हीति॥ स्वरूपावस्थात्वमुपाधिप्राधान्यमवधूय
चैतन्यप्राधान्यम्। अन्यथा स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः। नैयायिकादयस्तु
तादृश्यमीश्वरस्यातीच्छन्ते तदयुक्तं पत्युरसामञ्जस्यादिति न्यायविरो-
धादित्याह। नैतस्मादिति॥ श्रुतिविरोधादपि न तस्य तादृश्यमा-
स्थेयमित्याह। प्राणेति॥ प्रकृतमज्ञातं परं ब्रह्म तदाख्यं प्राण-
शब्दितं तद्बन्धनं बध्यतेऽस्मिन् पर्य्यवस्यतीति व्युत्पत्तेः। न हि
जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्य्यवसानमस्ति। मनस्तदुपहितं जीवचैत-
न्यमत्र प्राणशब्दस्याध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन् प्रयोगान्मनः शब्दितस्य
च जीवस्य तस्मिन् पर्य्यवसानाभिधानाद्वस्तुतो भेदो नास्तीति द्योति-
तमित्यर्थः॥ प्राज्ञस्यैव विशेषणान्तरं साधयति॥ अयमेवेति। नन्वव-
धारणं नोपपद्यते। व्यासपराशरप्रभृतीनामन्येषामपि सर्व्वज्ञत्वप्रसि-
द्धेरित्याशङ्क्य विशिनष्टि। सर्व्वेति॥ अन्तर्य्यामित्वं विशेषणान्तरं
विशदयति। अन्तरिति॥ अन्यस्य कस्यचिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च
सामर्थ्याभावादवधारणमुक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राज्ञस्य
सर्व्वजगत्कारणत्वं विशेषणान्तरमाह। अत एवेति॥ यथोक्तं स्वप्न-
जागरितस्थानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः। सभेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभेद
सहितमिति यावत्। निमित्तकारणत्वानियमेऽपि प्राचीनानि विशेष-
णानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति न्याया-
न्निमित्तोपादानयोर्जगति न भिन्नत्वमित्येवं नियमतस्सिद्धमतो विशे-

अथ गौड़पादाचार्य्यकृतैतदुपनिषदर्थाविष्करणरूप-श्लोकावतारणम् ॥

॥ अत्रैते श्लोकाः ॥

बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥१॥

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । बहिःप्रज्ञ इति । पर्य्यायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसन्धानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वञ्च सिद्धमित्यभिप्रायः । महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥१॥

पक्षान्तरमित्याह । यत इति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । अपीत्यस्मिन्नित्यप्ययः । न चैतौ भूतानामेकत्वोपादानादृते सम्भावितावित्यर्थः ॥६॥

आचार्य्यैर्माण्डूक्योपनिषदं पठित्वा तदर्थाख्यानश्लोकावतारण-मत्रेत्यादिना कृतं तदत्रेत्यनूद्य भाष्यकारो व्याकरोति । एतस्मिन्निति ॥ विश्वस्य विभुत्वं प्राग्युक्ताधिदैविकाभेदादवधेयम् । अध्यात्माधिदैवाभेदे पूर्व्वोदाहृतां श्रुतिं सूचयितुं हिशब्दः ॥ स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधि-भेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि स्वतन्त्रोपाधिभेदमन्तरेण विशे-षणमात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह । एक एवेति ॥ पदार्थानामेव पूर्व्वोक्तत्वेनोक्तत्वात्तात्पर्य्यं श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह । पर्य्या-येणेति ॥ यद्यात्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभिचरितुमर्हति व्यभिचरति चात्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रमाभ्यां तस्य त्रिस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः सुप्तः सोऽहं जागर्मीत्यनुसन्धानादेकत्वं तस्यावगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्यां घटा-दावेकत्वमिष्यते । धर्म्माधर्म्मरागद्वेषादिमदवस्थावस्थाधर्म्मत्वात्तदति-रेकेण शुद्धत्वमपि सिध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्थाधर्म्मत्वान्नी-

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः।

जागरितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः। दक्षिणाक्षीति॥ दक्षिणमक्ष्येव मुखं तस्मिन् प्राधान्येन द्रष्टा स्थूलानां विश्वोऽनुभूयते। इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इति श्रुतेः। इन्धो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टा एकः। नन्वन्यो हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो दक्षिणोऽक्षिण्यक्ष्णोर्नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी न स्वतो भेदानभ्युपगमात्। एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुतेः। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति स्मृतेः। सर्वेषु करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनात्तत्र विशेषेण निर्देशो विश्वस्य। दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्षस्तदेव स्मरन् मनस्यन्तः

कारात्तदतिरेकिणस्तद्द्रष्टुरसङ्गत्वमपि सङ्गतमेवेत्यर्थः॥ युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति। महामत्स्यादीति॥ महान् नादेयेन स्रोतसाऽप्रकम्प्यगतिरतिबलीयांस्तिमिरुभे कूले नद्याः सञ्चरन् क्रमसञ्चरणात्ताभ्यामतिरिच्यते। न च तस्य कूलद्वयगतदोषगुणवत्त्वम्। न चासौ क्वचिदपि सज्जते। न च श्येनो वा सुपर्णो वा नभसि परिपतन् क्वचिदपि प्रतिहन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण स्थानत्रये सञ्चरन्नुक्तलक्षणोपयुक्तोऽङ्गीकर्त्तुमित्यर्थः॥१॥

विश्वतैजसप्राज्ञानां स्थानत्रयं क्रमेण सञ्चरतामात्मैक्यमेव वस्तुतो भवतीत्यत्र हेत्वन्तरं विवक्षन्नाह। दक्षिणेति॥ श्लोकस्य तात्पर्यं संगृह्णाति। जागरितेति॥ न चैकस्यामवस्थायामेकस्मिन्नेव देहे भिन्नत्वमात्मनस्तज्ज्ञादिभिरपीष्यते जाग्रदवस्थायामिति तु देहे व्या-

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥२॥

स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति। यथाऽत्र तथा स्वप्ने। अतो मनस्यन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व एव। आकाशे च हृदि करणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति। मनोव्यापाराभावात्। दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पन्दिते तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनावस्थानम्। प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्त इति श्रुतेः। तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्थत्वात्। लिङ्गं मनः। मनोमयोऽयं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः। ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते तदात्मकानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता। नैष दोषः। अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात्। यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य

स्थितत्वोक्त्या विशेषणम्। तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः सर्वगतस्य तदभिमानित्वम्। देहाभिमानस्य जागरिते परं सम्भवति। तेन तस्यामेवावस्थायामेकस्मिन्नेव देहे त्रयाणामनुभवति तेषां मिथो भेदो नास्तीति सिद्धप्रतीत्यर्थः। मुखं द्वारमुपलब्धिस्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य। कथमिदमुपलब्धौ विशेषायतनमुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयाऽस्य प्राधान्यादित्याह। प्राधान्येनेति॥ अनुभूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः॥ उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति। इन्ध इति॥ बृहदारण्यकश्रुतेरुदाहृतायास्तात्पर्यार्थमाह। इन्ध इत्यादिना॥ वैराजस्यात्मनो यथोक्तगुणवत्त्वेऽपिद्रष्टुश्चाक्षुषस्य किमायातमित्याशङ्क्याह। चक्षुषि चेति॥ अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्यध्यात्मिके सम्भवतीत्यर्थः॥ उक्तमेकत्वमाक्षिपति। नन्विति॥ हिरण्यगर्भः

तथापि पिण्डपरिच्छिन्नविशेषाभिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवताम्। यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽव्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापत्तावव्याकृतता

सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानी सूर्य्यमण्डलान्तर्गतः सूक्ष्मसमष्टिदेहो लिङ्गात्मा चक्षुर्गोलकानुगतेन्द्रियानुग्राहकः संसारिणोऽर्थान्तरम्। विराडात्मापि स्थूलप्रपञ्चाभिमानी सूर्य्यमण्डलात्मकः समष्टिदेहश्चक्षुर्गोलकद्वयानुग्राहकस्ततोऽर्थान्तरमेव। चेतनस्तु व्यष्टिदेहो दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः करणानां नियन्ता कार्य्यकरणस्वामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते। तदेवं समष्टिव्यष्टित्वेन व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः॥ तात्त्विको जीवभेदो भाक्तो वेति विकल्पस्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति। नेत्यादिना॥ एको हि परो देवः सर्व्वेषु भूतेषु समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन च समाहृतस्तिष्ठतीति श्रवणादद्वयस्ततो भेदो नास्तीत्युक्तं हेतुं साधयति। एक इति। सर्व्वेषु चेतनेषु व्यवस्थितचेतनत्वं मामीश्वरं विद्धीति भगवतो वचनाच्च तात्त्विकभेदासिद्धिरित्याह। चेतनश्चेति। सर्वेषु भूतेषु चेतनश्चेदात्मैकः कथ तर्हि प्रतिभूतं भेदप्रथेत्याशङ्क्याह। अविभक्तश्चेति॥ तत्त्वतो विभागेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः। ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्याविशेषान्न दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्द्देशो युज्यते। यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथापि नार्थो दक्षिणविशेषणेनेति तत्राह। सर्व्वेष्विति॥ श्रुत्यनुभवाभ्यां निर्द्देशविशेषसिद्धिरित्यर्थः। यद्यपि देहदेशभेदे विश्वोऽनुभूयते तथापि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीयं पादं व्याचष्टे। दक्षिणेति॥ यथा स्वप्नजागरितवासनाकर्मेणाभिव्यक्तमर्थजातं द्रष्टानुभवति तथैव जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः सन्निकृष्टं रूपं दृष्ट्वा पुनर्निमीलिताक्षो दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजनितसमुद्भूतवासनात्मना मनस्यन्तरभिव्यक्तं स्मरन् विश्वस्तैजसो भवति। तथा च तयोर्भेदाशङ्का नावतरतीत्यर्थः॥

समाना प्रसववीजात्मकत्वञ्च तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थः । परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षत्वाच्च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन्नेतस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । प्राण॰

स्वप्नजागरितयोर्विलक्षणत्वात्तद्द्रष्टोर्विश्वतैजसयोरपि वैलक्षण्यमुचितमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ जागरिते यथार्थजातं द्रष्टा पश्यति तथैव स्वप्नेऽपि तदुपलम्भात् ततो न तयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति । अत इति ॥ स्थानद्वये द्रष्टुर्भेदाशङ्का निरवकाशेति दर्शयितुमेवकारः ॥ तृतीयं पादं व्याकुर्वन् जाग्रत्येव सुषुप्तिं दर्शयति । आकाशे चेति ॥ यो विश्वस्तैजसत्वमुपगतः स पुनः स्मरणाख्यस्य व्यापारस्य व्यावृत्तौ हृदयावच्छिन्नाकाशे स्थितः सन् प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति । न हि तस्य रूपविषयदर्शनस्मरणे परिहृत्य विशिष्टाकाशनिविष्टस्य प्राज्ञादर्थान्तरत्वम् । अतश्च स एकीभूतो विषयविषय्याकाररहितः । यतो घनप्रज्ञो विशेषविज्ञानविरही रूपान्तररहितस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्मनोव्यापाराभावादिति हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे । दर्शनेत्यादिना ॥ अविशेषेणाव्याकृतरूपेणेत्यर्थः । अवस्थानं जागरिते सुषुप्तमिति शेषः ॥ यदुक्तमव्याकृतेन प्राणात्मना हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह । प्राणो हीति ॥ यो हि प्राणोऽध्यात्मं प्रसिद्धः स वागादीन् प्राणात्मनि संहृत्य संहरतीति प्राणस्याध्यात्मं वागादिसंहर्तृत्वमुक्तम् । अधिदैवञ्च यो वायुः सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंहर्तृत्वं वायोरुक्तम् । अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादिष्वग्न्यादिषु संहर्तृत्वेनाव्याकृतत्वस्य संवर्गविद्यायां सूचितत्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थानमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । पूर्वमेव विश्वविराजोरैक्यस्यानन्तरञ्च सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्शितत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरनुक्तमभेदं वक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति । तैजस इति ॥ तत्र हेतुमाह । मनःस्थत्वादिति ॥ हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनो-

बन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः। ननु तत्र सदेव सोम्येदमिति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम्। नैष दोषः। वीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः। यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्द-वाच्यं तत्र तथापि जीवप्रसवं वीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव

निष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोगतत्वात्तयोश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्त-द्गतयोरपि तैजसहिरण्यगर्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः। किञ्च हिरण्य-गर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामाना-धिकरण्यश्रुत्या मनसा सहाभेदावगमाद्धनीनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमित्याह। लिङ्गमिति॥ किञ्च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्-पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमात्तन्निष्ठस्तैजसो-हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह। मनोमय इति॥ प्राणस्य प्राज्ञत्व-मव्याकृतत्वमाक्षिपति। नन्विति॥ सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपाभ्यां व्यकृतो युक्तस्तदा पारस्य पार्श्वस्थैरिति स्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः। किञ्च तस्यामवस्थायां वागादीनि करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति। त एत-स्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतः। अतोऽपि प्राणस्याव्याकृतत्वं युक्त-मित्याह। तदात्मकानीति॥ उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वायोगाद-व्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानमयुक्तमिति निगमयति। कथमिति॥ एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह। नैष दोष इति॥ अव्याकृतं हि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम्। प्राणोऽपि सौषु-प्तद्रष्टुस्तथा। न हि सौषुप्तदृष्ट्या तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छे-दोऽवगम्यते। तथा च लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्ध-मित्यर्थः। तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभानादेकलक्ष-णत्वाभावान्न प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याह। यद्यपीति॥ परि-च्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणाभिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथापि सुषुप्त्यवस्थायां पिण्डेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो योऽयं ममेत्यभिमानस्तस्य निरोध-

प्राणशब्दत्वं मतः सच्छब्दवाच्यता च। यदि हि निर्वीजरूपं विवक्षितं ब्रह्माऽभविष्यत् नेति नेति यतो वाचो निवर्त्तन्ते अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादित्यवक्ष्यत्। न सत्तन्ना-

---

स्त्रिन् भवतीति प्राणोऽव्याकृत एवेति योजना। प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तदृष्ट्या तदुपसंहार-द्व्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः। विशेषाभिमाननिरोधे प्राण-स्याव्याकृतत्वं क्व दृष्टमित्याशङ्क्याह। यथेति॥ परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणलयो मरणं तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यथेष्यते तथैव प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तिः। तत्राव्याकृतता प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा। ततो विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः। किञ्च यथा-धिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसववीजम्। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्त-न्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतेः। तथा प्राणाख्यं सुषुप्तं जाग-रितस्वप्नयोर्भवति वीजम्। तथा च कार्य्यं प्रतिप्रसवरूपत्वप्रविशिष्ट-मुभयोरिति लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वस्य प्रसिद्धिरित्याह। प्रसवेति॥ समानमित्यनुकर्षार्थश्चकारः। उपाधिस्वभावालोचनया सुषुप्ताव्याकृतयोरभेदमभिधायोपहितस्वभावालोचनयापि तयोरभे-दमाह। तदध्यक्षश्चेति॥ अव्याकृतावस्थः सुषुप्तावस्थश्च तयो-रुपहितस्वभावयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकोऽधिष्ठाता चिद्धातुः। अतोऽपि तयोरेकत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः। सुषुप्ताव्याकृतयोरेवमेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सुषुप्ते प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह। परि-च्छिन्नेति। यद्यपि विशेषानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूतत्वादिति विशेषण-मुपपादितं तथापि परिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्यक्षाणाञ्चोपहितानामव्याकृतेनैकत्वम्। अतोऽपि प्रागुक्तविशे-षणोपपत्तिरित्यर्थः। किञ्चाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तहेतु-सद्भावाच्च युक्तं सुषुप्ते प्राज्ञे प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषण-मित्याह। पूर्व्वोक्तमिति॥ अन्यगतादिशब्देन सर्व्वेश्वरत्वादिविशेषणं

सदुच्यत इति श्रुतेः। निर्वीजतयैव चेत् सति लीनानां सम्पन्नानां सुषुप्तप्रलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात्। मुक्तानाञ्च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः। वीजाभावाविशेषात्। ज्ञानदाह्यवीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः। तस्मात् स-

---

गृह्यते। प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारे रूढत्वादव्याकृतविषयत्वं रूढिविरोधादिति शङ्कते। कथमिति॥ अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति। प्राणबन्धनमिति॥ प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्रकृते वाक्ये प्राणशब्दस्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्कते। नन्विति। प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः सलक्षणस्य शवलत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्याकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह। नैष दोष इति॥ संप्रष्टवाक्यं प्रपञ्चयति। यद्यपीति॥ तत्रेति प्राणबन्धनवाक्यं परामृश्यते। जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्य्यजातस्योपलक्षणम्। प्रकरणवाक्ययोरपि परिशुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह। यदि हीति॥ न केवलं निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्द्धार्य्यते किन्तु स्मृतेरपीत्याह। न सदिति॥ किञ्च कार्य्यजातं प्रतिवीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन् प्रकरणे ब्रह्म विवक्षितं चेत्तर्हि सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति जीवानां सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दितस्य शुद्धत्वे सुषुप्त्यादौ तत्र लीनानामेकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते दृश्यते च पुनरुत्थानम्। तेन शवलमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह। निर्वीजतयेति॥ सुषुप्त्यादौ शुद्धे ब्रह्मणि सम्पन्नानामपि पुनरुत्थाने मोक्षत्वानुपपत्तिदोषमाह। मुक्तानाञ्चेति॥ न तेषां पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रलीनानाञ्च न तर्हि पुनरुत्थानं हेत्वभावस्य तुल्यत्वादित्याह। वीजाभावेति॥ अन्यत्रानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं संसारस्य वीजभूतं नास्त्यत्र। यद्

बीजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च
कारणत्वव्यपदेशः । अत एवाक्षरात्परतः परः । सबा-
ह्याभ्यन्तरो ह्यजः । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । नेती नेती-
त्यादिना बीजवत्त्वापनयनेन व्यपदेशः । तामबीजावस्थां
तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसम्बन्धरहितां
पारमार्थिकीं पृथग्वक्ष्यति । बीजावस्थापि न किञ्चिद-

ब्रह्मणो विशेषणमग्रहणम् । मिथ्याज्ञानतत्संस्काराणामज्ञानशब्दवा-
च्यत्वात्तत्राह । ज्ञानेति ॥ अज्ञोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमग्रहणस्य च
ग्रहणप्रागभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसन्निकर्षाभावादनुपलब्धिगम्य-
त्वाच्च भ्रान्तितत्संस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वादुपादानतापेक्षणादात्मनश्च
कौटस्थ्यात्तद्धेतुत्वात्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानसिद्धिः । किञ्च देवदत्तप्रमा
तन्निष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनादिप्रध्वंसिनी प्रमात्वाद्यज्ञदत्तप्रमावत् ।
न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवत्त्वम् क्षणिकत्वेन भ्रान्तेस्तदनिवर्त्तत्र-
त्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने क्वचिदनुवृत्तिदर्शनाच्च चाप-
ग्रहणस्य तन्निवर्त्तत्वम् । ज्ञानस्य तन्निवृत्तित्वात् । अतो ज्ञानदार्ढ्यं
संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायाश्रेयम् । अन्यथा
तदानर्थक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विव-
क्षितत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मणः शबलस्यैव प्राकर-
णिकत्वाद्वाक्येऽपि तस्मिन् प्राणशब्दाद्युक्तं प्राणशब्दस्याव्याकृतविषयत्व-
मिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानशबलस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो
विवक्ष्यते अत एव कारणत्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिषूपदिश्यते
तदेतदाह । अत एवेति ॥ अक्षरमव्याकृतं तच्च कार्यापेक्षया परम् ।
तस्मात्परतोऽयं परमात्मा । स हि कार्यकारणाभ्यामस्पृष्टो वर्त्तते ।
बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति । ताभ्यां सह तत्कालनाधिष्ठान-
त्वेन वर्त्तमानस्तिष्ठतः । तथा च स चिदात्मा जन्मादिसमस्तविक्रि-
यान्यन्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्व्यपदिश्यते । यतो ब्रह्मणः सका-]

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥३॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तन्तु तैजसम् । आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥४॥

वेदिषमित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्शनाद्देहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥२॥

उक्तार्थौ श्लोकौ ॥३॥४॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थूलप्रविविक्तानन्दाख्यं भोज्यमेकं त्रिधाभूतम् । यश्च विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसन्धानात् द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्त्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतयाऽनेकधा भिन्नं

याद्वाचः सर्वा मनसा सहावकाशमप्राप्य निवर्त्तन्ते । तद्ब्रह्मानन्दरूपं विद्वान्न बिभेति नेति नेतीति वीप्सया सर्वमारोपितमपाक्रियते । चादिग्रहेनास्थूलादिवाक्यं गृह्यते । बीजत्वनिरासेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते चेद्बीजत्वं शबलस्यैवेति सिद्धप्रतीत्यर्थः । आचार्य्येणानुक्तत्वाच्च कारणातिरिक्तं शुद्धं ब्रह्मास्तीत्याशङ्क्य नान्तःप्रज्ञमित्यादिवाक्यशेषान्मैवमित्याह । तामिति ॥ उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याहतस्य देहेऽनुभवाभावात्त्रिधा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह । बीजेति ॥२॥

विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितं प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं निगमयति । विश्वो हीति ॥३॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्त्तितः। वेदैतदुभयं यस्तु सभुञ्जानो न लिप्यते॥५॥

प्रभवः सर्व्वभावानां सतामिति विनिश्चयः।

स भुञ्जानो न लिप्यते। भोज्यस्य सर्व्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात्। न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्द्धते वा। न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत्॥५॥

सतां विद्यमानानां स्वेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्व्वभावानां विश्वतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः। वक्ष्यति च। वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि

भोगप्रयुक्तां व्यप्तिमधुना त्रेधा विभजते। स्थूलमिति॥ उदाहृतश्लोकयोर्व्याख्यानापेक्षां वारयति। उक्तार्थाविति॥४॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावान्तरफलमाह। त्रिष्विति॥ पूर्व्वार्द्धं व्याचष्टे। जाग्रदादिष्विति॥ भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यमवान्तरभेदाद्बोद्धव्यम्। भोक्तुरेकत्वे हेतुमाह। सोऽहमिति॥ योऽहं सुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्राप्तः। यश्च स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमिदानीं जागर्मीत्येकत्वं प्रतिसन्धीयते। न च तत्र बाधकमस्ति। तदुक्तं भोक्तुरेकत्वमित्यर्थः। किञ्चाज्ञानं तत्कार्य्यञ्च प्रति प्राज्ञादिषु द्रष्टृत्वस्याविशिष्टत्वात्। द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमित्याह। द्रष्टृत्वेति॥ द्वितीयार्द्धं विभजते। यो वेदेति॥ कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राह। भोज्यस्येति॥ यद्यपि भोक्तुरेकस्यैव सर्व्वं भोग्यमित्यवगतं तथापि कथं सर्व्वं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवान्न भवतीत्याशङ्क्याह। न हीति॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न ह्यग्निरिति॥ स्वविषयान् काष्ठादीन् दग्ध्वा न हीयते वर्द्धते वाग्निरिति सम्बन्धः॥५॥

सर्व्वं जनयति प्राणश्चेतोंऽशून् पुरुषः पृथक् ॥६॥

जायत इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणो व्यवहार्य्यस्य ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः । दृष्टञ्च रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतमायाबीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मनासत्त्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्राक् सर्पोत्पत्तेः रज्ज्वात्मना सर्पः सन्नेवासीत् । एवं सर्व्वभावानामुत्पत्तेः प्राक् प्राणबीजात्मनैव सत्त्वमिति । अतः श्रुतिरपि वक्ति ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमग्रआसीदिति । सर्व्वं जनयति प्राणश्चेतोंऽशूनंशव इव रवेश्चिदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवतिर्य्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोंऽशवो ये तान्

एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रभवश्च कारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र सत्कार्य्यमसत्कार्य्यं प्रति वा कारणत्वमिति सन्देहे निर्द्धारयितुमारभते । प्रभव इति ॥ तत्रावान्तरभेदमाह । सर्व्वमिति ॥ पुरुषो हि सर्व्वमचेतनं जगदुपाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा जनयति । अत एव पुरुषे कारणवाचि प्राणपदं प्रयुज्यते । एवं स च चैतन्यप्रधानश्चेतसश्चैतन्यस्यांशुवदवस्थितान् प्रतिबिम्बकल्पान् जीवानाभासभूतानुत्पादयति । एवञ्चेतनाचेतनात्मकमशेषं जगदसङ्कीर्णं सम्पादयतीत्यर्थः । ननु सतां भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न सम्भवति अतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य पूर्व्वार्द्धं व्याचष्टे । सतामिति ॥ स्वेनाधिष्ठानात्मना विद्यमानामेव विद्याकृतं मायामयमारोपितस्वरूपं तेन प्रभव संसारी भव

पुरुषः पृथग्विषयभावविलक्षणानग्निविस्फुलिङ्गवत् सल-
क्षणान् जलार्कवच्च जीवलक्षणांस्त्वितरान् सर्वभावान्
प्राणबीजात्मा जनयति यथोर्णनाभिः। यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गा
इत्यादिश्रुतेः ॥६॥

तीत्यर्थः। असज्जन्मनिरसनमन्तरेण कथं सज्जन्म निर्धारयितुं शक्यमित्याशङ्क्याह। वक्ष्यतीति॥ जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च कारणव्यापारसाध्यत्वासिद्धेर्मिथ्यात्वे कथं सतामेव प्रभवो भावानामित्याशङ्क्याह। यदीति॥ कार्य्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः कारणत्वेन व्यवहार्य्यत्वाभावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य लिङ्गस्याभावादसत्त्वमेव सिद्ध्येत्। कार्य्येण हि लिङ्गेन कारणं ब्रह्मादृष्टमपि सदित्यवगम्यते। तच्चेदसद्रूपेण तस्य कारणेन सम्बन्धधीरित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः। कार्य्यकारणयोरुभयोरपि भवत्वसत्त्वमित्याशङ्क्याह। दृष्टञ्चेति॥ अविद्ययाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृतास्ते मायाबीजादुत्पन्नास्ते अविद्यैव मायेत्यङ्गीकारात्तेषु रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्टमिति योजना। विमतं सदुपादानं कल्पितत्वात् रज्जुसर्पवदित्यर्थः। दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति। न हीति॥ विवक्षितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। यथेत्यादिना॥ प्राणशब्दितं बीजमव्याकृतं ब्रह्म सल्लक्षणं तदात्मनेति यावत्। तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्रागुत्पत्तेर्बीजात्मनाऽवस्थितं प्राणो बीजात्मव्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरति। इत्यत इति चतुर्थपादप्रतीकमादाय व्याकरोति चेतोंऽशूनित्यादिना॥ रवेरंशवो यथा वर्त्तते तथा पुरुषस्य स्वयं चैतन्यात्मकस्य चेतोरूपाश्चैतन्याभासाश्चेतोंऽशवो निर्दिश्यन्ते। तान् पुरुषो जनयतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः। तेषां चिदात्मकात्पुरुषात्पुरुषतत्त्वो भेदाभावं विवक्षित्वा विशिनष्टि। जलार्केति॥ भेदधीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह। प्राज्ञेति॥ पृथगिति सूचितम्। पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं कथयति। विषयेति॥ यथाग्निना समानरूपा विस्फुलिङ्गा जन्यन्ते तथा चिदात्मना समान-

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः।

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टावादर इत्यर्थः। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतेः। न हि मायाविनः सूत्रमाकाशे निःक्षिप्य तेन तदायुधमारुह्य चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डशश्छिन्नं पतितं पुनरुत्थितञ्च पश्यतां तत्कृतमायादिसतत्त्वचिन्तायामादरो भविष्यति। तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः सुषुप्त-

स्वभावान् जीवांश्चेतोंऽशूनुत्पादयन्ति। विषयविलक्षणत्वात्। न प्राणेन बीजात्मना तेषामुत्पादनम्। न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकात् कदाचनापि ततो भिन्नत्वम्। जलसूर्यप्रतिबिम्बितादित्यादीनां बिम्बभूतात्तत्त्वतो भेदाभावात्तान् विश्वादीन् पुरुषश्चित्प्रधानो जनयतीत्यर्थः॥ विषयभावेन व्यवस्थितान् पुनर्भावान् प्राणो जनयतीति तृतीयपादार्थमुपसंहरति। इतरानिति॥६॥

चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सर्गे प्रस्तुते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमनुवदिष्यति। विभूतिं प्रसवमिति॥ ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्यख्यापनं सृष्टिरिति पक्षे सृष्टेर्वस्तुत्वशङ्कायां पक्षान्तरमाह। स्वप्नेति॥ कुतः सृष्टिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्वविदामेव किं न स्यादित्याह। न त्विति॥ सृष्टेरपि वस्तुत्वाद्वस्तुचिन्तकानामपि तत्रादरो भविष्यतीत्याशङ्क्याह। इन्द्र इति॥ मायामयी सृष्टिरादरविषया न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति॥ मायावीत्यादिशब्देन तत्कार्यं लक्ष्यते। दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति। तथैवेति॥ तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्रादर इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह। सूत्रेत्यादिना॥ मायाच्छन्नत्वमदृश्यमानत्वे हेतुः। तुरीयाख्यं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यश्चातिरिक्तं तदस्पृष्टमिति शेषः। परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्यग्धीद्वारा फलवती न सृष्टेः। ततः सृष्टा-

स्वप्नमायास्वरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥
इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥८॥

स्वप्नादिविकारस्तदारूढमायाविसमश्च । ततस्थप्राज्ञतैजसादिः सूत्रतदारूढाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव भूमिष्ठो मायाच्छन्नोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिन्तायामेवादरो मुमुक्षूणामार्य्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावादर इति । अतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह स्वप्नमायास्वरूपेति । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा चेति ॥७॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः सङ्कल्पनामात्रं न सङ्कल्पनातिरिक्तं कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥८॥

यनादरस्तत्वनिष्ठानामित्याह । नेति ॥ परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ विशेषचिन्तेत्युक्तेऽर्थे द्वितीयार्द्धमवतारयति । इत्यत इति ॥ जाग्रद्गतानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथनात्तस्य सत्यत्वं मायायाश्च मायादिलक्षणायाः सत्यत्वाङ्गीकारादनयोर्विकल्पयोः सिद्धान्ताद्वैषम्यमुन्नेयम् ॥७॥

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति । इच्छामात्रमिति ॥ ज्योतिर्विदां कल्पनाप्रकारमाह । कालादिति ॥ परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतुमाह । सत्येति ॥ यथा लोके कुलालादेः सङ्कल्पनामात्रं घटादिकार्य्यं सृष्टिरिष्टा नामरूपाभ्यामन्तरेण कार्य्यं सङ्कल्प्य बहिस्तन्निर्म्माणाभ्युपगमात् । तथा भगवतः सृष्टिः

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥९॥

॥ उपनिषद् ॥

भोगार्थं क्रीड़ार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते । अन्ययोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैव स्वभावोऽयमिति । देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्व्वेषां वा पक्षाणामाप्तकामस्य का स्पृहेति ॥ ९ ।

सङ्कल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता काचिदस्तीति केषाञ्चिदीश्वरयादिनामित्यर्थः ॥८॥

यथा तथा वा अस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह । भोगार्थमिति ॥ सिद्धान्तमाह । देवस्येति ॥ कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षोमायाख्यस्तस्येत्याह । अयमिति ॥ पूर्व्वपक्षाणामपवादं सूचयति । अस्येति॥ देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्म्मिता सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेनाश्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोरिति योज्यम् । ईश्वरस्येश्वरत्वख्यापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा या सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य सृष्टिरिति पक्षान्तरम् । कालादेव जगतः सृष्टिर्नेश्वरात् । ईश्वरस्तूदासीनः तत्र विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीड़ार्थं वा सृष्टिरिति फलगतञ्च विकल्पद्वयम् । तेषामेतेषां सर्व्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तरमाह । सर्व्वेषामिति ॥ नो खल्वाप्तकामस्यापरस्यात्मनो मायां विना विभूतिख्यापनमुपयुज्यते । न च स्वप्नमायाभ्यां सारूप्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेषु प्रक्यते ऽवस्तुनोरेव तयोस्तच्छब्द प्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा सम्भ

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः

न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् । चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह । नान्तःप्रज्ञमित्यादि । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव च तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हि तत् । मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादिविकल्पाः शुक्तिकारज्जुस्थाणूषरादिव्यतिरेकेणावस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् । 'एवं तर्हि

च्छते । न हि तस्य स्वतोऽविक्रियस्येच्छादिभाक्त्वं युक्तम् । न च मायामन्तरेण भोगक्रीड़े तस्योपपद्येते । ततो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः ॥८॥

यदुक्तं कालात्प्रसूतिं भूतानामिति तत्राह । न हीति । अधिष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वज्ञानादेव सर्पाद्याभासत्वं तथा परस्य स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वम् । आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशात्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह । चतुर्थः इति ॥ ननु पादत्रयविधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि व्याख्यायतां किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राह । सर्वेति ॥ सर्वाणि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तानि षष्ठीगुणादीनि तैः शून्यत्वात्तुरीयस्य वाच्यत्वायोगान्निषेधद्वारैव तन्निर्देशः सम्भवतीत्यर्थः । साक्षाद्वाच्यत्वाभावं द्योतयितुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम् । यदि चतुर्थं विधिमुखेन न निर्देष्टुं शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमानत्वात् ॥ तथाविधं नास्त्यर्थवदिति शङ्कते । शून्यमेवेति ॥ न तुरीयस्य शून्यत्वमनुमातुं युक्तम् । विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् । तथाविधरजतादिवदित्यनुमानात्तुरीयस्य सत्वसिद्धेरित्यु-

प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृ-
ष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदे

प्राणादिसर्व्वविकल्पासत्त्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्याय्यत्वमुदकाधारादेरिव घटादेः । न प्राणादिविकल्पस्यासत्त्वाच्छुक्तिकादिष्विव रजतादेः । न हि सदसतोः सम्बन्धः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरविषयत्वं स्वरूपेण गवादिवत् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवत् । नापि गुणवत्त्वं नीलादिवत् । अतो नाभिधानेन निर्द्देशमर्हति । शशविषाणादिसमत्वान्निरर्थकत्वं तर्हि न । आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्मतृष्णाव्यावृत्तिहेतुत्वात् शुक्तिकावगम इव रजततृष्णायाः । न हि तुरीयस्यात्मत्वावगमे सत्यविद्यातृष्णादिदोषाणां

त्तरमाह । तन्नेति ॥ दृष्टान्तं साधयति । न हीति ॥ राजतादीनां सदनुविद्धत्वं द्विविधत्वादवस्त्वासदत्वायोगात् । तद्वदेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्त्वासदत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्यधिष्ठानत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि वाच्यत्वमधिष्ठानत्वाद्घटादिवदिति प्रक्रमभङ्गः स्यादिति चोदयति । एवं तर्हीति ॥ किं प्रातिभासिकमधिष्ठानत्वं हेतूक्तम् । किंवा तात्त्विकम् । नाद्यः । तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वात् । अतात्त्विके तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुध्येत । न द्वितीयः । शुक्त्यादिषु कल्पितरजतादेरवस्तुत्ववत् तुरीयेऽपि कल्पितप्राणादेरवस्तुत्वात्तत्प्रतियोगिकाधिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वायोगादिति दूषयति । न प्राणादीति ॥ किञ्च वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च षष्ठी वा रूढिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्प प्रथमं प्रत्याह । न हीति ॥ तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्य तुरीयस्य च वस्तुभूतसम्बन्धासिद्धेर्विषयाभावे कुतः षष्ठीत्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति ।

श्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः॥७॥

सम्भवोऽस्ति। न च तुरीयस्यात्मत्वानवगमे कारणमस्ति। सर्व्वोपनिषदान्तादर्थ्येनोपक्षयात्। तत्त्वमसि। अयमात्मा ब्रह्म। तत्सत्यम्। स आत्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म। स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। आत्मैवेदं सर्व्वमित्यादिना सोऽयमात्मा परमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तः तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसमकं पादत्रयलक्षणं वीजाङ्कुरस्थानीयम्। अथेदानीमवीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिराकरणेनाह। नान्तःप्रज्ञमित्यादि। नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः। न सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत्। त्र्यवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात्।

नापीति विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मना तदविषयत्वात् नात्र गवादाविव रूढिरवतरतीत्यर्थः ॥ न तृतीयः। गवादाविवाद्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वाह। गवादिवदिति ॥ न चतुर्थः। पाचकादाविवाक्रिये तुरीये विक्रियावत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह। नापि क्रियावत्त्वमिति ॥ न पञ्चमः। उत्पलादौ नीलादिशब्दवन्निर्गुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह। नापीति ॥ तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानु-

तत्त्वमसीति वत्। यदि हि त्रयवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽपि आत्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदान्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवात्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणं फलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यम्। रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य येषां पुनस्तमोऽपनयव्यतिरेकेण घटादिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां छेद्यावयवसम्बन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि छिदिर्व्याप्रियत इत्युक्तं स्यात्। यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सिततमसो निवृत्तिफलावसानं छिदिरिव छेद्यावयवसम्बन्धविवेककरणे

पलब्धिसाधितमिति फलितमाह। अत इति॥ यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टं जात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविषाणादिदृष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलत्वम्। विशिष्टजात्यादिमतो राजादेरुपासनस्य फलवत्त्वोपलम्भादिति शङ्कते। शशविषाणादीति॥ यथा शुक्तिरियमित्यवगमे रजतादिविषयतृष्णा व्यावर्त्त्यते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनात्मविषया तृष्णा व्यवच्छिद्यते। तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वादनर्थकत्वाशङ्का न युक्तेति परिहरति। नेत्यादिना॥ तुरीयस्यात्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुतृष्णादिदोषनिवृत्तिलक्षणं फलमुक्तं विद्वदनुभवेन साधयति। न हीति॥ ननु तुरीयमशेषविशेषशून्यं नात्मत्वेनावगन्तुं शक्यते तद्धेत्वभावादिति तत्राह। न चेति॥ सर्वोपनिषदामित्युक्तमेवोदाहरणलेशेन दर्शयति। तत्त्वमसीति॥ निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न विशेषमुखेनेत्यु-

प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसानात्तदा नान्तरीयकं घटविज्ञानं न तत्प्रमाणफलम् । न च तद्वदध्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादितुषितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसम-

---

पादवृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति । सोऽयमीत्यादिना ॥ बीजाङ्कुरस्थानीयं मिथो हेतुमद्भावेन व्यवस्थितमित्यर्थः । अबीजात्मकं कार्यकारणविनिर्मुक्तमिति यावत् ॥ तत्र हेतुं सूचयति । परमार्थेति ॥ तस्य विधिमुखेन निर्देशानुपपत्तिं प्रागुक्तामभिप्रेत्याह । सर्पादीति ॥ किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रतिपाद्यते किंवा तस्य स्थानत्रयवैलक्षण्यं विवक्ष्यते । प्रथमे प्रतिपादकस्य विधानाव्यतिरेकाद्न्यनिषेधानार्थक्यम् । द्वितीयेऽपि तदानर्थक्यमापद्येत । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत्वसिद्धेरिति मन्वानः शङ्कते । नन्विति ॥ न तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यम् । तस्य स्वप्रकाशत्वात् । तस्मिन् प्रकाशाद्यनुदयात् । तथापि समारोपितविश्वादिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथनात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति । न सर्पादीति ॥ तुरीयस्य पादत्रयविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिद्ध्यतीति तुरीयग्रन्थोऽर्थवानित्यर्थः । यथा विधिमुखेन प्रवृत्तेन तत्त्वमसीतिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षिणस्त्वम्पदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मता लक्षणया बोध्यते । तथा च निषेधशास्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्याजीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह । तत्त्वमसीति ॥ ननु स्थानत्रयविशिष्टस्यात्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते । तुरीयस्य विशिष्टाद्विलक्षणत्वेनात्यन्तभिन्नत्वादित्याह । यदि हीति ॥ प्रातिभासिकवैलक्षण्येऽपि विशिष्टोपलक्ष्ययोरात्यन्तिकवैलक्षण्याभावाच्च तात्त्विकं तुरीयस्य विशिष्टादन्यत्वम् ।

कालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति । ज्ञातेऽद्वैतं न विद्यत इति । ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिलक्षणाव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकाल एवात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । न बहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतःप्रज्ञ-

---

अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्मिथः संस्पर्शविरहिणोरुपायोपेयभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य द्वारत्वाभावादन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यर्थः ।। शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । शास्त्रेति ॥ तद्विशिष्टरूपमनूद्य विशेषणांशापोहेन तस्य तुरीयत्वमुपादिशति । भेदे चात्यन्तिके तदानर्थक्यान्न शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ मा तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूयादिति चेत्तत्राह । शून्येति ॥ विशिष्टस्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विश्वादेर्विशिष्टस्य प्रत्यगयत्तत्वादन्यस्य चाप्रतिपन्नत्वान्नैवरात्म्यधीरेवापद्येतेत्यर्थः । भेदपक्षस्येत्थमुक्तदोषवशान्न सम्भवति तर्हि माभूदभेदपक्षोऽपि कथं निर्वहतीति चेत्तत्र किं फलं पर्य्यनुयुज्यते किंवा प्रमाणान्तरमथवा साधनान्तरमिति विकल्पाद्यं दूषयति । रज्जुरिवेति ।। यथा रज्जुरधिष्ठानभूता सर्पधारादिभिर्विकल्प्यते तथैक एवात्मा स्थानत्रयेऽपि यदान्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्प्यमानो बहुधा भासते तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिषेधजनितं यत्प्रमाणरूपविज्ञानं तदुत्पत्तिसमानकालमेवात्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं फलं सिद्धमिति न फलपर्य्यनुयोगोऽवकाशवानित्यर्थः । शब्दस्य संसृष्टपरोक्षज्ञानहेतोरसंसृष्टापरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगात्तुरीयज्ञाने प्रमाणान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रत्याह । तुरीयेति । तस्य हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तप्रमाणमन्वेष्यम् । शब्दस्य विषयानुसारेण प्रमाणहेतु-

मिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः। न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः। वीजाभावाविवेकरूपत्वात्। न प्रज्ञमिति युगपत्सर्व्वविषयज्ञातृत्वप्रतिषेधः। नाप्रज्ञमित्यचैतन्यप्रतिषेधः। कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इत्युच्यते। ज्ञस्वरूपाविशेषेऽपीतरेतरव्यभिचारात् रज्ज्वादाविव। रज्ज्वादाविव सर्पधारादिविकल्पितभेदवत्सर्व्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्यत्वं सुषुप्ते

त्वात्। विषयस्य तुरीयावस्थासंस्पृष्टापरोक्षत्वादित्यर्थः। तुरीयसाक्षात्कारे प्रसङ्ख्यानाख्यं साधनान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रतिक्षिपति। साधनान्तरं चेति॥ प्रसङ्ख्यानस्याप्रमाणत्वान्न प्रमारूपं प्रति हेतुतेति भावः। यथा रज्जुरियं सर्पो नेति विवेकधीसमुदयसाक्षात्कारं यादृशा यामेव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सिद्धे रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यते लब्धत्वात् तथेहापीत्याह। रज्ज्विति॥ विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं नाध्यस्तनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह। येषामिति॥ स्वविषयाज्ञानापनयनाय प्रवृत्ता प्रमाणक्रिया स्वविषये भावरूपमतिशयमाधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छिदिरपि छेद्यसंयोगापनयनातिरिक्तमतिशयमादध्यात्। न च संयोगविनाशातिरिक्ते विभागे सम्प्रतिपत्तिरस्ति। प्राकट्यस्य च प्राकाश्यत्वे ज्ञानवन्नार्थनिष्ठात्वप्रकाश्यत्वे स्यात्। तेनार्थेन विना नार्थोऽस्तीति भावः॥ अज्ञाननिवर्त्तकमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयस्फुरणे कारणाभावाद्विषयसंवेदनं न स्यादित्याशङ्क्याह। यदेति॥ घटो हि तमसा समावृतो व्यवहारयोग्यस्तिष्ठति तस्य तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्त्तते। तच्चानुपादित्वविततस्यानिवृत्तस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणो यदा पर्य्यवस्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्रमाणफलं न भवति। यथा छिदिक्रिया छेद्यस्य तरोरवयव-

व्यभिचरतीति चेन्न । सुषुप्तस्यानुभूयमानत्वात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति च श्रुतेः । अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्य्यम् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैरलक्षणमलिङ्गमित्येतदननुमेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यपदेश्यं शब्दैः । एकात्मप्रत्यय सारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मेत्यव्यभिचारी यः प्रत्य-

---

योर्मिथःसंयोगनिरसने प्रवृत्ता सती तयोरेव छेद्यावयवयोर्द्वैधीभावे फलेपर्य्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽपि छिदिर्व्याप्रियते तथेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निर्वृणोति । घटस्फुरणं त्वार्थिकम् । न च तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्यास्थिरत्वादित्यर्थः । किञ्च घटादेर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानफलत्वेऽपि नात्मन्यजडे संविदेकताने मनस्यारोपितधर्म्मनिवर्त्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्वव्यापारः सम्भवतीत्याह । न चेति ॥ तुरीयात्मनि संवेदजनव्यापारो न प्रमाणस्य प्रकल्प्यते । तस्य संविदात्मकत्वादारोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजन्यफलसंविदनपेक्षत्वादित्युक्तम् ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अन्तःप्रज्ञत्वादीति ॥ आश्रयाभावेनाश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । यथा चेति ॥ किञ्च ज्ञानाधीनद्वैतनिवृत्त्यवच्छिन्नक्षणातिरेकेण न क्षणान्तरे ज्ञानं स्थातुं पारयति । न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्य्याप्तम् । तथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिव्यतिरेकेण नात्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह । ज्ञानस्येति ॥ ननु ज्ञानं द्वैतनिवर्त्तकमपि न स्वात्मानं निवर्त्तयति । निवर्त्त्यनिवर्त्तकभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो यावन्निवर्त्तकं स्थास्यति तत्राह । अवस्थाने चेति ॥ निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निवर्त्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने च तस्य तस्य निवर्त्तकान्तरव्यपेक्षत्वादाद्यस्यापि विज्ञानस्य निवर्त्तकत्वासिद्धिः । न च ज्ञानस्य स्वनिवर्त्तकत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलम्भादित्यर्थः ॥ ज्ञानस्य अज्ञा-

यस्तेनानुसरणीयम्। अथवैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं
यस्य तुरीयस्याधिगमे तत् तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारम्।
आत्मेत्येवोपासीत इति श्रुतेः। अन्तःप्रज्ञत्वादि स्थानि-
धर्म्मप्रतिषेधः कृतः॥ प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थान-
धर्म्माभाव उच्यते॥ अत एव शान्तमविक्रियं शिवं

तिरिक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनश्च द्वैतनिषेधेनैवोपक्षयात्तत्क्षणान्तरे
विषयस्फुरणजननायानवस्थानादारोपितातद्धर्म्मनिवृत्त्यैव ज्ञानं पर्य्य-
वसितमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥ प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमा-
णम्। तस्य व्यापारो जन्मैव। तेन समानकालेनैवानर्थनिवृत्तिरिति
योजना। तत्र हेतुमाह। वीजभावेति॥ सुषुप्तं हि स्वप्नजागरिते
प्रतिवीजभावस्तस्याशेषविशेषविज्ञानाभावरूपत्वाद्विशेषविज्ञानानां सर्वे-
षां घनमेकं साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना
सम्भवतीत्यर्थः। युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादौ भ्रान्तिप्रतिपन्नानां प्रतिषे-
धाद् सत्त्वम्। आत्मनि तु प्रमाणेन गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न
प्रतिषेधो युज्यते मानविरोधादिति शङ्कते। कथमिति॥ प्रमाणिकत्व-
स्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्यत्वमिति परिहरति। उच्यत
इति॥ विमतमसत्यं व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याह। प्रज्ञस्व-
पेति॥ तस्याविशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादावित्युदाहरणम्। अन्तः
प्रज्ञत्वादीनामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्पधारादिति। विमतं
सत्यमव्यभिचारित्वाद् रज्ज्वादिवदित्याह। सर्व्वत्रेति॥ तस्य च सत्यत्वे
कर्व्वकल्पनाधिष्ठानत्वसिद्धिरिति भावः। अव्याभिचारित्वहेतोरसिद्धिं
शङ्कते। सुषुप्त इति॥ न तत्र चैतन्यस्य व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरण-
व्याप्ततया साधकस्फुरणस्यावश्यकत्वादित्याह। न सुषुप्तस्येति॥
सुषुप्ते साधकस्फुरणस्य सत्त्वे प्रमाणमाह। न हीति॥ निषेधशास्त्रा-
लोचनया निर्विशेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतूकृत्य ज्ञानेन्द्रियाविषय-
त्वमाह। अत एवेति॥ दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्य-

यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते। प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात्। स आत्मा स विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभूच्छिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थः। आत्माऽदृष्टो द्रष्टा।

गिति विशेषणान्तरमाह। यस्मादिति ॥ अदृष्टमित्यनेनाग्राह्यमित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति। कर्मेन्द्रियैरिति ॥ अलक्षणमित्ययुक्तम्। सत्यंज्ञानमनन्तमित्यादिलक्षणोपलम्भादित्याशङ्क्याह। अलिङ्गमिति ॥ कोह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्यादिलिङ्गोपन्यासाविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याह। अननुमेयमिति ॥ प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशेषणान्तरमाह। अत एवेति। मनोविषयत्वाभावादेव शब्दाविषयत्वम्॥ शब्दप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वादित्याह। अत एवेति ॥ तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह। एकात्मेति ॥ परोक्षार्थविषयतया विशेषणं व्याख्यायापरोक्षार्थतया व्याकरोति अथ वेति ॥ अपरोक्षात्मप्रत्ययस्यात्मनि प्रमाणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति। आत्मेत्येति ॥ य आप्नोतीत्यादिना परिपूर्णत्वादिलक्षणस्तावदात्मोक्तः। स च वाङ्मनसातीतः श्रुतिभ्योऽवगतस्तमेकरसं परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन गृहीत्वा तन्निष्ठस्तिष्ठतीत्यात्मनो वस्त्वत्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्ष नित्यदृष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः॥ विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेदमाह। अन्तरिति ॥ स्थानिधर्मस्य स्थानधर्मस्य च प्रतिषेधोऽन्तःशब्देन परामृश्यते। शान्तं रागद्वेषादिरहितम्। अविक्रियं कूटस्थमित्यर्थः। शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत्॥ यस्माद्द्वैताभावोपलक्षितं तस्माच्चतुर्थमित्याह। यत इति॥ अद्वैतमित्येतद्व्याचष्टे। भेदेति ॥ सङ्ख्याविशेषविषयत्वाभावे कथं चतुर्थत्वमित्याशङ्क्याह। प्रतीयमानेति ॥ चतुर्थतुरीययोर्व्याख्यानव्याख्येयत्वे नापौनरुक्त्यं तस्योक्तविशेषणत्वेऽपि मम क्रियामात्रमित्याशङ्क्याह। स विज्ञेय इति ॥ तदेव व्याचष्टे। प्रतीयमानेति ॥ न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादित्यादिवाक्यानि प्रतीकोपादानेन दर्श-

गौडपादीयोपनिषदाविष्करणम् ॥

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः ।
अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्य्यो विभुः स्मृतः ॥१०॥

न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्व्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥७॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां सर्व्वदुःखानां निवृत्तेरीशानस्तुरीय आत्मा ॥ ईशान इत्यस्य पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वाद्दुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न व्येति स्वरूपान्न व्यभिचरतीति यावत् । एतत्कुतः ।

यति । न हि द्रष्टुरिति ॥ आत्मन्यव्यवहार्य्ये कुतोऽविज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्व्वमविद्यावस्थायां या ज्ञेयत्वाख्यायगतिस्तयेदानीमपि विज्ञेयत्वमित्याह । भूतेति ॥ विद्यावस्थायामेव किमिति ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तत्राह । ज्ञात इति ॥ ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः ॥७॥

नान्तःप्रज्ञत्वादितिश्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरणरूपान् श्लोकानवतारयति । अत्रेति ॥ विविधं स्थानत्रयमस्माद्भवतीति व्युत्पत्त्या तुरीयो विभुरुच्यते । न हि तुरीयातिरेकेण स्थानत्रयमात्मानं धारयति । सर्व्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तद्धेतूनां तदाधाराणामिति यावत् । ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुञ्जानस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । ईशान इति ॥ तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति सामर्थ्यस्य नित्यत्वान्न कदाचिदपि दुःखं स्यादित्याशङ्क्याह । तद्विज्ञानेति ॥ संक्षेपरूपेण व्ययोऽस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । स्वरूपादिति ॥ तत्र प्रश्नपूर्व्वकमद्वितीयत्वं हेतुमाह । एतत्कुत इति ॥ अतो द्वितीयस्य व्ययहेतोरभावादिति शेषः । विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासिद्धिरित्या-

कार्य्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्य्ये न सिध्यतः ॥११

नात्मानं नापरांश्चैव न सत्यं नापि चाऽ

यस्मादद्वैतः सर्व्वभावानां रज्जुसर्पवन्मायात्वात्स एष देवो द्योतनात्तुरीयश्चतुर्थो विभुर्व्यापी स्मृतः ॥१०॥

विश्वादीना सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्य्ययाथात्म्यावधारणार्थम् । कार्य्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति वीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां वीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसौ बद्धौ संगृहीताविष्येते प्राज्ञस्तु वीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि वीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । ततो द्वौ तौ वीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्य्ये न सिद्ध्यतो न विद्येते न सम्भवत इत्यर्थः ॥११॥

शङ्कराह सर्वभावानामिति ॥ अवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तलक्षणत्वं विद्वदनुभवसिद्धमिति सूचयति । स्मृत इति ॥१०॥

विश्वादिष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्द्धारयति कार्य्यमिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । विश्वादीनामिति ॥ विश्वतैजसयोरुभयबद्धत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं विशेषः ॥ अथेदं निरूपणं कुत्रोपयुज्यते तत्राह । तुर्य्येति ॥ प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं साधयति । तत्त्वाप्रतिबोधेति ॥ त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते तुरीये किमायातमित्याशङ्क्याह । तत इति ॥ तयोस्तस्मिन्नविद्यमानत्वं चिदेकताने तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह । सम्भवत इति ॥

नृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्य्यं तत्सर्वदृक् सदा ॥१२॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं बाह्यं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसान्यथाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदेवेति । सर्वञ्च तद्दृक्चेति सर्वदृक् तस्मान्न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्यापत एवाभावो न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनं अन्यथा प्रकाशनं वा सम्भवति । नहि दृष्टुर्द्दृष्टेर्विपरिलोपो

प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति । नात्मानमिति ॥ तुरीयस्य कार्य्यकारणाभ्यामसम्बद्धत्वं स्पष्टयति तुर्य्यमिति ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह । कथमिति ॥ वाशब्दात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः सूच्यते । प्रथमचाद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ विलक्षणमनात्मानमिति यावत् । अन्वतमित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसूतमिति द्वैतं द्वितीयमसत्यमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणम् । यथेति ॥ प्राज्ञस्य विभागविज्ञानाभावे फलमाह । ततश्चेति ॥ यथात्तो तमसि कार्य्यलिङ्गमनुमानं सूचयति । अन्यथेति ॥ द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्याति । यस्मादित्यादिना ॥ सदैव तुरीयादन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्व्वं तच्च सदा दृग्रूपमिति यस्मात्तस्मादिति योजना । तत्वेति परिपूर्णचिदेकतानं तुरीयं परामृश्यते । अत एवेति कारणा-

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्य्ययोः ।
वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्य्ये न विद्यते ॥१३॥

विद्यत इति श्रुतेः । अथवा जाग्रत्स्वप्नयोः सर्व्वभूतावस्थः सर्व्ववस्तुदृग्भासस्तुरीय एवेति सर्व्वदृक् सदा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इत्यादिश्रुतेः ॥ १२॥

निमित्तान्तरप्राप्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ता शङ्का निवर्त्त्यते । यस्माद्वीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रतिबोधप्रसवस्य वीजम् । सा वीजनिद्रा । तया युतः प्राज्ञः सदा दृक्स्वभावत्वात्त-

---

भावे कार्य्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तुरीये तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणयोर सम्भवं दृष्टान्तेन साधयति । न हीति ॥ यत्तु तुरीयस्य सदा दृगात्मत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह । न हि द्रष्टुरिति ॥ चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण योजयति । अथवेति ॥ तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति । नान्यदिति ॥१२॥

अनुमानप्रयुक्तां तुरीयेऽपि कारणबद्धत्वाशङ्कां परिहरति । द्वैतस्येति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यं गृह्णाति । निमित्तान्तरेति ॥ विमतं कारणबद्धं द्वैताग्रहणत्वात्प्राज्ञवदित्यनुमानमेव दर्शयन्निमित्तान्तरमेव स्फोरयति । कथमिति ॥ अनुमानकृताशङ्कातिवर्त्तकत्वेन श्लोकमवतारयति । प्राप्तेति ॥ प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्य्यापेक्षया नियतपूर्व्वभावित्वं कारणबद्धत्वे प्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह । यस्मादिति ॥ किञ्च तुरीयस्य विशुद्धचिद्धातुत्वप्रमाणबाधात् कालात्ययापदिष्टो हेतुरित्याह । सदेति ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया।
न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्य्ये पश्यन्ति निश्चिताः
॥१४॥

त्वाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा तुरीये न विद्यते। अतो न कारणबन्धस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः॥१३॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम्। निद्रोक्तातत्त्वाप्रतिबोधलक्षणं तम इति। ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वतैजसौ। अतस्तौ कार्य्यकारणबद्धावित्युक्तौ। प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितः केवलयैव निद्रया युत इति कारणबद्ध

न च पूर्व्वोक्तोपाधेः साधनत्वाभिस्तुरीयस्योत्तरभाविकार्य्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति मत्वाह। तच्चेति॥ दोषद्वयवत्त्वेना नुमानस्याभानत्वे फलितमाह। अतोनेति॥१३॥

कार्य्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवदृष्ट्येन प्रपञ्चयति। स्वप्नेति॥ ननु तेजसस्यैव स्वप्नयुक्तत्वं न तु विश्वस्य प्रबुद्धमानस्य तद्योगो युज्यते प्रबुध्यमानत्वव्याघातात्। कथमविशेषेण विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति॥ तत्र स्वप्नशब्दार्थमाह। स्वप्न इति॥ यथा रज्ज्वां सर्पो गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते तथात्मनि देहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम्। आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्तेन स्वप्नशब्दितेनान्यथाग्रहणेन संस्पृष्टत्वं विश्वतैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः। तथा निद्रायास्तैव निद्रा युक्ता न तु प्रबोधवतो विश्वस्येत्याशङ्क्याह। निद्रेति॥ उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वतैजसयोर्वैशिष्ट्यं निगमयति। ताभ्यामिति॥ तयोरन्यथाग्रहणेनाग्रहणेन च वैशिष्ट्यमुपेत्य प्रागपि सूचितमित्याशङ्क्याह। अत इति। द्वितीयं पादं विभजते। प्राज्ञ-

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः । विपर्य्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥१५॥

इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो विरुद्धत्वात्सवितरीव तमः । अतो न कार्य्यकारणबद्ध इत्युक्तस्तुरीयः ॥१४॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजागरितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्प इव गृह्णतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति। निद्रातत्त्वमजानतस्तिसृष्ववस्थासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तुल्यत्वाद्विश्वतैजसयोरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणात् प्राधान्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन् विपर्य्यासः स्वप्नः । तृतीये तु स्थाने तत्त्वाज्ञानलक्षणा निद्रैव केवला विपर्य्यासः । अतस्तयोः कार्य्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्षणविपर्य्यासे कार्य्यकारणबन्धरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः क्षीणे तुरीये पदमश्नुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तत्रापश्यन् तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥१५॥

स्वितिं ॥ द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे । नोभयमिति ॥ तुरीये निद्रास्वप्नयोरदर्शने हेतुमाह । विरुद्धत्वादिति ॥ अज्ञानतत्कार्य्ययोर्नित्यविज्ञप्तिरूपे तुरीये विरुद्धत्वादनुपलब्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । सवितरीवेति ॥ तुरीये वस्तुतो नाविद्यातत्कार्य्ययोः सङ्गतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रागपि सूचितमित्याह । अतो नेति॥१४॥

कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह । अन्यथेति ॥ निद्रा तर्हि कदेति सन्दिहानं प्रत्याह । निद्रेति ॥ तुरीयप्रतिपत्तिसमयं सङ्क्षि-

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबु

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोध रूपेण वीजात्मना अन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकाल-प्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता पुत्रोऽयं नप्ता क्षेत्रं पशवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽह-मनेन वर्द्धितश्चानेनेत्येवंप्रकारान् स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि पश्यन् सुप्तो यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नास्येवं त्वं हेतुफलात्मकः किन्तु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते। कथं नास्मिन् वाह्यमाभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सवा-ह्याभ्यन्तरसर्व्वभावविकारवर्जित मित्यर्थः। यस्माज्जन्मादि कारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोवीजं निद्रा विद्यत इत्य-

रते। विपर्य्यास इति॥ श्लोकव्यावर्त्त्यमाकाङ्क्षां दर्शयति। कदेति॥ कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्॥ प्रश्न-त्रयस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति। उच्यत इति॥ तत्र कदा स्वप्नो भव-तीति प्रश्नं परिहरति। स्वप्नेति॥ अवस्थाद्वये स्वप्नद्रष्टुरित्यर्थः। द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते। निद्रेति॥ विश्वादिषु त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याह। स्वप्ननिद्रयोरिति॥ विश्वतैजसावेको राशिः। प्राज्ञो द्वितीयः ततः श्लोके द्विवचनमविरुद्धमित्यर्थः। प्रथमे राशौ विपर्य्यासस्वरूपं कथयति। अन्यथेति॥ द्वितीये राशौ विपर्य्यासविशेषं दर्शयति। तृतीये त्विति॥ द्वितीयार्द्धगतान्यक्षराणि व्याकरोति। अत इति॥ द्विवचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्य्यासस्य च विभा-गेन निर्द्धारितत्वादित्यर्थः। तृतीयं प्रश्नं प्रतिविधत्ते। तदेति॥ तत्त्व-प्रबोधाद्विपर्य्यासद्वयावस्थायामित्यर्थः॥१५॥

ध्यते। अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥१६॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत न संशयः॥

निद्रम्। अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्वप्नम्। तन्निमित्तत्वादन्यथा ग्रहणस्य। यस्माच्चानिद्रमस्वप्नं तस्मादजमद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा॥ १६॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथमद्वैतमिति। उच्यते। सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वात् न तु स विद्यते विद्यमानश्चेन्निवर्त्तेत न संशयः। न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन् विवेकतो निवृत्तः। नैव माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शिनां चक्षुर्बन्धापगमे विद्यमाना सती निवृत्ता। तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं

कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्य्यासक्षयहेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह। अनादीति॥ प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि। अजमिति॥ जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति। योऽयमिति। परमात्मैव जीवभावमापन्नः संसरतीत्यर्थः। तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्याशङ्क्य कार्य्यकारणबद्धत्वादित्याह। स इति परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन हतेजा भवतीत्यन्वयः। स्वापस्योभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति। तत्त्वेत्यादिना॥ मायालक्षणेनेत्युभयत्र सम्बध्यते॥ सुप्तमेव व्यनक्ति। ममेत्यादिना॥ स्वापपरिगृहीतस्यैव प्रतिबोधनावकाशो भवतीत्याह। यदेति॥ यदा सुप्तस्तदा बुध्यत इति शेषः। प्रतिबोधकं विशिनष्टि। वेदान्तार्थेति। कथं प्रतिबोधनं तदाह। नास्तीति

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥१७॥

द्वैतं रज्जुवन्मायाविवर्त्ताद्वैतं परमार्थतस्तस्मान्न कश्चित्प्रपञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वास्तीत्यभिप्रायः ॥१७॥

अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते । यथोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तम् ॥ तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं द्वितीयार्द्धव्याख्यानेन विशदयति । कथमित्यादिना अस्मिन्निति सप्तम्या योऽध्यात्मरूपं परामृश्यते । बाह्यं कार्य्यमान्तरं कारणं तदुभयमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भावविकारस्य नात्रावकाशः सम्भवतीत्यर्थः । अप्रतारितं विशेषणं सप्रमाणं योजयति । स्वया- ह्येति ॥ अजत्वादेवानिद्रं कार्य्याभावे कारणस्य प्रमाणाभावेन वक्तु मशक्यत्वादिति मत्वाह । यस्मादिति ॥ अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशे षणान्तरं दर्शयति । अत एवेति ॥ अग्रहणान्यथाग्रहणसम्बन्धवैधुर्य्यं हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याशङ्क्याह । तुरीयमिति । तदा विशि- ष्टाचार्य्येण विशिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थायामित्यर्थः १६

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादित्याश- ङ्क्याह । प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात्तदद्वितीयत्व मविरुद्धमिति सैद्धान्तिकीमाशङ्कां पूर्व्ववाद्यनुवदति । प्रपञ्चेति ॥ तर्हि पूर्व्वं प्रपञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वादद्वैतं सेद्धुमर्हतीति पूर्व्ववाद्येव ब्रवीति । अनिवृत्त इति । सिद्धान्तीश्लोकेनोत्तरमाह । उच्यत इति । किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेत्याद्वैतानुपपत्तिरुच्यते किंवा ऽव- स्तुत्वमिति विकल्प्याद्ये द्वैतानुपपत्तिमङ्गीकरोति । सत्यमिति अद्वैतं तर्हि कथमुपपद्यतेत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह । रज्ज्वामिति यथा सर्पो रज्ज्वां कल्पित वस्तुतो नास्ति तथा प्रपञ्चोऽपि कल्पितत्वान्न वस्तुतो विद्यते । तथाच तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । विद्यमानश्चेति । यद्यात्मनि कारणाधीनः सन् प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्यानित्यत्वनियमात्तन्नि

विकल्पो विनिवर्त्तेत कल्पितो यदि केनचित्। उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥१८॥

ननु शास्ता शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निवृत्त इत्युच्यते। विकल्पो विनिवर्त्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात्। यथाऽयं प्रपञ्चो मायारज्जुसर्पवत्तथाऽयं शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक् प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तोऽत उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्ता शास्त्रमित्युपदेशकार्य्ये तु ज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

वृत्तिरवश्यम्भाविनी। कार्य्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंसर्गस्ततः सति कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्यन्तिकत्वादद्वैतानुपपत्तिराशङ्क्येत। न च कारणाधीनः सन् प्रपञ्चोऽस्ति। तस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्यर्थः॥ प्रपञ्चस्य मयया विद्यमानत्वं न तु वस्तुत्वादित्युदाहरणाभ्यामुपपादयति। न हीत्यादिना॥ सर्पो हि रज्ज्वां भ्रान्त्याकल्पितो नायं सर्पो रज्जुरेवेति विवेकधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते। बाधितस्य कालत्रयेऽपि सत्ताभावात्। माया चेन्द्रजालशब्दवाच्या मायाविना प्रदर्शिता पाश्वस्थानां मायादर्शनवतां चक्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति समुत्पन्नसम्यग्दर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमुत्सहते। यथेदमुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः। प्रपञ्चस्यासत्त्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह। रज्जुरिति॥ प्रपञ्चस्य कालत्रयेऽपि सत्ताभावे तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥१७॥

प्रकारान्तरेणाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति। विकल्प इति॥ यदि केनचिद्वक्त्रा तत्त्वज्ञानेन कार्य्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतया

॥ उपनिषद् ॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा-

अभिधेयप्रधान ओङ्कारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमित्याह । ओङ्कारः । सोऽयमोङ्कारः पादशः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्रा-

---

विकल्पस्तथाप्यसौ बाधितो निवर्त्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोद्धुमर्हति । तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्ती यतः । शास्त्रादिभेदोऽनूद्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निर्वृत्ते न किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति तदनिवृत्तौ नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानहेतुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ धूमाभासस्याव्याप्तस्यातद्धेतुत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिबिम्बादिवदुपपन्नमित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ शिष्यः शास्ता शास्त्रमित्ययं विकल्पो विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वाज्ज्ञानबाध्यत्वादद्वैताविरोधीत्यर्थः ॥ शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेष्यते यथा च सर्पधारादिर्विकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः सर्वोऽपि कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्यादिरपि ज्ञानात्प्राक्कल्पितः सन्नज्ञानकृतो मिथ्येत्यर्थः ॥ किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्प्यते तत्राह । उपदेशेति ॥ उपदेशमुद्दिश्य यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसंहरति । अत इति ॥ उपदेशात्प्रागिव तस्मादूर्द्ध्वमपि भेदोऽनुवर्त्ततामित्याशङ्क्य विरोधिसद्भावान्मैवमित्याह । उपदेशेति ॥१८॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानाञ्चाधिकारिणामध्यारोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वग्रहणासमर्था-

मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा

मधिकृत्य वर्त्तत इत्यधिमात्रम् । कयमात्मनो ये पादास्त ओङ्कारस्य मात्राः । काश्चाः । अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओङ्कारस्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । आप्तेराप्तिर्व्याप्तिरकारेण सर्व्वा वाग्व्याप्ता । अकारो वै सर्व्वा वागिति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् । तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेज इत्यादि श्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वञ्चावोचाम । आदिरस्य विद्यत इत्यादिमद्यथैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्व-

---

नामधमाधिकारिणामात्मध्यानविधानायारोपदृष्टिमेवावष्टभ्य व्याचष्टे अभिधेयेत्यादिना ॥ अध्यक्षरमित्येतद्व्याकरोति । अक्षरमिति ॥ अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्व्वकं व्युत्पादयति किं पुनरित्यादिना ॥ तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति । सोऽयमिति ॥ आत्मा हि पादशो विभज्यते मात्रामधिकृत्य पुनरोङ्कारो व्यवतिष्ठते तत्कथं पादशो विभज्यमानस्याधिमात्रत्वमिति पृच्छति । कथमिति ॥ पादानां मात्राणाञ्चैकत्वादेतदविरुद्धमित्याह । आत्मन इति ॥ ८ ॥

पादानां मात्राणाञ्च मध्ये विश्वाख्यविशेषस्याकारविशेषत्वं निगमयति । तत्रेति ॥ विश्वाकारयोरेकत्वं सादृश्ये सत्यारोपयितुं शक्यमन्यत्र रूत्येव तन्निमित्तारोपसन्दृश्यमानतया च किं तदारोपप्रयोजकं

मात्राप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामा नादिश्च भवति य एवं वेद ॥९॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं

नरस्याद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिः प्रथमश्च भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥९॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओङ्कारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्

साद्दृश्यमिति पृच्छति । केनेति ॥ सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति । आहेति ॥ व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति । अकारेणेति ॥ अध्यात्माधिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्याप्तिं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । तथेति ॥ किञ्च सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह । अभिधानेति ॥ सामान्यान्तरमाह । आदिरिति ॥ तदेव स्फुटयति । यथैवेति ॥ उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्वस्य पुनरादिमत्त्वम् । तैजसप्राज्ञावपेक्ष्याद्यस्थाने वर्त्तमानत्वादित्यर्थः ॥ उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति । तस्मादिति ॥ किमर्थमित्यं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याय । तदेकत्वेति ॥९॥

साद्दृश्यविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति । स्वप्नेत्यादिना ॥ यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य

समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥१०॥

श्रेष्ठ इव ह्युकारस्तथा तैजसो विश्वादुभयत्वाद्वा अकार मकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभयभाक्त्वसामान्याद्विद्वत्फलमुच्यते। उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम्। विज्ञानसन्ततिं वर्द्धयतीत्यर्थः। समानस्तुल्यश्च मित्रपक्षस्येव शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्यो भवति। अब्रह्मविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥१०॥

द्वितीयमात्रायास्तैकत्वं सत्येव सामान्ये वक्तव्यं तदभावे तदारोपायोगादिति पृच्छति। केनेति॥ सामान्योपन्यासपूर्व्वकमेकत्वारोपं साधयति। श्रेष्ठेति। अकारस्य सर्व्ववाग्व्यापकत्वेनोत्कृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्ण्यते तत्राह। अकारादिति॥ अकारस्योत्कर्षो वास्तवेऽपि पाठक्रमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमित्यकारस्यानुमर्थमुपोद्बलयति। यथा अकारादुकारोत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वात्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः॥ सूक्ष्माभिमानिनः स्थूलाभिमानिनः सकाशादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह। तथेति॥ उकारतैजसयोर्न प्रत्येकमुभयत्वं एकत्वस्योभयत्वव्याघातादित्याशङ्क्य व्याकरोति। अकारेति॥ मध्यस्थत्वादुकारतैजसयोरुभयभाक्त्वं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं शक्यमारोपयितुमित्याह। अत इति॥ यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेयमिति सूचयति। विद्वदिति॥ ज्ञानसन्ततेरुत्कर्षो नाम कुतश्चित्तस्याभेदावेदनं तस्येष्टत्वाभावे कथं फलवत्त्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे। विज्ञानेति॥ पक्षद्वयतुल्यत्वमेव प्रकटयति। अप्रद्वेष्य इति॥ साङ्ख्यभेदेन फलभेदमावेद्य द्विविधसाङ्ख्यप्रसूतैकत्वविज्ञानफलमाह। अब्रह्मविदिति ॥१०॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं ॐ सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

सुषुप्तस्थानःप्राज्ञो यः स ओङ्कारस्य मकारस्तृतीया मात्रा। केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र। मितेर्मितिर्मानं मीयेत इव हि विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्याम्। प्रस्थेनेव यवाः। तथा ओङ्कारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे। अपीतेर्वाऽपीतिरप्यय एकीभावः। ओङ्कारोच्चारणेऽन्त्येऽक्षरे एकीभूताविवाकारोकारौ। तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाले प्राज्ञे। अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः। विद्वत्फलमाह। मिनोति ह वेदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः। अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः॥ अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम्॥११॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति। सुषुप्तेति॥ पूर्ववदेकत्वप्रयोजकमत्रापि मन्त्रपूर्वकमुपवर्णयति। केनेत्यादिना॥ मानमेव विवृणोति॥ मीयेत इति॥ ओमित्योङ्कारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्तस्मान्निर्गच्छन्ताविवोपलभ्येते तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः। एकीभावमेव स्फोरयति। ओङ्कारेति॥ मकारवत्प्राज्ञेऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह। तथेति॥ उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह। अतो वेति॥ सामान्यद्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरेकत्वज्ञानं नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह। विद्वदिति॥ अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्ती-

॥ गौड़पादीयश्लोकाः ॥

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥१९॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति । विश्वस्यात्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदादित्वसामान्यमुक्तन्यायेनोत्कटमुद्भूतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं मात्रासम्प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा सम्प्रतिपद्यत इत्यर्थः । आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्त्तते चशब्दात् ॥१९॥

त्याशङ्क्य विशिनष्टि । जगद्याथात्म्यमिति ॥ तद्याथात्म्यज्ञाव्याकृतत्वं प्रलयभवनमनिष्टत्वान्न फलमित्याशङ्क्याह । जगदिति ॥ तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदकथनादुपासनाभेदमाशङ्क्याह । फलभेदश्रुतेरर्थवादत्वमुपेत्याह । अत्रेति ॥ पादानां मात्राणाञ्च क्रमादेकत्वविज्ञाने फलकथनं सर्व्वान् पादान्मात्राश्च सर्व्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रधानस्य ब्रह्माध्यानस्य साधनं यदोङ्काराख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवैकमुपासनमितरस्यातदङ्गत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः॥ ११॥

पादानां मात्रायाञ्च यदेकत्वं सनिमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थविवरणरूपान् पूर्व्ववदेव श्लोकानवतारयति । अत्रेति ॥ प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चाभेदारोपार्थमुक्तं सामान्यद्वयं विशदयति । विश्वस्येति॥ उक्तन्यायेनादिरस्येत्यादाविति शेषः । पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितार्थमाह अत्वेति ॥ अनुवृत्तिद्योतकं दर्शयति चशब्दादिति ।१९॥

तैजसस्योत्वविज्ञाने उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम्।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥२०॥
मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटं।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥२१॥
त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति

तैजसस्योत्वविज्ञाने उकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्ट इत्यर्थः। उभयत्वञ्च स्फुटमेवेति। पूर्व्ववत् सर्व्वम् ॥२०॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयावुत्कृष्टे सामान्य इत्यर्थः ॥२१॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमेवैतदिति निश्चितो यः सम्पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मवित्लोके भवति ॥२२॥

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति। तैजसस्येति॥ स्फुटमेवेति॥ उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासम्प्रतिपत्ताविति तद्ध्यानं सर्व्वमित्युच्यते तत्पूर्ववद्दृष्टव्यमित्युच्यते। पूर्ववदिति। २ ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विशदयति। मकारेति श्रुत्यर्थस्य पूर्व्ववदेव सुज्ञानत्वात्पर्य्यायार्थमाह। मकारत्व इति ॥२१॥

विश्वादीनामकारादीनाञ्च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्तौति

निश्चितः। सम्पूज्यः सर्व्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥२२॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम्। मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥२३॥

एवं यथोक्तोङ्कारं प्रतिपद्य यो ध्यायीत तमकारो नयते विश्वं प्रापयति अकारालम्बनोङ्कारं विद्वान् वैश्वानरो भवतीत्यर्थः। तथोकारस्तैजसम्। मकारश्चापि पुनः प्राज्ञमशब्दान्नयत इत्यनुवर्त्तते। क्षीणे तु मकारे बीजभावक्षयादमात्रे ओङ्कारे गतिर्न विद्यते क्वचिदित्यर्थः ॥२३॥

त्रिष्विति॥ यथोक्तस्थानत्रयं जागरितं स्वप्नं सुषुप्तञ्चेति। त्रितयं तुल्यं पादानां मात्राणाञ्चेति शेषः॥ उक्तं सामान्यःमाप्तिवत्कर्मोमितिरित्यादिना॥ महामुनिरित्यस्यार्थमाह। ब्रह्मविदिति ॥२२॥

पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति। अकार इति॥ यत्र तु पादानां मात्राणाञ्च विभागो नास्ति तस्मिन्नोङ्कारे तुरीयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्तृप्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह। नामात्र इति॥ ओङ्कारध्यायिनमकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्तमयुक्तम्। विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्तरेण सिद्धत्वात्। अकारस्य चाध्येयस्योक्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याह। अकारेति॥ तदालम्बनं तत्प्रधानमिति यावत्। अकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथोकारप्रधानं तमेव ध्यायतस्तैजसस्य हिरण्यगर्भप्राप्तिर्भवतीत्याह। तथेति॥ यश्च मकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायति तस्य प्राज्ञाव्याकृतप्राप्तिर्युक्तेत्याह। मकारश्चेति॥ क्रियापदानुवृत्तिरुभयत्र विवक्षिता॥ चतुर्थपादं व्याचष्टे। क्षीणे त्विति स्थूलप्रपञ्चो जागरितं

॥ उपनिषद् ॥

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्य्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्म-

---

अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओङ्कारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्य्यः । प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः संवृत्त एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्रस्त्रिपादः । आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं य एवं वेद । परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं बीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीयस्याबीजत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः

विश्वस्येत्येतत्त्रितयमकारमात्रं स्थूलप्रपञ्चः स्वप्नस्तैजसश्चैतत्त्रितयमुकार-मात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुषुप्तं प्राज्ञश्चेत्येतत् त्रितयं मकारमात्रं तत्रापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापाद्यते । तदेवं सर्वमोङ्कारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावन्तं कालमोमिति रूपेण प्रतिपन्नं तत्परि-शुद्धं ब्रह्मैवेत्याचार्य्योपदेशसमुत्थसम्यग्ज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ता-ज्ञानस्य मकारत्वेन गृहीतस्य क्षये ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्य्यवसितस्य न कश्चिद्गतिरुपपद्यते परिच्छेदाभावादित्यर्थः ॥२२॥

प्रत्यक्चैतन्यमोङ्कारसंवेदनं त्रिमात्रेणोङ्कारेणाध्यस्तेन तादात्म्या-दोङ्कारो निरुच्यते । तस्य परेण ब्रह्मणैक्यममात्रादिश्रुत्या विवक्षते तामवतार्य्य व्याकरोति । अमात्र इत्यादिना ॥ केवलत्वमद्वितीयत्वम् । विशेषणान्तरमुपपादयति । अभिधानेति ॥ अभिधानं वागभिधेयं मन-स्तत्ततिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमानत्वात्तयोर्मूलाज्ञानक्षयेण क्षीण-त्वादिति हेत्वर्थः ॥ अव्यवहार्यत्वे दृष्टान्तो नास्तीत्याशङ्क्य विकार

नाऽऽत्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥१२॥

सर्पोबुद्धिसंस्कारात् पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मन्दमध्यमधियान्तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां सन्न्यासिनां मात्राणां पादानाञ्च कॢप्तसामान्यविदां यथावदुपास्यमान ओङ्कारो ब्रह्मप्रतिपत्तये आलम्बनीभवति । तथा च वक्ष्यति । आश्रमास्त्रिविधा हीना इत्यादि ॥१२॥

ज्ञातविनाशावधित्वेनात्मनोऽविशेषाद्द्वैतमित्याह । प्रपञ्चेति ॥ तस्य च सर्वानर्थाभावोपलक्षितस्य परमानन्दत्वेन पर्यवसानं सूचयति । शिव इति ॥ तस्यैव सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वेनावस्थानमभिप्रेत्याह अद्वैत इति ॥ ओङ्कारस्तुरीयः सन्नात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति एवमिति ॥ यथोक्तं विज्ञानं पादानां मात्राणाञ्चैकत्वम् । न च पादा मात्राश्च तुरीयात्मन्योङ्कारे सन्ति । पूर्वपूर्वविभागस्योत्तरोत्तरान्तर्भावेन क्रमादात्मनि पर्यवसतीत्येवंलक्षणास्तद्वता यथोक्तः सन्नोङ्कारो मात्राः पादाश्च यस्मिन्नन्तर्भाव्यावस्थितस्यात्मनो भेदमसहमानस्वरूपो भवतीत्यर्थः ॥ उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह । संविशतीति ॥ सुषुप्ते मग्नप्राप्तस्य पुनरुत्थानवत् मुक्तस्यापि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याह । परमार्थेति ॥ सुषुप्तस्य पुनरुत्थानं बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते । इह तु बीजभूतमज्ञानं तृतीयं सुषुप्ताख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति नासौ पुनरुत्थानमर्हति । कारणमन्तरेण तदयोगादित्यर्थः ॥ तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकारणविनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगान्नैवमित्याह । तुरीयस्येति ॥ मुक्तस्यापि पूर्वसंस्कारात् पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे न हीति ॥ पूर्ववदित्यविवेकावस्थायामिवेत्यर्थः । तद्विवेकिनां रज्जुसर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कार इत्यत्र बुद्धिशब्देन सर्प-

इति माण्डूक्योपनिषन्मूलमन्त्राः समाप्तिङ्गताः ॥ ओं तत्सत् हरिः ओं ॥

॥ गौड़पादीयश्लोकाः ॥

ओंङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः। ओंङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपिचिन्तयेत् ॥२४॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम् ॥ ओं ॥

पूर्ववदत्रैते श्लोका भवन्ति। यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा मात्राश्च पादास्तस्मादोङ्कारं पादशो विद्यादित्यर्थः। एवमोङ्कारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चित्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥२४॥

भ्रान्तिर्गच्छते। उत्तमाधिकारिणामोङ्कारद्वारेण परिशुद्धब्रह्मात्मैक्यविदामपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तं फलम्। इदानीं मन्दानां मध्यमानाञ्च कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या फलप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। मन्देति ॥ तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यं कथयति। तथा चेति ॥१२॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यटीका समाप्ता ॥ ओं ॥

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्तेऽर्थे एवं सम्भवन्तीत्याह। पूर्ववदिति ॥ ओङ्कारस्य पादशो विद्या कीदृशीत्याशङ्क्याह। पादा इति॥ पादानां मात्राणाञ्चान्योन्यमेकत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमोङ्कारं ब्रह्मैव बुद्ध्याध्यायतो भवति कृतार्थतेति दर्शयति। ओंङ्कारमिति। तस्मात्पादानां मात्राणाञ्चान्योन्यमेकत्वादित्यर्थः। तदेकत्वं पुरस्कृत्योङ्कारमुभयविभागशून्यं

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

युञ्जीत समादध्यात् यथा व्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनो यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र सदा युक्तस्य भयं विद्यते क्वचिद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतेः ॥ २५ ॥

परापरे ब्रह्मणी प्रणवः परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवात्मा ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किञ्चिद्विद्यत इत्य-

---

ब्रह्मबुद्ध्या जानीयादित्याह । ओङ्कारमिति ॥ उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य्यमाह । एवमिति ॥ २४ ॥

प्रणवानुसन्धानकुशलस्य प्रणवध्यानेनैव सर्व्वद्वैतापवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तम् । इदानीं तदनभिज्ञस्य परोपदेशमात्रशरणस्य ध्यानकर्त्तव्यतां कथयति । युञ्जीतेति ॥ ननु मनसः समाधानं ब्रह्मणि कर्त्तव्यं किमिति प्रणवे तत्कर्त्तव्यतोच्यते तत्राह । प्रणव इति ॥ सम्प्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति । प्रणवे नित्य इति ॥ समाधानविषयमाह । यथेति ॥ तुरीयरूपं यथोच्यते तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तदेव साधयति । न हीति ॥ तत्र तैत्तिरीयकश्रुत्याऽऽनुकूल्यमाह । विद्वानिति ॥ २५ ॥

कीदृशस्तर्हि प्रणवो मन्दानां मध्यमानाञ्चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशङ्क्याह । प्रणवो हीति ॥ उत्तमाधिकारिणां कीदृशस्तर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानगोचरो भवति तत्राह । पूर्व्व इति ॥ परापरब्रह्म-

अपूर्वोऽनन्तरो वाह्यो न परः प्रणवोऽ-
व्ययः ॥२६॥

सर्व्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमान्तस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम्
॥२७॥

नन्तरः । तथा वाह्यमन्यन्न विद्यत इत्यवाह्यः । अपरं कार्य्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनवदित्यर्थः ॥२६॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । सर्व्वस्यैव मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य वियदादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः एवं हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव तदात्मभावं व्यश्नुत इत्यर्थः ॥२७॥

त्मना प्रणवो मन्दमध्यमाधिकारिणोर्ध्येयतामुपगच्छतीति पूर्व्वार्द्धं व्याचष्टे । परेति । उत्तमाधिकारिणस्तु सर्वविशेषशून्यमेतदरं प्रत्यगभूतं यद्ब्रह्म तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्द्धं विभजते परमार्थत इत्यादिना ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणं सूचयति । सवाह्येति ॥२६॥

यथोक्तस्योङ्कारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्व्वत्वमनन्तरत्वमित्यादिविशेषणमुक्तं तत्र हेतुमाह । सर्व्वस्येति । यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रत्यञ्चं प्रतिपद्य कृतकृत्यो भवतीत्याह । एवं हीति । पूर्व्वार्द्धं व्याकरोति । आदीति ॥ सर्व्वस्यैवोत्पद्यमानस्योत्पत्तिस्थितिलया यथोक्तप्रणवाधीना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषणं युक्तमित्यर्थः । तत्र परिणामपक्षं व्यावर्त्य विवर्त्तवादं द्योतयितुमुदाहरति । मायेति ।

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्व्वस्य हृदि संस्थितम् । सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥२८॥

सर्व्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्व्वव्यापिनं व्योमवदोङ्कारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान् मत्वा न शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । तरति शोकमात्मविदितिश्रुतिभ्यः ॥२८॥

अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यगात्मत्वप्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमायाशक्तिवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति ॥ यथा मायावी स्वगतविकारमन्तरेण मायाकृतस्यादेरिन्द्रजालस्य स्वमायावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविकारविरहिणः स्वाज्ञानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा प्रणवभूतो व्यवहारदशायां स्वाविद्यया सर्व्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थावस्थायां पूर्व्वोक्तविशेषणवत्त्वमित्यर्थः ॥ द्वितीयार्द्धं विभजते । एवं हीति ॥ पूर्वोक्तविशेषणसम्पन्नमिति यावत् । ज्ञानस्य मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति । तत्क्षणादेवेति ॥ तदात्मभावमित्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥२७॥

ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमिति ध्यायतो हृदयाख्यं देशमुपदिशति । प्रणवमिति ॥ परमार्थदर्शिनस्तु देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादार्थिकशोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुवदति । सर्वव्यापिनमिति ॥ हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वे हेतुं सूचयति स्मृतिप्रत्ययेति ॥ बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कारसम्पत्तिर्विवक्ष्यते । विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः।
ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरोजनः
॥२९॥

अमात्रस्तुरीय ओङ्कारो मीयतेऽनयेति मात्रापरिच्छित्तिः सा अनन्ता यस्य सोऽनन्तमात्रः। नैतावत्त्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः। सर्व्वद्वैतोपशमत्वादेव शिवः। ओङ्कारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स परमार्थतत्त्वस्य मननान्मुनिः। नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

हेतुमाह। शोकेति॥ तस्य हि निमित्तमात्माज्ञानम्। तस्यात्मसाक्षात्कारतो निवृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह। तरतीति॥ आदिशब्देन भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतिर्गृह्यते ॥२८॥

ओङ्कारं तुरीयभावमापन्नो यः प्रतिपन्नस्तं स्तौति॥ अमात्र इति॥ यथोक्तप्रणवप्रतिपत्तिविहीनस्तु जननमरणमात्रभागी न पुरुषार्थभाग्भवतीति विद्यारहितं निन्दति। नेतर इति। यावदविभागस्य मात्रा विभागस्य चाभावादोङ्कारस्तुरीयः सन्न मात्रो भवतीत्याह। अमात्र इति॥ ननु कथमनन्तापरिच्छित्तिरोङ्कारस्य तुरीयस्योच्यते। न हि तत्र परिच्छित्तिरेयास्तीत्याशङ्क्याह॥ नैतावत्त्वमिति॥ अन्तर्यात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावात्प्रतिबन्धेन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भवतीत्यभिप्रेत्याह। सर्व्वेति॥ यथा व्याख्यातः पूर्वार्द्धेनोक्तविशेषणमित्यर्थः। ननु यथोक्तप्रणवपरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्रपरिज्ञानवत्त्वान्न जन्मोपचयितसंसारभाक्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः। मैवम् शास्त्रविदोऽपि तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थासिद्धेरित्यभिप्रेत्याह। नेतर इति॥ तदेवं प्रणवद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसन्दधानस्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुखानामिति स्थितम् ॥२९॥

इति माण्डूक्योपनिषदर्थाविष्करणपरायां गौडपादीयकारिकायां प्रथममागमप्रकरणम्
॥ ओं तत्सत् ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस परिव्राजकाचार्य्यस्य शङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौड़पादीयकारिकासहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममागमप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ओं तत्सत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीशुद्धानन्दपादपूज्यशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदाविष्करणपरगौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणं सम्पूर्णं॥ ओं तत्सत् ॥१॥

अथ गौडपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥

हरिः ओं ॥

वैतथ्यं सर्व्वभावानां स्वप्न आहुर्मनी-

ओं ॥ ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः । आगममात्रं तत्तत्रोपपत्त्यापि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते । वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैतथ्यं असत्यत्वमित्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानामाहुः कथयन्ति मनीषिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह । अन्तःस्थानात् । अन्तःशरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते पर्व्वतहस्त्यादयो न वहिः शरीरात् ।

ओं ॥ आगमप्राधान्येनाद्वैतं प्रतिपादयता तत्प्रत्यनीकस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वमर्थादुक्तं इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्येनापि प्रतिपत्तुं शक्यमिति दर्शयितुं प्रकरणान्तरमवतारयन्नादौ दृष्टान्तसिध्यर्थं तस्मिन् वृद्धसम्मतिमाह । वैतथ्यमिति ॥ न केवलमाप्तोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किन्तु युक्तितोऽपीत्याह । अन्तःस्थानादिति ॥ पूर्व्वोत्तरप्रकरणयोः सम्बन्धसिध्यर्थं पूर्व्वप्रकरणे वृत्तं संक्षिप्यानुवदति । ज्ञात इति ॥ आदिशब्देन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिर्गृह्यते । तर्हि द्वैतमिथ्यात्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरं प्रकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह । आगमेति ॥ यद्द्वैतमिथ्यात्वं पूर्व्वमुक्तं तदागममात्रं]

धियः। अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना॥ १॥

तस्मात्ते वितथा भवितुमर्हन्ति। ननु अपवरकाद्यन्तरुपलभ्यमाने घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याह। संवृतत्वेन हेतुनेति। अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः न ह्यन्तः संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्व्वतहस्त्यादीनां भावोऽस्ति। नहि देहे पर्व्वतोऽस्ति॥ १॥

आगमप्राधान्येनानुगतं न युक्तितः सिद्धम्। तस्मिचागमतोऽवगते युक्तिप्राधान्येनापि तन्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरणान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः। प्रमाणानुग्राहकत्वात्तर्कस्यानुग्राह्यप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचारानन्तरं तर्काधीनविचारस्य सावकाशत्वाद्युक्तं पौर्व्वापर्य्यं पूर्व्वोत्तरप्रकरणयोरित्युक्तम्॥ सम्प्रति श्लोकाक्षराणि योजयति। वितथस्येत्यादिना॥ बाह्या घटादयः। सुखादयस्त्वाध्यात्मिका भावाः॥ शरीरान्तरवस्थानं स्वाप्नानां भावानामित्यात्मानुभवं प्रमाणयति। तत्र हीति॥ तेषामन्तरुपलभ्यमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचारादित्याशङ्कामनूद्य परिहरति। नन्वित्यादिना॥ हेत्वन्तरशङ्कां वारयति। अन्तरिति। यद्यपि देहान्तःसङ्कुचिते देशे स्वाप्ना भावा भवन्ति तथापि कथं तेषां स्वप्नात्वमित्यत आह। न हीति॥ अन्तरित्युक्तं स्फुटयति। संवृत इति॥ तमेव सङ्कुचितं देशविशेषं व्यान्तरं स्फोरयति। देहान्तर्नाडीष्विति॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन स्फुटयति। न हीति यदा देहेऽपि पर्व्वतादयो न सम्भाव्यन्ते तदा तदन्तर्वर्त्तिनीषु नाड़ीषु अति सूक्ष्मासु तेषां सम्भावना नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। स्वाप्ना भावाः सत्या न भवन्ति। उचितदेहशून्यत्वाद्रजतभुजङ्गादिवदिति भावः॥ १॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न

स्वप्नदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतदुक्तम्। यस्मात्प्राच्येषु सुप्त उदक्षु स्वप्नान् पश्यन्निव दृश्यते इत्येतदाशङ्क्याह। न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नान् पश्यति। यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशाद्योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान् पश्यन्निव दृश्यते। न च तद्देशप्राप्तेरागमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति अतो दीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग्देशान्तरं गच्छति। किञ्च प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक् स्वप्नदर्शनदेशे न विद्यते। यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेत् यस्मिन् देशे स्वप्नान् पश्येत् तत्रैव प्रतिबुध्येत। नचैतदस्ति। रात्रौ

देहाद्बहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वाप्नानां भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्तः संवृते नाड़ीप्रदेशे दर्शनमसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति। अदीर्घत्वाच्चेति॥ बहिः स्वप्नोपलब्धिपक्षे दोषान्तरमाह। प्रतिबुद्धश्चेति॥ व्याचष्टुमाशङ्कामनुवदति। स्वप्नेति। तेषां देहान्तःसङ्कुचिते नाड़ीदेशे स्थितिदर्शनान्मिथ्यात्वमित्येतदपि असम्प्रतिपन्नमित्यत्र हेतुमाह। यस्मादिति। पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निरूपणे सत्याभासत्वमिवशब्देन द्योत्यते। एतच्छब्देन चोद्यं परामृश्यते। स्वप्नद्रष्टा गत्वा स्वप्नान्न पश्यतीत्यत्र हेतुमाह। यस्मादिति॥ इवशब्दस्तु पूर्ववत्। तथापि कथं बहिः स्वप्नोपलम्भो न भवतीति निर्द्धारितमित्याशङ्क्याह। नचेति॥ स्वप्नः सत्यो न भवति उचितकालविकलत्वात् असम्प्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य फलितमाह। अत इति॥ इतश्च न देहाद्बहिर्देशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह। किञ्चेति सर्वोऽपि स्वप्नद्रष्टा देशान्तरे स्वप्नान् पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबुद्धो न तत्रास्ति किन्तु शयनदेशे वर्त्तते

पश्यति। प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते॥ २॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम्।

सुप्तोऽहनि इव भावान् पश्यति बहुभिः सङ्गतो यैश्च सङ्गतो भवति तैर्गृह्येत॥ न च गृह्यते। गृहीतश्चेत् त्वामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति ब्रूयुः। न चैतदस्ति। तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने॥२॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः। यतो ह्यभावश्चैवरथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रुतौ

तथापि गत्वा स्वप्नदर्शने कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदि चेति॥ अन्तरेव स्वप्नदर्शनमिति स्थिते स्वप्नमिथ्यात्वमुचितकालशून्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति। रात्राविति॥ यद्यपि रात्रौ निद्रामुपगतस्तथापि भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति स्वप्नः संहृतचक्षुरादिकरणोऽपि पश्यति। शयानोऽपि पर्यटनं प्रतिपद्यते। यद्यपि सहायविहीनः सुप्तस्तथापि बहुभिः सहायः सुप्तानुपलभ्यते। तस्मादुचितस्य कालस्य करणस्य सहकारिणश्चाभावेऽपि स्वप्नदर्शनात्तस्मिन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्यर्थः। स्वप्नमिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह। यैश्चेति॥ सहदर्शिभिरगृह्यमाणत्वं स्वप्नद्रष्टुरसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याह। गृहीतश्चेदिति॥ पुरुषान्तरसंवादादर्शनात्तद्देशान्तरप्राप्तिद्वारा स्वप्नदर्शनमिति वक्तुमशक्यत्वादन्तरेव स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्युपसंहरति। तस्मान्नेति॥ २॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह। अभावश्चेति॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनो दर्शयन्त्या तत्र दृश्यानां रथादीनामभावो योग्यदे-

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥३॥

न तत्र रथा इत्यत्र तेनान्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥३॥

शाद्यभावद्योतकन्यायपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन प्राप्तमेव स्वप्नदृश्यभावानामस्ति मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः ॥ हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति । यत इति ॥ ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावादर्थाज्ज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुं चशब्दः । श्रूयते न तत्रेत्याद्यायां श्रुताविति सम्बन्धः ॥ न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे । युक्तित इति ॥ योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः ॥ तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे किमन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राह । तेनेति ॥ अन्तःशरीरमध्यस्थानं नाडीचक्रम् । तत्रातिसूक्ष्मे संवृतत्वेन सङ्कुचितत्वेनावस्थानं पर्वतादीनामनुपपद्यते । तत्रोचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव तदनुवादिन्या श्रुत्यापि प्रकाशितमित्याहुर्ब्रह्मविदः । जाग्रदवस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषां च विद्यमानत्वादासनादिव्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसम्भवादात्मचैतन्यनिबन्धनो व्यवहारो न निर्धारयितुं शक्यते स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावेऽपि व्यवहारदर्शनात्तस्य च निमित्तापेक्षत्वादात्मचैतन्यस्य तन्निमित्तत्वनिर्णयात्तत्रात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं प्रतिपादयितुं न तत्रेत्याद्या श्रुतिः । तया तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदप्रतिपादितमपि प्रकाशितमिष्यते । तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिथ्यात्वमिति दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः ॥२॥

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् । यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥४॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादिति हेतुः स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतूपनयः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन स्वप्नदृश्यानां भावानां जाग्रद्दृश्येभ्यो भेदः । दृश्यत्वमसत्यत्वञ्चाविशिष्टमुभयत्र ॥४॥

उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनुमानमाह । अन्तःस्थानादिति भेदानामित्यत्र सूचितमनुमानमाह प्रपञ्चयति । जाग्रदिति तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं व्याप्तस्य हेतोरुच्यते तद्दर्शयति यथेति । द्वितीयेन पादेन प्रतिज्ञातप्रमाणाभावसूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं सूचितमित्याह । तस्मादिति । सर्व्वं द्वैतवैतथ्यवादिनां योगविशेषेण पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानात् संवृतत्वेन भिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह । अन्तःस्थानादिति । स्वप्नदृश्यानामन्तःस्थानं संवृतत्वञ्च न तथा जाग्रद्दृश्यानां तेनोचितदेशाद्यभावाभावाभ्यां तेभ्यो वैषम्यं स्फुटम् । सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वम् । जागरितस्य पुनरुचितदेशादिसद्भावादस्फुटमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः । तर्हि सर्व्वथा वैषम्याद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धिरित्याशङ्क्याह । दृश्यत्वमिति ॥४॥

स्वप्नजागरिते स्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः
भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना॥५॥
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा।

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरितस्थानयोरेकत्वमाहुः। विवेकिन इति। पूर्व्व-प्रमाणसिद्धस्यैव फलम्॥५॥

इतश्च वैतथ्यं जाग्रद्दृश्यानां भेदानामाद्यन्तयोरभावात् यदादावन्ते च नास्ति वस्तु मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके। तथेमे जाग्रद्दृश्या भेदाः।

स्वप्नवज्जागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुतावित्यादौ जागरिते स्वप्नशब्दप्रयोगो युक्तो भवतीत्याह। स्वप्नेति॥ उभयत्रैकत्वं विरुद्धमि-मतमित्यत्र हेतुमाह। भेदानामिति॥ भेदा भिद्यमाना भावास्तेषा-मवस्थाद्वयवर्त्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमविशिष्टम्। तेन दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वं तेन स्थानयोरेकरूपत्वं विवेकिना-मभिप्रेतमिति यत्पूर्व्वमनुमानाख्यं प्रमाणं सिद्धं तस्यैव फलं साध्य-स्थानद्वयाविशेषरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकयोजनया दर्शयति। प्रसिद्धेनैवेति॥५॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्रानुमानान्तरमाह। आदाविति॥ यदि जाग्रद्दृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्नादिभिः समत्वान्मिथ्या कथं तर्हि तेषां घटः सन् पटः सन्नित्यन्यपा-त्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्याह। वितथैरिति॥ प्रकृते जाग्रन्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति। इतश्चेति॥ विमतं मिथ्या आदि-मत्त्वादन्तवत्त्वात् स्वप्नादिवदित्यर्थः। उक्तानुमानजडित्ते व्याप्तिं कथ-यति॥ यदादाविति॥ यदादिमदन्तवच्च तन्मिथ्या यथा मृगतृष्णिका-

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥६॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

आद्यन्तयोरभावाद्वितथैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्भिः ॥६॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितं दृश्यानामप्यसत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यस्माज्जाग्रद्दृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तः गमनागमनादिकार्य्ये च सप्रयोजना दृष्टाः न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति तस्मात् स्वप्नदृश्यवज्जाग्रद्दृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमि । तत्कस्मा-

---

दित्यर्थः । व्याप्तिमतः साधनस्य पक्षधर्म्मतोपन्यासेन प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं दर्शयति । तथेति ॥ अनुमानस्य घटादिषु सत्त्वसाधकप्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य सङ्गन्धर्व्वनगरमिति यत्तस्यापातिकसत्त्वविषयत्वान्न वमित्याह । तथापीति ॥६॥

स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किन्तु फलपर्य्यन्तत्वाभावाज्जागरितस्य फलपर्य्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । सप्रयोजनतेति ॥ फलपर्य्यन्तताराहित्योपाधेः साधनव्यापकत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ जाग्रद्दृश्याभावा बहुतया गृह्यन्ते । श्लोकस्य व्यावर्त्त्यामुपाध्याशङ्कामुत्थापयति । स्वप्नेति ॥ जाग्रद्दृश्यानामिव स्वप्नदृश्यानामपि तुल्यं सप्रयोजनत्वमित्युपाधेरव्याप्यत्वमित्याशङ्क्याह । नत्विति ॥ अनुमानस्य सोपाधिकत्वेनासाधकत्वे फलितमाह । तस्मा-

तस्मादाद्यन्ततत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

अपूर्व्वं स्थानिधर्म्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम्

कस्माद्यस्मात् सप्रयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते। जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा चातृप्तो विनिवर्त्तिततृट् सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्त्तमहोरात्रोषितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते। यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा चातृप्तोत्थितस्तथा। तस्माज्जाग्रद्दृश्यानां स्वप्नेऽपि विप्रतिपत्तिर्दृष्टा। अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशङ्कनीयमिति। तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नजाग्रद्भेदयोः समत्वाज्जाग्रद्भेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत्। कस्मात्। दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात्। कथं

दिति ॥ हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति। तत्रेति ॥ साधनव्याप्तत्वादिदोषाहते नोपाधिनिरसनं सुशकमित्याशङ्क्याह। कस्मादिति ॥ फलपर्य्यन्तताविरहिसोपाधेः साधनव्याप्तिमाह। यस्मादित्यादिना ॥ तामेव विप्रतिपत्तिं प्रकटयति। जागरिते हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेत्यादिना ॥ उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति। तस्मादिति ॥ हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलितमाह। अत इति ॥ हेतुद्वयमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति। अपूर्व्वमिति ॥ यथा स्वर्गनिवसनशीलानामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादिधर्म्मस्तथा यदिदमपूर्व्वं स्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानवतो द्रष्टुरेव धर्म्मः। तेन दृष्टान्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः। कथं तेनैव दृष्टत्वं तत्राह।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

नहि जाग्रद्दृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते किन्तर्हि अपूर्वं स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारूढमष्टभुजमात्मानं मन्यते। अन्यदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्नान्येना सतासममिति सदेवतो दृष्टान्तोऽसिद्धस्तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्वमित्ययुक्तम्। तत्र स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तत्स्वतः सिद्धम्। किन्तर्हि अपूर्वं स्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः। यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः। न स्वतः सिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत्। तानेवं प्रकारानपूर्वान् स्वचित्तविकल्पानयं स्थानी स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते। यथैवेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान् पदार्थान् पश्यति तद्वत्। तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादीनामसत्त्वं तथा स्वप्नदृश्यानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वम्। अतो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥८॥

तानयमिति ॥ यथैवेह व्यवहारभूमौ सुशिक्षितो देशान्तरप्राप्तिमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रतान् पदार्थान् वीक्षते तथाऽयं स्वप्नगतान् पदार्थान् यथोक्तप्रकारान् प्रतिपद्यते। ततश्च स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वाद्रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामुपन्यस्यति। स्वप्नेति ॥ समत्वमाद्यन्तवत्त्वादि। अनुमानसिद्धस्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमन्तरेणासत्त्वमयुक्तमिति पृच्छति। कस्मादिति ॥ व्याप्तिभूमिं दूषयन् व्याप्तिभङ्गं दोषमाह। दृष्टान्तस्येति ॥ असिद्धत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति। कथमित्यादिना। अपूर्वं दर्शनमेव विवृणोति।

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्त्वसत् ।
वहिश्चेतोगृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥९॥

अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्भेदानां प्रपञ्चयन्नाह। स्वप्नवृत्तावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसङ्कल्पितमसत् सङ्कल्पानन्तरसमकालमेवादर्शनात्तत्रैव स्वप्ने वहिश्चेतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्यमिति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः। उभयोरप्यन्तर्वहिश्चेतः कल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥९॥

चलदृन्तमिति ॥ अन्यदपि विनेतत्वादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे प्रागुक्तानुमानानुपपत्तिरिति फलितमाह। तस्मादिति ॥ दृष्टान्तासिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति। तत्रेति ॥ तत्किं स्वभावतः सिद्धं परतो वा। नाद्यः। जड़स्य तदयोगादित्याह। न तदिति ॥ द्वितीये तन्मिथ्यात्वमित्यभिप्रेत्य प्रश्नपूर्वकमाद्यपादमवतारयति। किन्तद्धीति॥ तद्गतान्यक्षराणि व्याकरोति। स्थानिन इति ॥ अपूर्वं स्वप्नदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति। यथेत्यादिना ॥ अपूर्वदर्शनं स्वप्नद्रष्टृधर्मोऽपि चैतन्यवत् किं न स्यादित्याशङ्क्य बाधोपलब्धेर्मैवमित्याह। न स्वत इति ॥ उत्तरार्द्धं विभजते। तानित्यादिना ॥ अपूर्वाणां स्वप्नदृश्यानां स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति ॥ स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति। अतो नेति ॥ अपूर्वस्यानपूर्वस्य वा स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तदविद्याविलसितत्वाद्दृष्टान्ते साध्यसम्प्रतिपत्तेस्तथैव जाग्रद्भेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥८॥

जाग्रद्दृश्यानां मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिभागविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्ते। स्वप्नवृत्ताविति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह। अपूर्वत्वेति ॥ स्वप्नदृष्टान्तस्यापूर्वदर्शनत्वप्रयुक्तां साध्यविकलत्वशङ्कां

जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्त्वसत्।
वहिश्चेतो गृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः॥१०॥

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि।
क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः॥११॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम्। अन्तर्वहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषादिति व्याख्यातमन्यत्॥१०॥

चोदकआह। स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्य क एतानन्तर्बहिश्चेतःकल्पितान् बुध्यते। को वै तेषां विकल्पकः। स्मृतिज्ञानयोः क आलम्बइत्यभिप्रायः। न चेन्निरालम्बाद इष्टः॥११॥

परिहृत्येति यावत्। स्वप्नस्थाने सर्व्वस्य मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः। असत्त्वं परमार्थतद्विलक्षणत्वेन मिथ्यात्वम्। तत्रापि तर्हि विभागप्रतिभासविरोधात्कुतो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह। उभयोरिति॥९॥

दार्ष्टान्तिकमाह। जाग्रदिति॥ युक्तत्वे हेतुमाह। अन्तरिति॥ श्लोकस्थानामक्षराणां व्याख्यानमनोपेक्षितं व्याख्यातप्रायत्वादित्याह व्याख्यातमिति॥१०॥

सर्व्वमिथ्यात्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्या विशेषमाशङ्कते। उभयोरिति॥ कर्त्तृकरणव्यवस्थानुपपत्त्या विरोधोऽस्तीत्याह। को वा इति॥ विकल्पको निर्म्मातेति यावत्। श्लोकस्य चोद्यपरत्वं प्रतिजानीते। चोदकइति॥ अक्षरयोजनया प्रथना-

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मदेवः स्वमायया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः॥ १२॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदाकारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च तान् बुध्यते भेदान् तद्वदेवेत्येवं वेदान्तनिश्चयः॥ नाऽन्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । नच निरास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥१२॥

र्थापत्तिविरोधं स्फोरयति । स्वप्नेति ॥ चतुर्थपादमवतार्यार्थापत्त्यन्तरविरोधं स्फुटयति । को वै तेषामिति ॥ कर्त्ता हि पूर्वानुष्ठत्तं स्मृत्वा तज्जातीयान् निर्मिमीतेऽनुस्मृत्यनुभवयाश्रयाद्वेपेण कर्त्तावचयो विवक्षितस्तया च कर्त्रादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिथ्यात्वे दुर्वारेत्यर्थः॥ योऽध्यात्मं प्रमाता यश्चाधिदैवं कर्त्तेश्वरस्तावुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात् प्रमात्रादेरसत्त्वमित्याशङ्क्याह । न चेदिति ॥ यदि प्रमाता कर्त्ता वा नेष्यते तर्हि नैरात्म्यमिष्टमेवापद्यते । न च तदृद्रष्टुं शक्यते आत्मनि करणस्य दुष्करत्वान्निराकर्त्तुरेवात्मत्वादित्यर्थः ॥११॥

कर्त्तृकार्य्यादिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति । कल्पयतीति ॥ करणान्तरं व्यवच्छिनत्ति । आत्मनेति ॥ कर्म्मान्तरं व्यावर्त्तयति । आत्मानमिति ॥ कर्त्तृन्तरं निवारयति । आत्मेति ॥ तस्य द्योतकान्तरापेक्षां प्रतिक्षिपति । देव इति ॥ विवर्त्तवादं द्योतयति । स्वमाययेति ॥ सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि मायया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्त्तृत्वादिव्यवहारस्य सिद्ध्यतीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह । स एवेति ॥ एकस्मिन्नेवाद्वितीये प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिकभेदनिबन्धना सर्वै व्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह । इति वेदान्तेति ॥ यथा घटस्रष्टा कुलालोऽधिष्ठाता मृदोऽन्यो दृष्टो न तथेहान्योऽधिष्ठातास्तीत्याह । स्वयमिति ॥ यथा तत्र मृदाख्यमुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तथा

विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् । नियतांश्च वहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥१३॥

सङ्कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते। विकरोति नाना करोत्यपरान् लौकिकान् भावान् पदार्थान् शब्दादीनन्यांश्चान्तश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितानव्याकृतान्नियतांश्च पृथ्व्यादीन् अनियतांश्च कल्पनाकालान् वहिश्चित्तः सन्। तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिलक्षणानित्येवं कल्पयति प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥१३॥

त्वान्यदुपादानमस्तीत्याह। स्वमात्मानमिति॥ तत्र च घटं कुर्वतो भूभागो भवत्याधारस्तथेहाधारोऽन्योऽस्तीत्याह। आत्मन्येवेति॥ परिणामवादं व्यावर्त्तय विवर्त्तवादं प्रकटयितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह। रज्ज्वादाविति॥ मायाद्वारेण चिदात्मनो जगन्निर्मातृत्वमुक्ता तस्यैव बुद्धिप्रतिविम्बितस्य प्रमातृत्वमित्याह। स्वयमेव चेति॥ न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकं रज्ज्वादौ सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वनिर्द्धारणादित्याह। तद्वदिति॥ कर्त्रादिभेदस्य प्रमाणादिभेदस्य च मिथ्यात्वे नेह नानास्तीत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति। इत्येवमिति॥ स एवेत्यवकारार्थमाह। नान्योऽस्तीति॥ यो जगत्स्रष्टा यश्च प्रमाता ततोऽन्यज्ज्ञानस्य स्मृतेश्चाश्रयो नास्ति। चेतनभेदे मानाभावादनुभवस्मृत्योश्चैकाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्मृत्योराश्रयापेक्षा विषयापेक्षा वा नास्तीत्याशङ्काबाधितप्रसिद्धिविरोधान्मैवमित्याह। न चेति॥१२॥

प्रकृतायां कल्पनायां वियक्षितं क्रममुपन्यस्यति। विकरोतीति॥ नियतांश्चेति चकारादनियतांश्चेति विवक्षते। प्रतिपिपादयिषितं क्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति। कः सङ्कल्पयन्निति॥ श्लोकाक्षरयोजनया बुभुत्सितं क्रमं प्रत्याययति। उच्यत इत्यादिना॥ अन्यांश्चेति शास्त्रो-

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्व्वमित्येतदाशङ्कते । यस्माच्चित्तपरिकल्पितैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्वैलक्षण्यं बाह्यानामन्योऽन्यपरिच्छेद्यत्वमिति सा नयुक्ताऽऽश-

---

यानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थितानभिव्यक्तनामरूपत्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह । अव्याकृतानिति च कल्पनाकालान् विद्यटादीन् स्थिरानित्यर्थः । बहिश्चित्तो बहिर्मुखान् बाह्यान् व्यवहारयोग्यान् पदार्थान् कल्पयति । अन्तश्चित्तस्तु तेभ्यो व्यावर्त्तबुद्धिर्मनोरथादिलक्षणानात्मव्यवस्थितान् भावान् व्यवहारयोग्यान् कल्पयित्वा पुनर्व्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा लोके कुलालो वा तन्तुवायो वा घटं पटं वा कार्य्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारयोग्यां व्यक्तिं बुद्ध्या वाऽऽविर्भाव्य पश्चात्तामेव बहिर्नामरूपाभ्यां सम्पादयति । तथैवायमादिकर्त्तापि मायालक्षणे स्वचित्ते नामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेण स्थितान् प्रष्टव्यपदार्थान् प्रथमं सिसृक्षिताकारेणान्तर्विभाव्य पश्चाद्बहिः सर्व्वप्रतिपत्तिसाधारणरूपेण सम्पादयतीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरिति ॥१२॥

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन् काले सत्त्वाभावाज्ज्ञायमावानाञ्च कल्पनाकालात्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्नं तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । चित्तेति ॥ ये कल्पना कालभाविनो भावा मनस्यन्तर्वर्त्तन्ते । ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्व्वापरकालभाविनो बहिरेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणो विशेषवस्तुना कल्पितत्वप्रयुक्तः कल्पितेऽपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कां दर्शयति । स्वप्नवदिति ॥ यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेष्यते । तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्पन्दितं तेन कल्पितं मिथ्यैवेत्येतस्मादापि

वहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥१४॥

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेद्याःनान्यच्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाः । कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदकाला अन्योन्यपरिच्छेद्याः । यथा गोदोहनमास्ते यावदास्ते तावद्गां दोग्धि यावद्गां दोग्धि तावदास्ते तावानयमेतावान् स इति परस्परपरिच्छेदकत्वं वाह्यानां भेदानां ते द्वयकालाश्चान्तश्चित्तकाला वाह्याश्च द्वयकालाः

निर्द्धारितमित्यत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ आत्माविद्याविवर्त्तेन चित्तेन तावदन्तर्विनिर्म्मिता मनोरथरूपामनस्यन्तर्वर्त्तमाना वही रज्जुसर्पादयस्ते चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकालमात्रभाविनो नप्रमीयन्ते । तैः सह वैलक्षण्यं मनसो वहिर्जाग्रद्दृश्यमानानां भावानामन्योऽन्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञानगोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यते तस्मादयुक्तं जागरितस्य स्वप्नवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः॥ श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह । सान्नेति ॥ येन मनस्यन्तर्मनोरथरूपाभावास्ते चित्तकाला भवन्तीत्यचित्तकालत्वे विशदयति । चित्तेत्यादिना ॥ वाच्यार्थबुद्ध्या विवक्षितार्थमाह । कल्पनेति ॥ द्वितीयपादमवतार्य्य व्याकरोति । द्वयेति ॥ ये मनसो वहिरुपलभ्यन्ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकालः स येषां ते तथेति व्युत्पत्तेः । ततश्चान्येन पूर्वेनान्येन चापरेण परिच्छेद्याभिन्नकालावच्छिन्नत्वेम प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरणनिष्ठतया स्फुटयति ॥ यथेति ॥ आगोदोहनं गोदोहनपर्य्यन्तमास्ते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेनाभिज्ञोदाहरणीया यावता कालेनावच्छिन्नो वर्त्तते तावता कालेनावच्छिन्नो गोदोहनं

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये वहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे न वाह्यो कालद्वयत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥१४॥

यद्यप्यन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा वहिश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषः । नासौ

निर्वर्त्तयतीत्यनेककालावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति । यावदिति ॥ यावता कालेनायं घटोऽर्थक्रियां निर्वर्त्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः सन्नेष तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह । तावानिति ॥ परोक्षतया स्थितो यावता कालेनावच्छिन्नः स्वकार्य्यं निर्वर्त्यं निर्दग्धोत्येतावता कालेनावच्छिन्नः संतिष्ठतीत्यपरमुदाहरणमाह । एतावानिति ॥ उक्तेन न्यायेन परेणापरेण च कालेन परिच्छेद्यत्वं जाग्रद्दृश्यानां भावानामुपलभ्यते कालद्वयस्य च परिच्छेदकत्वम् । तथा ते सर्व्वे भावा वहिर्दृश्यमानाद्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादं व्याचष्टे । अन्तरिति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । अनेनेत्यादिना ॥ वाह्यो जाग्रद्दृश्येषु वाह्यपदार्थेषु व्यवस्थितोकालद्वयत्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपो विशेषो ऽन्यहेतुको न भवति ॥ कल्पितेऽपि तथाविधविशेषसम्भवादित्यत्र दृष्टान्तमाह । अत्रापि हीति ॥ यद्यपि सर्व्वं जाग्रद्भेदजातं कल्पितं तथापि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिद्ध्यति । स्वप्ने सर्व्वस्य भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥१४॥

स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटास्फुटावभासविभागानुपपन्नेनाविशेषेण मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । अव्यक्ता इति ये मनस्यन्तर्भावनारूपत्वादस्फुटा ये च मनसो वहिरुपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्व्वे मनःस्पन्दनमात्रत्वेन कल्पिता मिथ्यैवान्तर्वहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः

कल्पिताएव ते सर्व्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे॥१५॥
जीवं कल्पयते पूर्व्वं ततो भावान् पृथग्वि-

भेदानामसत्त्वकृतः स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात्। किन्तर्हीन्द्रियान्तरकृत एवातः कल्पिता एव। जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम्॥१५॥

बाह्याध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायाः किं मूलमिति। उच्यते। जीवं हेतु-

स्फुटत्वात् स्फुटत्वविशेषो न मिथ्यात्वममिथ्यात्वं वा तत्रोपयुज्यते। मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः॥ श्लोकस्याक्षराणि व्याकरोति। यथेत्यादिना॥ मनस्यन्तर्मनोरथरूपाणां भावानामव्यक्तत्वमस्फुटत्वं तत्र हेतुमाह। मन इति॥ चक्षुरादिग्राह्यत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेवासत्यत्वकृतमिति शङ्कां वारयति। नासाविति सर्व्वसम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वविशेषप्रतिभानान्नासौ विशेषो मिथ्यात्वममिथ्यात्वे वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह। स्वप्नेऽपीति। अयं विशेषस्तर्हि केन सिध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह। किं तर्हीति। मनोमात्रसम्बन्धादन्तर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम्। बहिर्भावानान्तु चक्षुरादिबहिरिन्द्रियसम्बन्धात् यत्तु स्फुटत्वं तदेव विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि सिध्यतीत्यर्थः। स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि सम्भवात्प्रागुक्तमनुमानमविरुद्धमित्युपसंहरति। अत इति॥ ॥१५॥

भवतु तदस्य कल्पितत्वम्। सा पुनः सर्व्वकल्पना केन द्वारेणेत्याशङ्क्याह। जीवमिति। आत्मा हि सर्व्वं स्वमायावशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति। तत इति॥ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः स्वयमेव जीवमापद्यते। तद्द्वारेण पुनर्नानाविधान्

धान् । बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्य-
स्तथास्मृतिः ॥१६॥

फलात्मकमहं करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं लक्षणम् ।
अनेनैवंलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वामिव सर्पं कल्प-
यते पूर्व्वम् । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणा-
दीन्नानाविधान् भावान् बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते ।
तत्र कल्पनायां को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो
जीवः सर्व्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या
विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तदा-
स्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फल-

भावान् निर्मिमीते । ज्ञानस्मृतिवैषम्यात्तत्कल्प्येषु भावेषु वैषम्योपपत्ति-
रित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्त्यं प्रश्नमुत्थापयति । बाह्येति ॥ पदार्थाः
साध्यसाधनतया स्थिता बाह्याः सुखदुःखं ज्ञानं रागद्वेषप्रयत्नादय-
स्त्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परं निमित्तनैमित्तिकताऽस्ति । बाह्यान्निमि-
त्तीकृत्याध्यात्मिका भवन्ति । तानपि निमित्तीकृत्येतरे जायन्ते । तदेव-
मितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यं ।
निर्मूलकल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति ।
उच्यत इति ॥ हेतुफलात्मकमित्युक्तमेव व्यनक्ति । अहमिति । हेतुफल
भावविकलं परिशुद्धात्मरूपं जीवकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति । अनेनैव-
मिति ॥ आरोपस्याधिष्ठानापेक्षास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वामिवेति-
द्वितीयतृतीयपादौ विभजते । तत इति ॥ तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य
भोक्तुर्जीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्व्वकल्पनायां मूलभूतो
हेतुस्तथापि तस्य कल्पनाविशेषो विशेषहेतुव्यतिरेकेण न सम्भव-

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विक-

विज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिस्ततस्तद्विज्ञानतदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि। तेभ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतेश्च पुनस्तद्विज्ञानानि तेभ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतेश्च पुनस्तज्ज्ञानानीऽत्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्चेतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते॥१६॥

तत्र जीवकल्पना सर्व्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैव जीवकल्पना किंनिमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति। यथा लोके स्वेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारिता एवमेवेति रज्जुर्मन्दान्धकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वानेकधा विकल्पिता भवति पूर्व्वं स्वरूपानि-

तीति शङ्कते। तत्रेति॥ चतुर्थपादेनोत्तरमाह। उच्यत इति॥ कल्पितो विशिष्टरूपेणेति शेषः। अधिकृतः स्वामित्वेन सम्बन्धेन सम्बद्ध इत्यर्थः। इति शब्दः श्लोकाक्षरपरयोजनासमाप्तिद्योतनार्थः॥ प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति। अत इत्यादिना॥ सत्यन्नपानाद्युपयोगे तृप्त्यादि भवति। असति न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकरूपान्न्यायात् भोजनादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते। ततस्तृप्त्यादिकं फलमिति कल्पनाविज्ञानं जायते। ततोऽपरेद्युरुक्तयोरुभयोरपि हेतुफलयोः स्मृतिरुद्भवति। ततश्च फलसाधनासमानजातीये कर्त्तव्यताविज्ञानम्। ततश्चाभिलषिततृप्त्यादिफलार्थत्वे पाकादिक्रियातत्कारकतण्डुलादितत्फलान्ननिष्पत्त्यादीनि विशेषविज्ञानादीनि भवन्ति। ततो हेत्वादिस्मृतिः। ततस्तदनुष्ठानम्। ततश्च फलमित्यनेन क्रमेण मिथो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः। प्रकृतां कल्पनामुपसंहरति। एवमिति॥१६॥

ल्पिता। सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः॥१७॥

अयनिमित्तम्। यदि हि पूर्व्वमेव रज्जुः सर्पेण निश्चिता स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत्। स यथा स्वहस्ताङ्गुल्यादिषु एष दृष्टान्तस्वहेतुफलादिसंसारधर्म्मानर्थविलक्षणतया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीवप्राणाद्यनन्तभावभेदैरात्मा विकल्पित इत्येष सर्व्वोपनिषदां सिद्धान्तः॥१७॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति। अनिश्चितेति। श्लोकस्य तात्पर्य्यं दर्शयितुं वृत्तं कीर्त्तयति। तत्रेति॥ पूर्व्व श्लोकः सप्तम्यर्थः। जीवकल्पनाया नित्यत्वायोगात् सनिमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात् तस्य च वस्तुत्वे निवृत्त्यनुपपत्तेः। अवस्तुत्वे च निमित्तत्वासिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्य्यभूतापि कल्पना नावकल्पत इत्याशङ्कते। सैवेति॥ उत्तरत्वेन श्लोकाचराण्यवतार्य्य व्याचष्टे। दृष्टान्तेनेति॥ स्वप्रसाधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत्। अनवधारितत्वमेव स्फोरयति। एवमेवेति॥ रज्जुरेवेयमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः॥ सर्पादिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादानमुपन्यस्यति। स्वरूपेति॥ उक्तावधारणाराहित्ये कारणं सूचयति। मन्देति॥ पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चतयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। यदि हीति॥ देवदत्तस्य हस्ताद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा नोपलभ्यते तथा पुरोवर्त्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चितेनासौ युक्तस्तया च रज्जुज्ञानादेव भवतीत्यर्थः उपपादितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमभिसन्दधानस्तुर्यपादार्थमाह। एष इति॥ हेतुफलादित्यादिशब्देन कर्त्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादि गृह्यते। विलक्षणत्वमेव स्फुटयति।

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्त्तते। रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः॥१८॥

रज्जुरेवेति निश्चये सर्व्वविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति चाद्वैतं यथा तथा नेति नेतीति सर्व्वसंसारधर्म्मशून्यप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्य्यालोककृतात्मविनिश्चयः। आत्मैवेदं सर्व्वं अपूर्व्वोऽनपरोऽन्तनरोऽवाह्यः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय एवाद्वय इति॥१८॥

त्वेनेति॥ अनारोपितेनेति यावत्। चित्त्वमविशुद्धत्वं जन्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मात्रत्वञ्चेत्यर्थः। तन्मात्रत्वमयुक्तं सामान्यविशेषाभावादित्याशङ्क्याह। सत्तेति॥ न च तत्रान्यदस्ति सुखमिति मत्वा विशिनष्टि। अद्वयेति॥ सच्चिदानन्दाद्वयात्मा विद्याविलसितं द्वैतमित्यत्र प्रमाणं सूचयति। इत्येष इति॥ अद्वैतश्रुतयस्तावत्प्रोपलभ्यन्ते यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्याद्यास्तु द्वैततत्प्रतिभासमानयोर्व्यावत्वमावेदयन्त्यः श्रुतयः श्रूयन्ते। तेनाद्वैतं तत्त्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमिति प्रमाणसिद्धमित्यर्थः॥१७॥

अविद्यात्मता जीवकल्पनेत्यन्वयमुखेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति। निश्चितायामिति। रज्जुरेवेति रज्ज्वां निश्चितायां तदज्ञाननिवृत्तेस्तदुत्थसर्पादिविकल्पः सर्व्वथा निवर्त्तते रज्जुमात्रञ्चावशिष्यते तद्वदात्मनि श्रौतो निश्चयो यदा सम्पद्यते तदा सर्व्वस्यात्माऽविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य व्यावृत्तेरद्वैतमेवात्मतत्त्वं परिशिष्यते। तस्मादात्माऽविद्याविजृम्भिव जीवकल्पनेत्यर्थः। दृष्टान्तभागं व्याचष्टे। रज्जुरिति॥ तद्वदित्यादि व्याकरोति। तथेति। सर्पस्यापि संसारात्मनो धर्म्मस्यात्मन्यारो-

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः। मायैषा तस्य देवस्य यया सम्मोहितः स्वयम् ॥१९॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरेतैः संसारलक्षणैर्विकल्पित इति। उच्यते। शृणु। मायैषा तस्यात्मनो देवस्य। यथा मायाविना विहितमाया गगनमतिविमलं कुसुमितैः सपलाशैस्तरुभिराकीर्णमिव

पितस्यासत्त्वान्नेदकं यन्निषेधशास्त्रं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यालोकस्तत्कृतो योऽयमात्मविनिश्चयः स एषा द्वितीयः शिष्यते। द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः। आत्मविनिश्चयमेव विशिनष्टि। आत्मवेति॥ सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तेः पूर्णत्वं तस्योच्यते। पूर्वभाविना कारणेन संस्पर्शशून्योऽपूर्वः पश्चाद्भाविना कार्येण सम्बन्धविधुरोऽनपरमन्तरं छिद्रं तच्छून्योऽनन्तरश्चिदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्त्वमबाह्यत्वं कार्यकारणास्पृष्टमुभयकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह। सबाह्येति॥ विशेषणत्रयं कौटस्थ्यव्यवस्थापनार्थम्॥ जन्मादिसम्बन्धाभावे कारणमविद्यासम्बन्धरहितं दर्शयति। अभय इति॥ न खल्वविद्यातत्त्व कारणत्वेन सम्बन्धमनुभवति। तस्य पूर्णत्वेन कारणानपेक्षत्वादित्याह। एक इति॥ द्वैताद्वैतव्यावृत्त्यर्थमवधारणं न विद्यायाः। निराश्रयत्वोपपत्तेः। आश्रयान्तरस्य चासत्त्वात्। तत्त्वैव सा प्रविशतीति चेत् सत्यम्। अविद्यादृष्ट्या तस्यात्मत्व प्रवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासौ तस्मिन् प्रवेष्टुं प्रभवतीत्याह। अद्वय इति॥१८॥

आत्मनो द्वितीयत्वे कथमनेकैर्भावैस्तस्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रतिपत्त्या प्रत्यवतिष्ठते। प्राणादिभिरिति॥ सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नुत्तरमाह। मायेति॥ चोद्यभागं विभजते। यदीति॥ उत्त-

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः।
गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः॥२०

करोति तथेयमपि देवस्य माया यथाऽयं स्वयमपि मोहितो भवति। मम माया दुरत्ययेत्युक्तम्॥१९॥

प्राणः प्राज्ञो वीजात्मा तत्कार्य्यभेदा ह्येतरे स्थि

रार्थमुत्तरत्वेन व्याकरोति। उच्यत इति॥ मायामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति॥ तामेव मायां कार्य्यद्वारा स्फोरयति। यथेति॥ यथा लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथाऽयमात्मा स्वयमेव मायासम्बन्धान्मोहितो भवति॥ अतो मोहद्वाराऽऽत्मन्येव मायाधिगतिरित्यर्थः। मायाया मोक्षहेतुत्वं भगवतापि सूचितमित्याह। ममेति॥१९॥

के ते प्राणादयोऽनन्ता भावा यैरात्मा विकल्प्यते माययेत्यपेक्षायां प्राणादिविकल्पनामुदाहरति। प्राण इति॥ प्राणो हिरण्यगर्भस्तटस्थेश्वरो वा स जगतो हेतुरिति प्राणविदो हैरण्यगर्भा वैशेषिकादयश्च कल्पयन्ति। तदिदं कल्पनामात्रम्॥ स्वतन्त्रस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावात्। पौरुषेयागमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगात्तटस्थेश्वरवादस्य च प्रमाणयुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। कल्पनान्तरं दर्शयति। भूतानीति चेति॥ पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानि तानि च चत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकास्तदपि कल्पनामात्रम्। न हि भूतानि स्वतः सिद्धानि जड़त्वविरोधात्। नापि परतः सिद्धानि। स्वगुणस्य चैतन्यस्य स्वग्राहकत्वायोगाद्बहिर्गतोपचयस्य बहिर्विषयत्वादर्शनात्। अतो भूतानि जगत्कर्तॄणीति कल्पनैवेत्यर्थः। सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः साम्येनावस्थिता जगतो महदादिलक्षणस्य कारणमिति साङ्ख्याः। तदपि कल्पनामात्रम्। साम्येन स्थितानां कारणत्वे प्रलयाभावप्रसङ्गात्।

पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः ।

त्यन्ताः । अन्ये च सर्व्वे लौकिकाः सर्व्वप्राणिपरिकल्पिता

वैषम्यभञ्जनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तदापातात् । सहेतुकत्वे हेतोर्नि-
त्यत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेत्वन्तरापेक्षायामनवस्थानादित्याह ।
गुणा इतीति ॥ कल्पनान्तरमाह । तत्त्वानीति चेति ॥ २० ॥

आत्मविद्या शिवेति सङ्क्षेपतस्त्रीणि तत्त्वानि सर्व्वं जगत्प्रवर्त्त-
कानीति शैवा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो भिन्नत्वे शिवस्य
घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्रित्वव्याघातादित्यर्थः । एक-
स्यात्मनो विश्वादयः सर्व्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् ।
निरंशस्यात्मनोंऽशभेदानुपपत्तेरित्याह । पादा इतीति ॥ वात्स्यायन-
प्रभृतीनां कल्पनां कथयति । विषया इतीति ॥ शब्दादयो विषया भूयो
भूयोभुज्यमानास्तत्त्वमिति विभ्रममात्रम् ॥ विषस्य विषयाणाञ्च दूरमत्य
न्तमन्तरं । उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपीति॥ विषयानुसन्धा-
नस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ भूर्भुवः
स्वरिति त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति पौराणिकाः । तदपि कल्पना-
मात्रम् । स्थानभेदेन त्रित्वे तदानन्त्यस्य दुरुत्तरत्वात्स्वातन्त्र्यस्य
चासिद्धत्वादित्याह । लोका इतीति ॥ अग्नीन्द्रादयो देवास्तत्तत्फल
दातारो नेश्वरस्तथेति देवताकाण्डीयाः । तदपि कल्पनामात्रम् ।
अस्मादादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषभावप्रसङ्गात् ।
स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्भक्तानामपि विप्रतिप-
त्तिदर्शनात् तत्प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह । देवा इति चेति
॥ २१ ॥

ऋग्वेदादयो वेदाश्चत्वारस्तत्त्वानीति पाठका वदन्ति । तदपि
कल्पनामात्रम् । न हि वेदा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवता-
मेव वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमस्योच्चारणोपलब्ध्योरन्य-

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः॥२१॥

वेदा इति च वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः। भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः॥२२॥

भेदा रज्ज्वामिव सर्पादयः। तच्छून्ये आत्मनात्मस्वरूपा

तरगतो वर्णस्वारोप्यते। तथा च तत्तार्थप्रक्रमवतां वर्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवाच्यत्वात्कुतो वेदानां परमार्थतेत्याह। वेदा इति॥ ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका मन्यन्ते तदपि भ्रान्तिमात्रम्। यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्यज्ञविज्ञानाभावात्समुदायस्य चावस्तुत्वादित्याह। यज्ञा इति चेति॥ भोक्तैवात्मा न कर्त्तेति साङ्ख्याः। तत्र भोगो यदि विक्रिया स्वीक्रियते तर्हि, कथं नानित्यत्वादिप्रसङ्गः, स्वभावत्वे सदा, स्यादिति विषयसन्निधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिरेवेत्याह। भोक्तेति चेति॥ सूपकारास्तु भोज्यं वस्त्विति प्रतिजानते। तदपि न। मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तद्देवान्यथात्वदर्शनादेकरूपासम्भवादित्याह। भोज्यमिति चेति ॥२२॥

आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित्। तन्न। युगपदशेषशरीरव्यापिवेदनानुसन्धानासिद्धेरित्याह। सूक्ष्म इतीति। स्थूलो देहोऽहंप्रत्ययादात्मेति लोकायतभेदः। तच्च न। मृतसुप्तयोरपि सङ्घातावशेषाच्चैतन्यप्रसङ्गात्। एकैकस्य च भूतस्याचैतन्यादर्शनात्सङ्घातस्य चावस्तुत्वादित्याह। स्थूल इति चेति॥ मूर्त्तस्त्रिशूलादिधारी महेश्वरश्चक्रादिधारी वा परमार्थो भवतीत्यागमिकाः। तदपि भ्रान्तिमात्रम्। अस्मादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वात्साक्षीत्वादिग्रहकल्पनञ्च। विग्रहाभावे लीलाभावादयुक्तमित्याह। मूर्त्त इति॥

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः॥
मूर्त्त इति मूर्त्तविदो अमूर्त्त इति च तद्विदः
॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः
वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः॥२४॥
मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः।

निश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डोक्तोऽर्थः।

अमूर्त्तः सर्व्वाकारशून्यो निःस्वभावः परमार्थ इति शून्यवादिनः तदपि कल्पनामात्रम्। परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह। अमूर्त्त इति चेति ॥२३॥

कालः परमार्थ इति ज्योतिर्विदः। तन्न। कालैक्ये मुहूर्त्तादिव्यवहारायोगात्। तन्नानात्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम्। अन्य-विषयत्वेन प्रतीतेः। उदयकाल इत्यादिना क्रियाधर्म्मत्वेन स्फुट-त्वात्। न च क्रियाधर्म्मत्वं कालेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथा-कालानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातादित्याह। काल इतीति॥ स्वरोदयविदस्तु दिशः परमार्था इत्याहुः। तदपि भ्रान्तिमात्रम्। तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह। दिश इति चेति॥ धातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति केचित्। तदपि कल्पना-मात्रम्। ताम्रादिस्वभावे स्थिते नष्टे च कनकादिस्वभावासम्भवात्। मन्त्रवादेऽपि कालदृष्टो न वति। अकालदृष्टः स्वयमेवोत्थास्यतीत्यभ्यु पगमादन्यमोहमात्रमित्याह। वादा इतीति॥ भुवनानि चतुर्दश वस्तू-नीति भुवनकोषविदः। तदपि कल्पनामात्रम्। तेषामदृष्टत्वात्। न च तेभ्यस्तद्दर्शनम्। तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह। भुवनानीति ॥ २४ ॥

मन एवात्मेति लोकायतभेदः। तदपि भ्रान्तिमात्रम्। तस्य

चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ चतद्विदः ॥२५॥

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।
एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥२६॥

प्राणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फल्गुप्रयोजन-

स्वातन्त्र्ये कोऽप्यप्राप्त्यनुपपत्तेः । अस्वातन्त्र्ये च घटवदनात्मत्वात्करण-त्वाच्च दीपवदात्मत्वायोगादित्याह । मन इति ॥ बुद्धिरेवात्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव । तत्सुषुप्ते व्यभिचाराद्देह्यस्य च घटवदति-रिक्तवेद्यत्वादित्याह । बुद्धिरिति ॥ चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञा-नम् । तदेवात्मेत्यपरे । तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषात्तुल्यं भ्रान्तित्व-मित्याह । चित्तमिति ॥ धर्माधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमा-र्थाविति मीमांसकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । देशकालादिषु धर्मा-धर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह । धर्मेति ॥२५॥

प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहङ्कारतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिवि-कृतयः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति षोडश विकाराः । पुरुषस्तु दृशिस्वभाव इति पञ्चविं-शतिसङ्ख्याकः प्रपञ्चो वस्त्विति साङ्ख्याः । तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविं-शतिविशेषणस्याव्यावर्त्तकत्वे वैयर्थ्यात् व्यावर्त्तकत्वे च व्यावर्त्त्य प्रमि-त्यप्रमित्योरनुपपत्तेरित्याह । पञ्चविंशक इति ॥ पातञ्जलाः पुनरीश्वर-मधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिपदार्था इति विकल्पयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावादधिकत्वानुपपत्तेः । अनन्तर्भावे च घटवदनीश्वर-त्वप्रसङ्गादित्याह । षड्विंश इति चेति ॥ पाशुपतास्तु रागाविद्यानिय-तिकालकालामायाधिकास्त एवैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रुवते । तन्न । क्लेश-त्वेऽपि रागाविद्ययोरवान्तरभेदवदस्मदादेरपि तद्भिन्नत्वेन सङ्ख्याति-रेकात् तस्य रागोपलक्षितत्वेन तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेन च शून्यता-

लोकान् लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः । स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥२७॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

त्वाद्यतो न ततः ॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

किं बहुना प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वाऽन्यं यं

पातादविद्यामाययोश्चैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तेः स ङ्ख्यातिरेकतादवस्थ्यम् ॥ कालकलासु च तत्प्रसिद्धेरित्याह । एकलिं शक इति ॥ अनन्तः पदार्थभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् तदपि न । वादिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह । अनन्त इतीति ॥२६॥

लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् । लोकस्य भिन्नरुचित्वात्तदनुरञ्जनस्येश्वरेणापि कर्त्तुमशक्यत्वादित्याह । लोकानिति ॥ चत्वारश्चतयस्त्वाश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते तदसत् ॥ वेषस्याश्रमशब्दार्थत्वे शूद्रादेरपि प्रसङ्गाज्जातेश्च दुर्विवेचनत्वात्तन्मूलस्याश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसमवायित्वे पार लौकिकत्वायोगादसङ्गे चात्मनि तदसमवायादित्याह ॥ आश्रमा इतीति ॥ वैयाकरणास्तु स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्वमिति वर्णयन्ति। तदप्ययुक्तम् । स्वरादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वादीनां त्रिलिङ्गत्वायोगा देकस्यानेकस्वभावत्वासम्भवादौपाधिकधर्मत्वे च तस्यावस्तुत्वप्रसङ्गादि त्याह । स्त्रीपुंनपुंसकमिति ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरञ्चेति केचित् । तच्च न । परिच्छेदे कचिदपि ब्रह्मत्वायोगात् वस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य तद्भावादित्याह । परापरमिति ॥२७॥

सृष्टिर्वा लयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेहतु सर्व्वदा॥२८

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति
तञ्चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तं॥२९

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः।

भावं पदार्थं दर्शयेद्यस्याचार्य्योऽन्यो वाऽसुप्त इदमेव तत्त्व-मिति स तं भावमात्मभूतं पश्यत्ययमहमिति वा ममेति वा तञ्च द्रष्टारं सभावोऽवति यो दर्शितो भावो स भूत्वा रक्षति। स्वेनात्मना सर्व्वतो निरुणद्धि। तस्मिन् ग्रहस्तद्-ग्रहस्तदभिनिवेशः। इदमेव तत्त्वमिति स तं गृहीतार-मुपैति। तस्यात्मभावं निगच्छतीत्यर्थः।२९।

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेष

कल्पनामात्रम्। ततोऽसतस्योत्पत्त्याद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मत्वाह। स्थितिरित्यादिना॥ यथोक्तकल्पनाधिष्ठानं सूचयति। सर्वे चेति॥ उदाहृतानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा यावन्तो विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृता त्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्प्यन्ते नात्मनः कल्पितत्वम्। सर्व्वस्य क-ल्पितत्वेनाधिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः॥ प्राणादिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह। इति॥ तस्यैव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्तभिन्न-तेत्याह। तत्कार्य्येति॥ अन्तिमपदार्थं स्फुटयति। अन्य इति॥ कुल-धर्मो ग्रामधर्मो देशधर्म्मश्चेत्येते सर्व्वशब्देन गृह्यन्ते। तेषामात्मनि तदज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति। रज्ज्वामिति॥ आत्मनोऽधि ष्ठानयोग्यतार्थं कल्पनाशून्यत्वमाह। तच्छून्य इति किमिति समुदा-यार्थः श्लोकानामुच्यते। श्लोकान्तरेष्विव प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याह। प्रत्येकमिति।२८॥

लौकिकानां मरीचकाणाञ्च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्यानन्त

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः॥३०

आत्मा रज्जुरिव सर्पादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति लक्षितो ऽप्यलक्षितो मूढैरित्यर्थः। विवेकिनान्तु रज्ज्वामिव कल्पिता सर्पादयो नात्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः। इदं सर्व्वं परमात्मेति श्रुतेः। एवमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानञ्च केवलं निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभागतः कल्पयेत् कल्पयतीत्यर्थः। इदमेवं परं वाक्य-मदोऽन्यपरमिति। नह्यनध्यात्मविद्वेदान् ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः। नह्यनात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुत इति हि मानवं वचनम् ।३०।

त्वादशेषतस्तेषामिहाहर्त्तुमशक्यत्वं दृष्ट्वा सङ्क्षेपमात्रमाचष्टे। यं भाव-मिति॥ पादत्रयं विभजते॥ किं सङ्क्षेनेत्यादिना॥ तमेव भाव विशि-नष्टि। यो दर्शित इति॥ स कथं द्रष्टारं रक्षतीत्यपेक्षायामाह। असाविति॥ साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः॥ रक्षणप्रकारं प्रकटयति स्वेनेति॥ सान्चादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठामापाद्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमुपासकस्य निवारयतीत्यर्थः। चतुर्थपादं व्याचष्टे। तस्मिन्निति॥ एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तस्तर्हि प्राणादीनामात्मवत्त्वं प्राप्तमि-त्याशङ्क्य कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वान्नैवमित्याह॥ एतै-रिति॥२९॥

उक्तज्ञानस्तुत्यर्थमाह। एवमिति। पूर्व्वार्द्धं व्याकरोति। एतै-रिति॥ कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेण सत्तास्फुरणयोरभावात्तद्द्वारेणा-त्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु। तदन्येषां कथमुपलब्धिरित्याशङ्क्याह। विवेकिनान्त्विति॥ प्राणादीनामात्मातिरेकेणासत्त्वे प्रमाणमाह।

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा।
तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः॥३१॥

यदेतद्द्वैतस्यासत्त्वमुक्तं युक्तितस्तद्वेदान्तप्रमाणावगतमित्याह। स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वस्त्वात्मिके ऽसत्यौ सद्वस्त्वात्मिके इव लक्ष्येते अविवेकिभिः। यथा च प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजनपदव्यवहाराकीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं दृष्टम्। यथा च स्वप्नमाये दृष्टेऽसद्रूपे तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तमसद्दृष्टं केत्याह। वेदान्तेषु। नेह नानास्ति किञ्चन। इन्द्रो मायाभिः॥ आत्मैवेदमग्र आसीत्। ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् द्वितीयाद्वै भयं भवति। न तु तद्-

द्वितीयमिति॥ उत्तरार्द्धं योजयति। एवमिति॥ तत्त्वेनात्मवेदनोपायं सूचयति। तत्त्वेनेति॥ स्वप्नदृश्यवज्जाग्रद्दृश्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादिहेतुरेव युक्तिरित्युच्यते। यथोक्तविज्ञानवान्वेद किङ्करो न भवति किन्तु स यं वेदार्थं ब्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः। विभागतो वेदार्थव्याख्यानमभिनयति। इदमिति॥ ज्ञानकाण्डं साक्षादद्वैतवस्तुपरम्। कर्म्मकाण्डं तु साध्यसाधनसम्बन्धबोधनद्वारा परम्परया तस्मिन् पर्य्यवसितम्। सर्व्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेरित्यर्थः। आत्मविदो वेदार्थवित्त्वमुक्तं व्यनक्ति। न हीति॥ तदेव हि वेदार्थतत्त्वं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपमतस्माध्यात्मविदेव यथास्मेन तत्त्वज्ञाने प्रभवतीत्यर्थः। उक्तेऽर्थे स्मृतिमुदाहरति। न हीति॥ क्रियाशब्देन प्रमाणमुच्यते। तत्फलं तत्त्वज्ञानमग्निहोत्रादिक्रियायाश्च शुद्धिद्वारा तस्मिन् पर्य्यवसानादित्यर्थः॥३०॥

याभिर्युक्तिभिरस्मिन् प्रकरणे द्वैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां प्रमाणानुग्राहकत्वादनाभासत्वमवसेयमित्याह। स्वप्नेति॥ श्लोकस्य

न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च सा-

द्वितीयमस्ति। यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूदित्यादिषु विच-
क्षणैर्निपुणतरवस्तुदर्शिभिरेभिः पण्डितैरित्यर्थः। तमः
श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षबद्बुदसन्निभम्॥ नाशप्रायं सुखाद्धीनं
नाशोत्तरमभावगमिति हि व्यासस्मृतेः॥३१॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः। यदा वितथं
द्वैतमात्मैवैकः परमार्थतः सन् तदेदं निष्पन्नं भवति
सर्व्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारोऽविद्याविषय एवेति।
तदा न निरोधः। निरोधनं निरोधः प्रलय उत्पत्ति-
र्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः साधनान्मोक्षस्य

तात्पर्य्यार्थमाह। यदेतद्द्वैतस्येति॥ असत्त्वे सत्त्ववत् प्रतिभानं कथ-
मित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे। स्वप्नश्चेति। प्रसारितानि तत्र
तत्र प्रकटतां प्रापितानि। पण्यानि क्रयविक्रयद्रव्याणि येषामापणेषु
हट्टेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुञ्जनपदा
श्चैतेषां व्यवहारास्तैराकीर्णमिति योजना॥ दृष्टान्तद्वयमनूद्य दार्ष्टान्ति-
कमाह। यथा चेति॥ गन्धर्व्वनगराकारं चकारार्थः। नेह नानास्ति
किञ्चनेति वेदान्ताः। द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिमपि दर्शयति। तम
इति॥ तमसि मन्दान्धकारे रज्ज्वामधिष्ठाने भूच्छिद्रमिति यद्भ्रान्त्या
भाति तन्निभं तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्वं दृष्टं तच्चातीव चञ्चलमात्रचितं
नाशप्रायं वर्त्तमानकालेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात्। न च द्वैतं कदाचिदपि
सुखकरमुपलभ्यते दुःखाक्रान्तं तु दृश्यते। तच्च नाशग्रस्तम्। नाशादूर्द्ध
मसत्त्वमेवापगच्छति न तर्हि तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः
॥३१॥

धकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

मुमुक्षुर्मोक्षार्थी मुक्तो विमुक्तबन्धः । उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्बद्धादयो न सन्तीत्येषा परमार्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । द्वैतस्यासत्त्वात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति । य इह नानेव पश्यति । आत्मैवेदं सर्व्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्व्वम् । एकमेवाद्वितीयमिदं सर्व्वम् । यदयमात्मेत्यादिना श्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा स्यान्नासतः शशविषाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पद्यते लीयते वा । अद्वयञ्चोत्पत्तिप्रलयवच्चेति विप्रतिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतसंव्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्राणादिलक्षणः कल्पित इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्पनायाः रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्ति-

प्रमाणयुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रसाधनेनाद्वैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निर्द्धारितमर्थं तं सङ्गृह्णाति । नेत्यादिना ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यार्थमाह । प्रकरणेति ॥ कोऽसौ प्रकरणार्थस्तस्य संग्रहे किं सिद्ध्यति तदाह । यदेति ॥ व्यवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । तदेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । उत्पत्तीति ॥ उक्तमेवार्थं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥ द्वैतासत्त्वं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । यत्र हीति ॥ द्वैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयौ न स्यातामित्याशङ्क्य किं द्वैतस्य तौ किंवा ऽद्वैतस्येति आद्यं विकल्पं दूषयति । सतो हीति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । नापीति ॥ व्यावहारिकद्वैताङ्गीकारात्तस्योत्पत्तिप्रलयावित्याशङ्क्याह । यस्त्विति ॥ विमत

र्वा । न च मनसि रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा न चोभयतो वा । तथा मानसत्वाविशेषादद्वैतस्य । न हि नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते । अतो मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात्सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वान्निरोधाद्यभावः परमार्थ इति । यद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात् तथा च सत्यद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावात् शून्यवादप्रसङ्गः । द्वैतस्य चाभावात् न रज्जुसर्पादिविकल्पनाया निरास्पदत्वानुपपत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत् कथमुज्जीवसीत्याह । रज्जुरपि सर्पविकल्पस्यास्पदभूता विकल्पितैवेति दृष्टान्तानुपपत्तिः । न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोप-

---

तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान् कल्पितत्वाद्रज्जुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य रज्जुसर्पस्य रज्ज्वामुत्पत्तिप्रलयौ मनसि वा द्वयोर्वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । न हीति ॥ रज्जुं पश्यतां सर्वेषामनुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । न चेति ॥ बहिरुपलब्धिविरोधादित्यर्थः ॥ तृतीयं निरस्यति । न चेति ॥ उभयतो मनोरज्जुलक्षणेन रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ द्वयाधारत्वोपलम्भादित्यर्थः । रज्जुसर्पवद्द्वैतस्य मानसत्वाविशेषान्न तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं शक्याविति दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ द्वैतस्य न कुतश्चित्तात्त्विकौ जन्मविनाशाविति शेषः । मानसत्वासिद्धिमाशङ्क्याह । न हीति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतं मनोविकल्पनामात्रमिति निगमयति । अत इति ॥ न च मनो द्वैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति युक्तम् । अमनस्कस्याज्ञातसत्तायां प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापारादद्वैते तद्-

पत्तेः। रज्जु सर्पवदसत्त्वमिति चेत्। न एकान्तेन विकल्पितत्वादविकल्पितरज्ज्ववत्प्राक्सर्पाभावविज्ञानात्॥ विकल्पयितुश्च प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादेव सत्त्वानुपपत्तिः। कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्त्तकत्वम्। नैष दोषः। रज्ज्वां सर्पादिवदात्मनि द्वैतस्याविद्याध्यस्तत्वात् कथं सुख्यहं दुःखी मूढो जातो मृतो जीर्णो देहवान् पश्यामि व्यक्ताव्यक्तः कर्त्ता फली संयुक्तो वियुक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैतदित्येवमादयः सर्वे आत्मन्यध्यारोप्यन्ते। आत्मैतेष्वनुगतः सर्वत्राव्यभिचारात् यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः।

व्यापारादभावबोधने व्याप्तस्य भावबोधने व्यापारविरोधाद्द्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते। यद्येवमिति॥ अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याह। तथा चेति॥ अद्वैतस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादो द्वैतस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह। द्वैतस्येति॥ नाप्रामाणिकशून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वामारोपितसर्पादेरज्जुरधिष्ठानम्। न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति। तथा द्वैतकल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमास्थेयमित्योङ्कारप्रकरणे परिहृतमेतच्चोद्यं कथमुद्भावयसीति सिद्धान्तवाद्याह। नेत्यादिना॥ तत्र शून्यवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्ता समप्रतिपत्त्या चोदयति। आहेति॥ स्वमतसम्मतस्यैव दृष्टान्तत्वनियमात्। प्रसिद्धिमात्रेण परप्रतिबोधनसम्भवात्। भ्रमबाधे परिशिष्यमाणस्यावधेः सत्यतया रज्ज्वादौ दृष्टत्वात् द्वैतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरणं तच्चैतन्यस्याकल्पितत्वादेव सत्त्वान्नशून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह। नेत्यादिना॥ अद्वैतमसदप्रामाणिकत्वाद्रज्जुसर्पवदिति तदकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते। रज्ज्विति॥ रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजकं आत्मनस्तु भ्रमसाक्षित्वान्नियमेन

यदा चैवं विशेष्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यत्वं शास्त्रेण। अकृतकर्त्तृ च शास्त्रं कृतानुकारित्वेऽप्रमाणम्। यतोऽविद्याध्यारोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिबन्धादेरात्मनः स्वरूपेणानवस्थानं स्वरूपावस्थानञ्च श्रेय इति सुखित्वादिनिवर्त्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यस्थूलादिवाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यपि सुखित्वादिभेदेषु नानुवृत्तोऽस्ति धर्म्मः। यद्यनुवृत्तस्यात्मध्यारो-

---

भ्रमाविषयत्वान्नासत्त्वमित्युत्तरमाह। नैकान्तेनेति॥ अप्रामाणिकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह। अविकल्पितेति॥ नाऽयं सर्पो रज्जुरेवेति सर्पाभावज्ञानपूर्व्वकपुरोवर्त्तिरज्जुत्वनिश्चयात्प्रागवस्थायां प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाज्ञातो रज्ज्वंशोऽभ्युपगम्यते। तथा सदैव प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्नेवात्मा भविष्यतीत्यर्थः॥ आत्मनोऽसत्वाभावे हेत्वन्तरमाह। विकल्पयितुश्चेति॥ आत्मनो द्वैतभ्रमाधिष्ठानत्वेन सम्भावितत्वाद्बाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्व्वं भ्रमोत्पत्तेः स्वत सिद्धत्वाच्च प्रमाणविषयत्वेऽपि नास्ति शून्यतेत्युक्तम्। इदानीं प्रमिते धर्म्मिणि प्रतिषेधदर्शनात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावप्रसाधकं शास्त्रमयुक्तमिति शङ्कते। कथमिति॥ प्रतिपन्ने धर्म्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेधस्य विशेषणवैफल्यादेवानभ्युपगमादात्मनश्च सर्व्वकल्पनास्वधिष्ठानाकारेण स्फुरणाङ्गीकरणात् तस्मिन् प्रतिपन्ने द्वैतस्य प्रतिषेधः सम्भवतीति परिहरति। नैष दोष इति॥ भ्रमाविषयस्यात्मनोऽध्यासानुगततया स्फुरणमघटमानमित्याक्षिपति। कथमिति॥ स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्व्विकल्पकस्फुरणेऽपि सविकल्पकव्यवहारे समारोपितसंसृष्टाकारेण भ्रमविषयत्वमविरुद्धमित्याह। सुखमहमित्यादिना॥ उक्तन्याये नात्मप्रतीतेः सिद्धत्वात्प्रतिपन्ने तस्मिन् द्वैतप्रतिषेधस्य सुकरतेति

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः॥

पितसुखित्वादिलक्षणो विशेषः। यथोष्णत्वगुणविशेषव-
त्यग्नौ शीतता तस्मिन्निर्व्विशेष एवात्मनि सुखित्वादयो
विशेषाः कल्पिताः। यत्तु सुखित्वादिशास्त्रमात्मनस्तत्सु-
खित्वादिविशेषनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम्। सिद्धन्तु निवर्त्त-
कत्वादित्यागमविदां सूत्रम्॥३२॥

फलितमाह। यदा चेति॥ न केवलमारोपितविशेषयोर्विशेष्यस्यात्मनः स्वरूपस्फुरणस्य सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्त्तव्यत्वमनुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्चैवमित्याह। अकृतेति॥ स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वेऽपि शास्त्रस्य फलाभावादप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह। अविद्येति॥ प्रतिषेधशास्त्रादपनीते प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः॥ निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याह स्वरूपेति॥ इति प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेष्विति शेषः॥ द्वैतनिवर्त्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। आत्मनीति असुखित्वादेः स्वभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्यस्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रमविषयशुक्तीदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिर्भेदो दोषमाहात्म्याद्यथा नः प्रतिभाति तथाऽचिन्त्यशक्त्यविद्यामभावादात्मनि स्फुरत्यपि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेण स्फुरणमविरुद्धमित्याह। आत्मेति॥ विपक्षे भ्रमानुपपत्तिरित्याह। यदीति॥ उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगमयति। तस्मिन्निति॥ असुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निरस्यति। यत्त्विति॥ अस्थूलमशोकान्तरमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते॥ उक्तेऽर्थे द्रविडाचार्य्यसम्मतिमाह। सिद्धं त्विति। ब्रह्मापि

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥३३॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह। यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्प-धारादिभिरद्वयेन रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं धारा दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यते। एवं प्राणादिभिरनन्तैरसद्भिरेवाविद्यमानैः परमार्थतः न ह्यप्रचलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलक्षयितु शक्यते केनचित्। न चात्मनः प्रचलनमस्ति। प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः। अतोऽसद्भिरेव प्राणा-

---

पादानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यमाबोन व्युत्पन्नज्ञ पदसंसृष्टैः स्थूलादिव्युत्पन्नपदैः स्वभावाविरुद्धैतोभावबोधनेनाध्यस्तनिवर्त्तकत्वादिति सूत्रार्थः। ३२।

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थतेति तदयुक्तम्। सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नानारूपमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादित्याशङ्क्याह। भावैरिति॥ भावा व्यावृत्ता विशेषास्ते च व्यभिचारित्वादसन्तो रज्जुसर्पवदद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारेण च तादृशेनायमव्यावृत्तानुगतपूर्णसत्ताचिदेकतानः सूत्रात्मैव मूढैर्मोहमाहात्म्यात् कल्प्यते। न वस्तुतः सामान्यविशेषभावोऽस्ति परस्पराश्रयत्वादित्यर्थः॥ विशेषाणामसत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तादात्म्येन कल्पितत्वात् तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह। भावा इति। अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः। सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादखण्डैकरसत्वे वस्तुनः सिद्धे निरोधादेर्दुःसाधनत्वमुचितमिति फलितमाह। तस्मादिति॥ श्लोकतात्पर्य्यं दर्शयति। पूर्वेति॥ निरोधादिसर्वविशेषाभावोपलक्षितं यत्तु वस्तुभूतमिति पूर्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

द्विभावैरद्वयेन च परमार्थसताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्व्वविकल्पास्पदभूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः । सदैकस्वभावोऽपि संस्ते च प्राणादिभावा अद्वयेनैव सताऽऽत्मना विकल्पिताः । न हि निरास्पदा काचित्कल्पनोपलभ्यते । अतः सर्व्वकल्पास्पदत्वात्स्वेनात्मनाऽद्वयस्याव्यभिचारात् । कल्पनावस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादिवत्त्रासादिकारिण्यो हि ताः । अद्वयता अभया अतः सैव शिवा ॥३३॥

वस्तुनि विशेषेणान्वित्य निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमाशङ्कते । तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्प्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ तत्र पूर्वार्द्धगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावष्टम्भेन व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥ संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाद्रज्जुद्रव्यस्य व्यवहारिकसत्यत्वमुन्नेयम् अविद्यामानैरयमात्मा कल्प्यते न परमार्थवस्तेषां सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणादीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्पन्दितमात्रत्वप्रतीतेर्म्मृषात्वं स्वप्नवदित्याह । न हीति ॥ व्यात्मपरिणामत्वान्मनश्चलनमन्तरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न हि विभोरात्मनो नभोवच्चलनं वास्तवमवकल्पते । न च तदभावनिरवयवस्य परिणामसम्भवनेत्यर्थः । प्राणादीनामात्मपरिणामत्वासम्भवे फलितमाह । प्रचलितस्येति ॥ प्रगतं चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनोः भासमाना भावा न परमार्थतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते । दृश्यत्वजडत्वादिना स्वप्नवन्मिथ्यात्वसिद्धेरित्यर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्यफलितं दर्शयन् पूर्वार्द्धाक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति । अत इति ॥ अद्वयस्य परमार्थत्वात् तदात्मना कथमात्मकल्पितः स्यादित्याशङ्क्य स्वरूपेणाकल्पितस्य

न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥३४॥

कुतश्चाद्वयता शिवा नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्माद्यत्र दृष्टं तत्राशिवं भवेत्। न ह्यताद्वये परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नानावस्त्वन्तरभूतं भवति। यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणेन नानाभूतः कल्पितः

सर्पादिरूपेण कल्पितत्वमिष्टमित्याह। परमार्थसत्त्वेति॥ अविद्यावशादिष्टा कल्पना न स्वभाववशादित्याह। यदेति॥ प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह। ते चेति कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्त्वादवकल्प्यते। तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याह। न हीति॥ सर्व्वविकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते। न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवेधाभावात्तदनुवेधात्तु सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यम्। तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः॥ चतुर्थपादार्थमाह अत इति॥ स्वेनेति विशेषणं सर्पादिरूपेण व्यभिचाराङ्गीकारार्थम्। कल्पनाराहित्यदशायामेवाद्वयता शिवेत्याशङ्क्य कल्पनामात्रस्याशिवत्वान्नैवमित्याह। कल्पनेति॥ त्रासादीत्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते॥ यदुक्तमद्वयता शिवेति तदुपपादयति। अद्वयतेति ॥३३॥

किञ्च किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति स्वतन्त्रेण वेति विवेक्तव्यम्। नाद्य इत्याह। नात्मभावेनेति॥ इदं हि नानाभूतं द्वैतं नात्मतादात्म्येन स्थातुमर्हति। जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यायोगात्। भेदादिशून्यात्मतादात्म्ये च द्वैतस्य नानात्वासिद्धेरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न स्वेनेति॥ स्वेन सत्तास्फूर्त्योरन्या-

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते । कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव । यथा तथाऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु । यथाऽश्वान्महिषः पृथग्विद्यत एवं । अतोऽसत्त्वान्नापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेण वा किञ्चिदिति । एवं परमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा विदुः । अतोऽशिवहेतुत्वाभावादद्वयतैव शिवेत्यभिप्रायः ॥३५॥

नचैतत्तावत्पृथक्त्वस्वातन्त्र्येणापि नेदं द्वैतं सिद्धं पारयति । तथा स्वातन्त्र्ये सत्यात्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापातादित्यर्थः । किञ्च किमिदं द्वैतमन्योन्यं पृथक् पृथग्वेति विवेक्तव्यम् नाद्य इत्याह न पृथगिति ॥ न हि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं पृथगेव सिद्ध्यति । पृथक्त्वस्य धर्म्मिप्रतियोगिनिरूपणावच्छिन्नत्वेनान्योन्याश्रयत्वादुक्तत्वस्वरूपत्वयोर्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथग्भूत्वा सिद्ध्यति । घटपटादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गाद्व्यवहारलोपापातादित्याह । नापृथगिति ॥ अतो वास्तवेन सर्व्वथा निरूपणासहमेव द्वैतमिति फलितमाह । इति तत्त्वेति ॥ यदुक्तमद्वयता शिवेति तत्र हेत्वन्तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । कुतश्चेति ॥ तदेव स्फुटयति । नानाभूतेत्यादिना ॥ नानात्वमित्यस्य पर्य्यायोपादानं पृथक्त्वमिति । तस्य भयकारणत्वं प्रकटयति । अन्यस्येति ॥ तत्र श्राम्नयोरादाविति यावत् । तद्भयकारणं भेददर्शनमद्वये वस्तुनि नास्तीत्याह । न हीति ॥ अध्यस्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्यमाणं असदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्रतया समारोपितः सर्पो यदा निरूप्यते तदा नासौ तद्व्यतिरेकेण सिद्ध्यति । तथा जगदपीदं ब्रह्मात्मस्वरूपेण निरूप्यमाणं नान्यत्वेन सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ एवं प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादं व्याचष्टे । नापीति । कदाचिदपीति कल्पनावस्थायां प्रागूर्द्ध्वं चेत्यर्थः ॥ न पृथगि-

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः॥३५

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम्।

तदेतत् सम्यग्दर्शनं स्तूयते। विगतरागभयद्वेषक्रोधादिसर्व्वदोषैः सर्व्वदा मुनिभिर्मननशीलैर्व्विवेकिभिर्व्वीतरागैरवगतवेदार्थतत्त्वैर्ज्ञानिभिर्निर्व्विकल्पः सर्व्वविकल्पशून्योऽयमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः। प्रपञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतभेदविस्तारस्तस्योपशमो भावो यस्मिन् स आत्मा प्रपञ्चोपशम अत एवाद्वयः। विगतद्वेषैरेव पण्डितैर्व्वेदान्तार्थतत्परैः सन्न्यासिभिः परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यैः रागादिकलुषितचेतोभिः स्वपक्षपातदर्शनैस्तार्किकादिभिरित्यभिप्रायः॥३५॥

त्वस्यार्थमाह। तथेति॥ पृथक्त्वस्यान्योन्याश्रयत्वेन दुर्व्वचनत्वाद्वैधर्म्यात्पृथक्त्वं तु प्रातीतिकं पृथक्त्वमधिकृत्याविरुद्धम्॥ नापृथगित्यादि व्याकरोति। अत इति॥ द्वैतस्य प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वात्तदन्योन्यं वा परेणात्मना वा सहापृथग्भूत्वा वेद्धुमर्हति। अतो दुर्निरूपत्वान्न किञ्चित् द्वैतं नामास्तीति ब्रह्मविदां मतमित्यर्थः॥ दृष्टं हि द्वैतं भयहेतुस्तदस्पृष्टं पुनरद्वैतमभयमेवेत्युपसंहरति अत इति॥३४॥

निर्व्विकल्प इति यथोक्तमद्वैतं सर्व्वेषां न प्रतीतिगोचरत्वमाचरतो त्याशङ्क्याह। विगतेति॥ रागादिप्रतिबन्धविधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। तदेतदिति॥ स्तुतिश्च तदुपायाप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः। आदिपदेन सम्यग्दर्शनप्रतिबन्धकाः सर्व्वे दोषाः सङ्गृह्यन्ते॥ रागादिविनिर्मोको यदा कदाचिदनधिकारिणामपि सम्भवत्यतो विशिनष्टि। सर्व्वदेति॥ सदा रागादिव्यावृत्तौ विवेकं हेतुं प्रपञ्चयति। मुनिभिरिति॥ विवेके च पदगम्य-

अद्वैतं समनुप्राप्य जड़वल्लोकमाचरेत्॥२६॥

यस्मात्सर्व्वानर्थप्रशमनरूपत्वादद्वयं शिवं अभयं अत एवं विदित्वाऽद्वैते स्मृतिं योजयेत्। अद्वैतावगमायैव स्मृतिं कुर्य्यादित्यर्थः। तच्चाद्वैतमवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाद्यतीतं साक्षादपरोक्षादजमात्मानं सर्व्वलोकव्यवहारातीतो जड़वल्लोकमाचरेत्। अप्रख्यापयन्नात्मानमहमेवंविध इत्यभिप्रायः॥२६॥

वाक्यतात्पर्य्यस्य च परिज्ञानं कारणमित्याह। वेदेति॥ एवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधनचतुष्टयसम्पन्नमुक्त्वा तद्विषयं निरूपयति। निर्विकल्प इति॥ आत्मनश्चाक्षुषत्वशङ्कां वारयति। उपलभ्य इति॥ हिशब्दद्योत्यमर्थमाह। वेदान्तेति॥ सर्वविकल्पशून्यत्वमात्मनः स्फुटयितुं प्रपञ्चोपशमविशेषणमात्मनोऽभावत्वं बहुव्रीहिणा प्रत्युदस्यते हेतुहेतुमद्भावेन पुनरुक्तिं विशेषणयोर्व्यासेधति। अत एवेति॥ सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति॥ विगतेति॥ अनधिकारिणो दर्शयन् वैशेषिकवैनाशिकादिशास्त्रभिज्ञानमपि तदन्तर्भावं सूचयति। नान्यैरिति॥२५॥

मिथ्याज्ञानप्रचयसंस्काराद्वेदान्तार्थतात्पर्य्यवतां पण्डितानामपि नाद्वैते प्रत्ययदार्ढ्यं सिद्ध्यतीत्याह। तस्मादिति॥ शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसन्ततिं कुर्वतो लोकानुवर्त्तने विधिनियममाह। अद्वैतमिति तस्मादित्यस्यार्थमाह। यस्मादिति॥ एवमिति निर्विकल्पत्वादिपरामर्शः। विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः। अद्वैतावगतिदार्ढ्यार्थं स्मृतिसन्ततिं कर्त्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजानाति। अद्वैत इति॥ अद्वैतमित्याद्युत्तरार्द्धं विभजते। तच्चेति॥ जडसादृश्यस्य कथं लोकाचरणमबुद्धिपूर्वकारित्वादित्याशङ्क्याह। सर्व्वलोकेति॥ लौकिक-

निस्स्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ७३॥

कया चर्य्यया लोकमाचरेदित्याह । स्तुतिनमस्कारादिसर्व्वकर्म्मवर्जितस्त्यक्तसर्व्वबाह्यैषणः प्रतिपन्नपारमहंस्यपारिव्राज्य इत्यभिप्रायः। एतं वै तमात्मानं विदित्वेत्यादिश्रुतेः । तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा इत्यादिस्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलमात्मतत्त्वम् । यदा कदाचिद्भोजनादिव्यवहारनिमित्तमाकाशवदचलं स्वरूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतनमाश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते यदा तदा चलो देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान् न पुन-

---

व्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं कीदृशमित्यपेक्षायां चतुर्थं पादमनूद्य तात्पर्य्यमाह । जडवदिति ॥२६॥

एवं विधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजानादिभिर्न प्रख्यापयन् जडवदेव विद्वान् लोकमाचरेदिति योजना । ननु परापरदेवयोः स्तुतिपूर्वकप्रणामस्य श्राद्धादिक्रियायाश्च कर्त्तव्यतया प्रतिबन्धात्कथं विदुषो जडवदाचरणमिति तत्राह । निस्स्तुतिरिति ॥ तथापि जीवतां क्वापि स्थानव्यतादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमित्याशङ्क्याह । चलेति ॥ चलञ्चाचलञ्च चलाचले ते निकेतो यस्याश्रयः स तथेति यावत् । तथापि कौपीनाच्छादनाशनपानादिदेहस्थितिप्रयोजकापेक्षया प्रवृत्तिध्रौव्यान्न विदुषो जडतुल्यतेत्याशङ्क्याह । यतिरिति॥ आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्द्धाक्षराणि व्याचष्टे । कयेत्यादिना ॥ वर्णाश्रमाभिमानवतस्तत्तत्कर्म्मसु वर्त्तमानस्य कथमिदं विशेषणमित्याशङ्क्याह।

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः।

र्बाह्यविषयाश्रयः। स च याहच्छिको भवेत्। यदृच्छाप्राप्तकौपीनाच्छादनग्रासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः॥३७॥

बाह्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकञ्च देहादिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत् स्वप्नमायादिवच्चासत्। वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतेः आत्मा च सबाह्यः कृत्स्न आकाशवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीतिश्रुतेः। इत्येवं तत्त्व-

---

त्यक्तेति॥ पारमहंस्यं पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुमशक्यमप्रामाणिकत्वादिति चेन्नैवं श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह। एवमिति॥ विदित्वेत्यपातिकं वेदनं व्युत्थानहेतुत्वेनोच्यते। तस्मिन्नेव परस्मिन् वस्तुनि विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता बुद्धिर्येषामिति तथा। तदेव परं वस्त्वात्मा निरुपचरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यन्ते॥ तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्येषान्ते तथेत्याह। तन्निष्ठा इति॥ तदेवात्मभूतं परं वस्तु परमयनं परा गतिर्येषान्ते तथेत्याह। तत्परायणा इति॥ आदिशब्देन सर्वकर्माणि मनसेत्यादिवाक्यं गृह्यते॥ कदा पुनश्चलो देहो विदुषो निकेतो भवति तत्राह। यदेति॥ अविवक्षिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं निमित्तीकृत्यात्मस्थितिं उक्तविशेषणवतीं विस्मृत्याहङ्कारममकारपरवशो यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना। स्वभावस्त्वचलमात्मस्वरूपमेवास्य निकेतनम्। चलं पुनः शरीरमुपदर्शितविस्मरणद्वारेणेति निगमयति। सोऽयमिति॥ अविदुषो विशेषार्थं व्यावर्त्तयन् कीर्त्तयति। न पुनरिति॥ चतुर्थपादार्थमाह। स चेति॥३७॥

अहमेव परंब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति स्मृतिसन्ततिकरणमपि न कालविशेषनियतं किन्तु नैरन्तर्येण कर्त्तव्यमित्याह। तत्त्वमिति। आध्यात्मिकं शरीरादि कल्पितं तत्त्वमधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

दृष्ट्वा तत्त्वभूतस्तदारामो न बाह्यरमणो यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमनुचलितमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति। समाहिते तु मनसि कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानंमन्यते इदानीमस्मि तत्त्वीभूत इति। न तथात्मविद्भवेत्। आत्मन एकरूपत्वात् स्वरूपप्रच्यवनासम्भवाच्च। सदैव ब्रह्मास्मीत्यप्रच्युतो भवेत्तत्त्वात् सदाऽप्रच्युतात्मदर्शनो

देहवद्बहिरिव स्थितं पृथिव्यादि च कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिष्ठानमेवेत्यनुभूय स्वयमपि द्रष्टापरमार्थवस्तुस्वभावमापन्नस्तत्त्वैयासक्तचेता वाह्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तवुद्धिस्तस्मिन्नेव तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननिष्ठः स्यादित्यर्थः ॥ पृथिव्यादेर्देहादेश्च प्रत्येकं परमार्थत्वसम्भवे कथमद्वैतनिष्ठा सिद्धेरदित्याशङ्क्य व्याचष्टे। वाह्यमित्यादिना। किन्तुभयोस्तत्त्वं तदाह। रज्ज्वादिसर्पवदिति ॥ उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणमाह। वाचारम्भणमिति। द्रष्टुरात्मनोऽपि दृश्यप्रतियोगित्वाचुल्यं वाचारम्भणत्वमित्याशङ्क्याह। आत्मा चेति ॥ भवतु परस्यात्मनस्तत्तदागमवचननिर्देशादुक्तलक्षणत्वं तथापि द्रष्टुरात्मनो न यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याह। तत्सत्यमिति ॥ विशेषणानि तु प्राचीनानि तत्तदागमोपात्तानि न पुनरुक्तानि ॥ द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे। इत्येवमिति ॥ आत्मारामत्वं कथमित्याशङ्क्य वाह्यविषयासक्तिं त्यक्त्वा प्रत्यगात्मन्येव * परिदृष्टत्वादित्याह। न वाह्येति ॥ तत्त्वादप्रच्युतो भवतीत्येतत् व्यतिरेकमुखेन व्याकरोति। यथेत्यादिना ॥ अतत्त्वदर्शीति च्छेदः। आत्मविदो मात्रावस्थितमात्मदर्शननित्यत्वे हेतुमाह। आत्मनि

*

भवेदित्यभिप्राय:। शुनि चैव श्वपाके च। समं सर्व्वेषु भूतेषु इत्यादिस्मृतेः ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस परिव्राजकाचार्य्यस्य शङ्करभगवतः कृतौ गौड़पादीये आगमशास्त्रभाष्ये द्वितीयप्रकरणं वैतथ्याख्यं समाप्तम्॥२॥

इति सति स्वरूपे स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्प्रतिषेधो युक्तो न भवतीत्याशङ्क्याह। सदेति॥ वस्तुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति शुनि चेति॥ समदर्शिनः सदैकरूपवस्तुदर्शिन एव पण्डिता नान्ये तथेत्यर्थः। स्वरूपप्रच्यवने च स्मृतिं दर्शयति। सममिति॥ तत्र हि विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्वरूपाप्रच्यवनमुक्तम्॥ ३८॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौड़पादीयकारिकाभाष्यटीकायां द्वितीयप्रकरणं समाप्तम् ॥२॥

---

* भवेदित्येतदिति पाठान्तरम्।

उपासनाश्रितोधर्मो जाते ब्रह्मणि वर्त्तते।

ओंकारनिर्णये उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेतिप्रतिज्ञामात्रेण। ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च। तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नमायागन्धर्व्वनगरादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादि हेतुभिस्तर्केण च प्रतिपादितः। अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह। शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम्। तत्कथमित्यद्वैत प्रकरणमारभ्यते। उपास्योपासनादिभेदजातं सर्व्वं वितथं केवलश्चात्माऽद्वयः परमार्थ इति स्थितमतीतप्रकरणे। यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो मोक्षसाधन-

तर्काविष्कारेण द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतं परमार्थिकमपि तर्कतः सम्भावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुरुपास्योपासकभेददृष्टिं तावदपवदति। उपासनेति॥ देहस्य धारणाद्भीमो जीवो भूतसङ्घाताकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिमानित्वेन वर्त्तते। स प्रागुत्पत्तेरजः सर्व्वमित्येवं कालावच्छिन्नं वस्तु मन्यते। स पुनरुपासनां पुरुषार्थसाधनत्वेनाश्रितस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्स्ये शरीरपातादूर्द्धमित्येवम्। यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ कृपणोऽल्पको ब्रह्मविद्भिः स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः॥ प्रकरणान्तरमवतारयन् वृत्तमनुद्रवति। ओङ्कारेति॥ तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत इति विशेषणैरात्मा प्रतिज्ञामात्रेणाद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः। द्वितीयप्रकरणार्थं सङ्क्षिप्यानुवदति। ज्ञात इति॥ तत्रैवाद्ये प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रतिज्ञामात्रेण द्वैताभाव उक्तः। स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपादितो नात्र प्रतिपादयितव्यामवशिष्टमस्तीत्यर्थः। तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्व्वकमवतारयति।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्व्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥१॥

त्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा जाते ब्रह्मणि इदानीं वर्त्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्द्ध्वं प्रतिपत्स्येऽत्र प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्व्वमहञ्च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्त्तमान उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्म्मः । साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मवित् तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिर्महात्मभि-प्रायः ॥ यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेस्तलवकाराणाम् ॥ १ ॥

अद्वैतमिति ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण ज्ञातुं शक्यमित्याक्षिपति । तत्कथमिति ॥ स्वतन्त्रतर्काप्रवेशेऽपि तस्मिन्नागमिकतर्कस्य सहकारितया सम्भावनाहेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाह । अद्वैतेति ॥ यदि तर्केणाद्वैतं सम्भावयितुं प्रकरणमारभ्यते तर्हि किमित्युपासकनिन्दा प्रथमं प्रस्तूयते तत्राह । उपास्येति ॥ उक्तवक्ष्यमाणविरोधित्वादुपासकस्य तन्निंदा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्राजत्वमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्घटिष्यते तत्राह । प्रागिति ॥ प्रागवस्थायां सर्व्वमिदमजमहञ्च तथेत्युपासके यतो मन्यतेऽतस्तस्य प्रागवस्थ ब्रह्मविषया भविष्यत्यजत्वस्मृतिरित्यर्थः । कार्य्यस्थित्यवस्थायां यदि ब्रह्म तन्मात्रमिष्टं तर्हि किमुपासनया प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याह । यदात्मक इति ॥ इदानीमुत्पत्त्यवस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थित्यवस्थायां वर्त्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्यदात्मकः सन्नासं तदेव पुनः प्रलयावस्थायामुपासनया प्रतिपत्स्येतत्-

अतो वच्याम्यकार्पण्यमजाति समताङ्गतम्।

सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं मन्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्त्ते तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म प्रतिपत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः कृपणो भवति यस्मादतो वच्याम्यकार्पण्यमकृपणभावमजं ब्रह्म॥ तद्धि कार्पण्यास्पदं यत्रान्योऽन्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्त्यं सद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिभ्यः। तद्विपरितं सबाह्याभ्यन्तरमजमकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म।। यत्प्राप्याविद्याकृतसर्व्वकार्पण्यनिवृत्तिस्तदकार्पण्यं वच्यामीत्यर्थः। तद जाति अविद्यमाना जातिरस्य। समताङ्गतं सर्व्वसाम्यं गतम्। कस्मात्। अवयववैषम्याभावात्। यद्धि सावयवं वस्तु तदवयववैषम्यं जायत इत्युच्यते। इदन्तु निरवयवत्वात्समताङ्गतमिति न कैश्चिदवयवैः स्फुटत्यतोऽजात्य

क्रतुन्यायादिति सम्बन्धः। तत्तदकाराणां शाखायानुपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकनिन्दा युक्तेत्याह। यद्वाचेति॥ वागनभ्युदितमनभिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्रकाश्यते उपास्यते वाचाविषयोकुर्व्वन्तीत्यर्थः। आदिशब्देन यन्मनसेत्यादि गृह्यते॥१॥

भेददर्शिनमुपासकमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा सम्प्रत्यद्वैतप्रतिज्ञां करोति। अत इति॥ जातिर्जन्म तद्रहितमजाति॥ तत्र हेतुमाह। समतामिति॥ जन्मराहित्यं साधयति। तथेति॥ अतः शब्दार्थमाह। सबाह्येति॥ प्रतिज्ञाभागं विभजते। अकृपणेति॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति। तद्धीति॥ दर्शनादि विशेषव्यवहारगोचरीभूतं

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समं ततः॥२॥
आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

कार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चिद-ल्पमपि न स्फुटति रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न जायते सर्व्वतोऽजमेवं ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृणिवत्यर्थः ॥२॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्-सिद्ध्यर्थं हेतु दृष्टान्तं वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि

कार्य्यजातं परिच्छिन्नं नाशि चोच्यते । तदेव कृपणत्वालम्बनमित्यर्थः । तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति ॥ कार्पण्य-मुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं प्रकटयति । तद्विपरीतमिति ॥ प्राप्य-ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीयपादं व्याचष्टे । तदजाणीत्यादिना ॥ सर्व्वा-त्मना साम्यं निर्व्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति । कस्मादिति ॥ निर्विशेषत्वे हेतुमाह । अवयवेति ॥ हेतुमेव प्रकटयन् व्यतिरेक-मुखेनाजत्वं प्रपञ्चयति । यद्धीत्यादिना । समन्तत इति पूर्णत्वसङ्की-र्त्तनम् ॥ द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥ यथा रज्ज्वां सर्पो भ्रान्त्या जायते तथा सर्वं भ्रान्तिदृष्ट्या जायमानत्वेन भासमानमपि यथा येन प्रकारेण वस्तुतो न जायते तथा किन्तु सर्वतो देशतः कालतो वस्तुतश्च पूर्वं कूटस्थमेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति सम्बन्धः ॥२॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मना प्रकृतः स कीदृगित्यपे-क्षायामाह । आत्मा हीति ॥ जीवभेदप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याह । जीवैरिति ॥ यथाऽऽकाशो विभुत्वादिधर्म्मैः स्वगततात्त्विकभेदवान्न भवति तथा परमात्मना विशेषाभावात् । यथा च महाकाशो घटा-

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥३॥

यस्मादाकाशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्व्वगत आकाशवदुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदित उक्तः। स एवाकाशसमः पर आत्मा। अथवा घटाकाशैर्यथोदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्तेषु सा महाकाशाद्घटाकाशोत्पत्तिसमानं परमार्थत इत्यभिप्रायः-तस्मादेवाकाशाद्घटादयः सङ्घाता यथोत्पद्यन्ते एवमाकाशस्थानीयात् परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आध्यात्मिकाश्च कार्य्यकारणलक्षणा रज्जुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते।

काशाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मना नानाविधजीवाकारेण प्रतीतिगोचरो भवतीत्यर्थः। कथं सङ्घातानां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह। घटादिवदिति॥ यथा मृदः सकाशाद्घटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव पृथिव्यादिसङ्घाताकारेण जायत इत्यर्थः। यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरिष्टा तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह। जाताविति॥ श्लोकस्य वृत्तानुवादपूर्व्वकं तात्पर्य्यमाह। जातीत्यादिना प्रथमपादस्याक्षरार्थमाह। आत्मेत्यादिना॥ विमतस्वगततात्त्विकभेदशून्यः सूक्ष्मत्वान्निरवयवत्वाद्विभुत्वादाकाशवत्। न च परमाण्वादौ सूक्ष्मत्वादेर्व्यभिचारः। तस्यैवासम्मतत्वात्। क्वचिदपि तात्त्विकभेदसम्प्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः॥ जीवैरित्यादिना व्याचष्टे। जीवैरिति॥ जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीतिस्मृतेरित्यर्थः। उदितशब्दश्चेदुत्पत्त्यर्थस्तर्हि परस्यैवात्मनः, सङ्घातधर्मेणोक्तत्वे सम्प्रपञ्चत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह। अथवेति॥ तर्हि नात्मश्रुतेरिति न्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह। जीवात्मानमिति॥ तृतीयपादं व्याचष्टे।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा।
आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि ॥४॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते।

अत उच्यते घटादिवच्च सङ्घातैरुदितिति इति। यदा मन्द-बुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्यादि: ॥३॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः। यथा च घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयस्तद्वद्देहादिसङ्घातो-त्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहात्मनि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥४॥

सर्व्वदेहेष्वात्मैकत्वे एकस्मिन् जननमरणसुखादिमत्यात्मनि सर्व्वात्मनां तत्सम्बन्धः क्रियाफलसाङ्कर्य्यञ्च

तस्मादेवेति ॥ उक्तेऽर्थे वाक्यमवतारयति। अत इति ॥ आकाशस्याव-काशप्रदाने च घटाद्युत्पत्तौ कारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्ट-व्यम् ॥ जातावित्यादेरर्थमाह। यदेति ॥३॥

अद्वैतस्य जीवसृष्टिश्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलय-श्रुत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति। घटादिष्विति ॥ औपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न स्वभाविकौ। तथा चोत्पत्तिश्रुत्या विरोधाभाव-वदद्वैतस्य प्रलयश्रुत्यापि न विरोधोऽस्तीति श्लोकाक्षरव्याख्यानेन प्रकटयति। यथेत्यादिना ॥४॥

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति। यथैकस्मिन्निति ॥ उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिन् जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्य-

न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवा सुखादिभिः ।५।

स्यादिति य आशङ्कते तं निरस्तान् प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः । नन्वेक एवात्मा । बाढम् ननु न श्रुतं त्वया आकाशवत्सर्वसङ्घातेष्वेक एवात्मेति यदि एक एवात्मा तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चेदं साङ्ख्यचोद्यं सम्भवति । न हि साङ्ख्य आत्मनः सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य परार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थस्यात्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो

परे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न युज्यन्ते औपाधिकभेदादित्याह । तद्वदिति ॥ श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति । सर्वदेहेष्विति ॥ एकात्मत्वे कर्त्तर्येकस्मिन् कर्त्तारः सर्वे भोक्तरि चैकस्मिन् भोक्तारः सर्वे भवेयुरित्यव्यवस्थान्तरमाह । क्रियेति ॥ व्यवस्थानुपपत्त्याद्वैतमेष्टव्यमिति वदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तान् प्रतीति ॥ किमिदमेकात्मत्वे साङ्कर्यं किमेकस्मिन् जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किंवा सर्वोपाधिष्वात्मैक्यात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्राद्यं प्रत्याह । तद्वदिति ॥ आत्मनः सर्वत्रैकत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्नाशङ्कते । नन्विति ॥ सर्वत्रात्मैकत्वमुक्तमङ्गीकरोति । बाढमिति ॥ तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह । नन्विति ॥ यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तस्य

मोक्षोवार्थः पुरुषेषु भेदेन समवैति ततः प्रधानस्य पारार्थ्य मात्मैकत्वेनोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना न च। सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वार्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते। निर्व्विशेषाश्च चेतनमात्रा आत्मनोऽभ्युपगम्यन्ते। अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेदप्रयुक्तमिति। अतः पुरुषभेदकल्पनायां प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः। न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानाम्। परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम्। परश्चोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति। केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पनावेदार्थपरित्यागश्च।

चैकस्य प्राप्तमिति व्यवस्थाऽसिद्धिरिति द्योतयति। यस्येक एवेति॥ आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पित भेदाद्व्यवस्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं साङ्ख्यस्य चोद्यं किं वा वैशेषिकादेरिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। न चेदमिति॥ किञ्चैकात्म्यं दूषयता साङ्ख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते। स च नाभ्युपगन्तुं शक्यते तन्मानाभावादित्याह। न चेति॥ प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमपवर्गञ्च कस्यचिदादधत् पुरुषशेषमिष्यते। तच्च पुरुषभेदाभावेनोपपद्यते। तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदः सिद्ध्यतीति शङ्कते। भेदेति॥ अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नुत्तरमाह। नेत्यादिना। सङ्क्षिप्तमेवोक्तं विवृणोति। यद्दि हीति॥ प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषे कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गान्मैवमित्याह। निर्विशेषा इति॥ किञ्च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं शेषिणमपेक्षते। न तस्मिन् भेदमपि काङ्क्षते। अतोऽन्यथाप्युपपत्तिरित्याह। अत इति॥ जन्ममरणाद्यव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति

ये त्वाहुर्वैशेषिकाद्य इच्छादय आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् । आत्ममनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्व्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनां मन आदिभिः सम्बन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्म्मसामान्यविशेषसमवाया भिन्नाः सन्ति । परेषां यदि ह्यत्यन्तभिन्ना एव द्रव्यात् स्युरिच्छादयश्चात्मनस्तथा सति द्रव्येण तेषां सम्बन्धानुपपत्तिः । अयुतसिद्धानां समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनि-

---

मत्वाह । न चेति ॥ न केवलं प्रमाणशून्या पुरुषभेदकल्पना किन्तु प्रयोजनशून्या चेत्याह । परेति ॥ ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते । किन्त्वीश्वराधिष्ठितमिति सेश्वरादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपलब्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याह । परस्येति ॥ वेदार्थौ वेदप्रतिपाद्यमद्वैतं द्वितीयमुत्थापयति । ये त्विति ॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नव विशेषगुणाः । ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वीक्रियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः । किं न्विच्छादयो रूपादिवदात्मव्यापिनः किंवा संयोगादिवदेकदेशवृत्तयः । नाद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्व्वस्मिन्नपर्य्यायेण ज्ञातत्वादिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह । तदप्यसदिति ॥ द्वितीये त्वेकदेशः सत्योऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवदात्मनः सत्यैकदेशत्वात् कार्य्यत्वादिप्रसङ्गः । द्वितीये कल्पितैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वम् आत्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिद्ध्यतीत्याह । स्मृतीति ॥

त्वेऽप्यात्मनो नित्यस्य पूर्व्वसिद्धत्वान्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः। आत्मनाऽयुतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसङ्गः। स चानिष्टः। आत्मनोऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति द्रव्येण सम्बन्धान्तरं वाच्यम्। यथा द्रव्यगुणयोः समवायो नित्यसम्बन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत्। तथा च समवायसम्बन्धवतां नित्यसम्बन्धप्रसङ्गात् पृथक्त्वानुपपत्तिः। अत्यन्तपृथक्त्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः। इच्छाद्युपजनापायवद्गुणवत्त्वे चात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गः। देहफलादिवत्सावयवत्वं विक्रियावत्त्वञ्च देहादिवदेवेति दोषावपरि-

---

स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनाख्यास्तेषां ग्रहणनितरेषामुपलक्षणार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात् परस्य सिद्धान्तासिद्धिरिति शेषः। किञ्चात्मनःसंयोगासमवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्टा। तथा च सति ग्रहणसमये स्मृतिर्न सम्भवत्येवेति नियमो नोपपद्यते। ग्रहणकारणसंयोगेनैव स्मृत्युपपत्तिसम्भवादित्याह। आत्मेति॥ किञ्चात्ममनसोः संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिसमये स्मृत्यन्तराण्यपि समुत्पद्येरन्। असमवायिकारणस्य तुल्यत्वात्। न च समुत्पत्तिबुद्धिसंस्काराणामयौगपद्याद्युगपदनुत्पत्तिः। तेषां तदुद्बोधस्य चात्मनि विप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामग्र्यन्तर्भावासम्भवादित्यभिप्रेत्याह। युगपदेति॥ किञ्च समानजातीयानां स्पर्शादिमताञ्च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः। यथा मल्लानां मेषाणां रज्जुघटादीनाञ्च तदुभयाभावादात्मनां मन आदिभिः सम्बन्धासिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारणाद्बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिः सिद्ध्यतीत्याह। न चेति॥ गुणादीनां साजात्यस्य, स्पर्शादिमत्त्वस्य चाभावेऽपि द्रव्येण सम्बन्धवदात्मनो मनआदिभिः सम्बन्धः सिद्ध्यति

हार्य्यौ। यथा त्वाकाशस्याऽविद्याध्यारोपितरजोधूममलत्वा-
दिदोषवत्त्वं तथात्मनोऽविद्याध्यारोपितबुद्ध्याद्युपाधिकृत-
सुखदुःखादिदोषवत्त्वेबन्धमोक्षादयोव्यवहारिका न विरु-
ध्यन्ते। सर्व्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात् पर-

षेन्नेत्याह। न चेति॥ स्वतन्त्रं सन्मात्रं द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितं न
ततो भेदेन गुणादयो वेदान्तिमते विद्यन्ते। शुक्लः पटः खण्डो गौरि-
त्यादिसामानाधिकरण्यदर्शनात्। द्रव्यमेव तु कल्पनया तत्तदाकारेण
भातीत्यभ्युपगमात् अतो दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिरित्यर्थः॥ विपक्षे दोष-
माह। यदि हीति॥ गुणादयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्विन्ध्ययोरिव
यदि स्युर्यदि चात्मनः सकाशादिच्छादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा गुणा-
दीनां द्रव्येण तद्वदेव सम्बन्धानुपपत्तेः। इच्छादीनाञ्चात्मना तद्वयो-
गात्पारतन्त्र्यासिद्धिरित्यर्थः। अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसम्बन्धात्
पारतन्त्र्योपपत्तिरिति शङ्कते। अयुतेति॥ किमिदमयुतसिद्धत्वम-
पृथक्कालत्वं किं वा पृथग्देशत्वमुतापृथक्स्वभावत्वमाहोस्वित्संयोगवि-
भागायोग्यत्वम्। नाद्यः। विकल्पासहत्वात्। किमिच्छाद्यपेक्षयाऽपृथ-
क्कालत्वं किं वात्मापेक्षया इच्छादीनामिति विकल्पाद्यं दूषयति।
नेत्यादिना॥ यद्यात्मना सहाऽपृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदात्मनोऽनादि-
त्वात्तद्गतमहत्त्ववन्नित्यत्वं तेषामापततीत्याह। चात्मनेति॥ प्रसङ्गस्येष्ट-
त्वमाशङ्क्य निराचष्टे। स चेति॥ न चापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वम्।
तन्तुपटादीनां पृथग्देशानामयुतसिद्ध्यभावप्रसङ्गात्। न चापृथक्-
स्वभावत्वमयुतसिद्धत्वम्। भेदपक्षपरिक्षयात्। न च संयोगविभागायो-
ग्यत्वमयुतसिद्धत्वम्। देवदत्तस्य हस्तादीनां चायुतसिद्ध्यभावापा-
तादित्यभिप्रेत्य समवायस्य द्रव्यादन्वये तावन्मात्रत्वेन तत्-
सम्बन्धत्वव्याघातात्ततोऽन्यत्वेन सम्बन्धान्तरमस्ति न वेति विकल्पाद्ये
स्यादनवस्थेति॥ द्वितीयं शङ्कते। समवाय इति॥ न वाच्यं सम्बन्धा-
न्तरमिति शेषः। समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवतां द्रव्यगुणा-

मार्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तव्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यविद्याकृत उपपद्यत इति । उच्यते । यथेहाकाश एकस्मिन् घटकरकापवरकाद्याकाशानामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते तथा कार्य्यमुदकाहरणधारणशयनादिसमाख्याश्च

दीनामपि तद्वत्त्वात् । भेदस्य कदाचिदप्यनुपलम्भात् पृथक्त्वमयथानुपपत्तिरिति दूषयति । यथा चेति ॥ संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण सूच्यते । समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनाञ्च द्रव्येणात्यन्तभेदे हिमवद्विन्ध्ययोरिव सम्बन्धानुपपत्तेः । तेषु परतन्त्रताव्यवहारासिद्धिरित्याह । अत्यन्तेति ॥ किञ्चेच्छादयो नात्मगुणाः उपजनापायवत्त्वाद्रूपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवान्नित्यत्वाद्व्यतिरेकेण देहादिवदित्याह । इच्छादीति । न केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वेऽनित्यत्वप्रसक्तिरेव दोषः किन्त्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाधकान्तरमाह । सावयवत्वमिति ॥ यद्यात्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्य बन्धाभावान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रति देहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यया त्विति ॥ अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारायोगाद्व्यवहारिकबन्धाद्यभ्युपगमासिद्धिरित्याशङ्क्याह । सर्व्ववादिभिरिति ॥ अविद्याकृतमनुष्यत्वाध्यारोपेण लौकिकवैदिकव्यवहारः सर्व्ववादिभिरिष्यते तत्कृता च व्यवस्था स्वीयते ॥ तस्मादस्माकमपि तथैव सर्व्वमविरुद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्तन्निर्वाहकपारमार्थिकभेदाभ्युपगमो वृथेत्याह । परमार्थेति॥ कल्पितभेदवशादपि पूर्व्वोक्तसर्व्वव्यवस्थासौस्थ्यात् पारमार्थिकात्मभेदकल्पनाप्रमाणप्रयोजनशून्येत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥५॥

रूपकार्य्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।
आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥६॥

घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्नाश्च दृश्यन्ते। तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्व्वोऽयमाकाशरूपादिभेदकृतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतस्त्वाकाशस्य भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण परोपाधिकृतं द्वारं यथैतत्। तद्वद्देहोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणात्कृतो बुद्धिभिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥६॥

अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेनानुमानं दूषयति । रूपेति ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह । कथमिति ॥ यथात्मभेदवादे तद्भेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नेवात्मन्यात्मैक्यपक्षे रूपादिव्यवहारो नोपपद्यते । तथा च विमता जीवास्तत्त्वतो भिद्यन्ते भिन्ननामकत्वात् । भिन्नकार्य्यकरत्वाद्भिन्नरूपत्वाद्घटपटादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । घटाकाशादिष्वनैकान्तिकत्वं विवक्षितत्वात् ॥ श्लोकाक्षराणि व्युत्पादयति । उच्यत इत्यादिना ॥ शयनादिसमाख्याश्च भिद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्कृताश्चेत्यत्र तच्छब्देन विकल्पितो घटाकाशभेदोऽभिधीयते । चकारोऽवधारणार्थः । घटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विपक्षत्वाभावे कथमनैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्याह । सर्व्वोऽयमिति ॥ उक्तेऽर्थे तृतीयं पादं विभजते । न चेति ॥ परोपाधिशब्देन घटकरकादिरुच्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । तथैतदित्यादिना ॥६॥

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा।
नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा॥ ७॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्य्यादिभेदव्यवहार इति। नैतदस्ति। यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः। यथा सुवर्णस्य रुचकादिर्यथा वाऽपां फेनबुद्बुदहिमादिर्नाप्यवयवः। यथा च वृक्षस्य शाखादिः। न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशः। विकारावयवौ यथा तथा नैवात्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्व्वदा यथोक्तदृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः। अत आत्मभेदकृतव्यवहारो मृषैवेत्यर्थः॥ ७॥

घटाकाशादीनां विपञ्चत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति। नेत्यादिना॥ घटाकाशादिराकाशस्य विकारोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वान्न विपञ्चतेति श्लोकस्य व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति। नन्विति॥ आकाशस्य निर्व्विकारत्वं निरवयवत्वञ्च लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति। नैतदस्तीति॥ तत्र वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह। यथेति॥ घटाकाशादिराकाशाख्यस्य महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह। यथा वृक्षस्येति॥ उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह। न तथेति॥ घटाकाशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वञ्च नास्तीत्युक्तम्॥ दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नुत्तरार्द्धं व्याकरोति॥ यथेत्यादिना॥ अनैकान्तिकत्वेनानुमानस्याभासत्वे स्थिते फलितमाह। अत इति॥ ७॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः।
तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः॥८॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्य्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणादिव्यवहारः तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्म्मफलमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषन्नाह। यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवन्न गगनं मलवत् तद्याथात्म्यविवेकिनाम्। तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक् क्लेशकर्म्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानां नात्मविवेकवताम्। न ह्यूषरदेशस्तृड्वत्प्राण्यध्यारोपितोदकफेनतरङ्गादिमान्। तथा

जीवो ब्रह्मणो नाशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्यनुप्रविष्टं जीवशब्दितमित्युक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिमलवत्त्वादनेकत्वादेकत्वायोगादित्याशङ्का परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति मलत्वमित्याह। तथेति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। यस्मादिति॥ घटाकाशो मठाकाशः सूचीपाशाकाशश्चेति उपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धिस्तत्प्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो नभसि यथोपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुखदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादाख्यायते तस्मात्तेनाविद्यमानेन कृतमेवात्मनो रागादिमलत्वं न वस्तुतोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिषन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना। दृष्टान्तभागनिविष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे। यथेत्यादिना॥ दार्ष्टान्तिकभागगता-

मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि।
स्थितौ सर्व्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥९॥
सङ्घाता. स्वप्नवत्सर्व्वे आत्ममायाविसर्जिताः।

नात्मा अबुधारोपितक्लेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥८॥

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति घटाकाशजन्मनाशगमना-गमनस्थितिवत् सर्व्वशरीरेष्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशे नाविलक्षणः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ॥९॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसङ्घाताः स्वप्नदृश्यदेहादि-वन्मायाविकृतदेहादिवच्चात्मयाविवर्जिता आत्मनो माया

नामक्षराणामर्थमाह। तथेति॥ यों हि प्रत्यगात्मा विज्ञाता सोऽप्य-बुद्धानां मलिनो भवतीति सम्बन्धः॥ अबुद्धानामित्येतद्व्याचष्टे॥ प्रत्यगात्मेति॥ अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि प्रत्यगात्मनो मलवत्त्वे मलप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्याशङ्क्याह। न हीति॥८॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति। अधर्म-वशाच्च नरकं प्रतिपद्यते। धर्म्माधर्म्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य योनिविशेषे सम्भवति। तत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि परलोकाय प्रतिष्ठते। एवमिहलोकपरलोकसञ्चरणव्यवहारविरुद्धमद्वैतमिति तत्राह। मरण इति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। पुनरपीति॥ आत्मनि सर्व्वो व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः। आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तुतोऽसम्भवादविद्याकृतस्तस्मिन् गत्यादिरि-त्यर्थः॥९॥

ननु सङ्घातशब्दितानामुपाधीनां सत्यत्वात्तत्प्रयुक्तभेदस्यापि तथा-त्वादात्तदानुपपत्तितादवस्थ्यमिति चेत्तत्राह। सङ्घाता इति॥ देवा-

आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते॥१०॥
रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके।

ऽविद्या तया प्रत्युपस्थापिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः। यद्याधिक्यमधिकभावस्तिर्य्यग्देहाद्यपेक्षाया देवादिकार्य्यकरणसङ्घातानां यदि वा सर्व्वेषां समतैव नैषामुपपत्तिसम्भवः सद्भावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते। नास्ति हि यस्मात्तस्मादविद्याकृता एव परमार्थतः सन्तीत्यर्थः॥१०॥

उत्पत्त्यादिवर्जितस्याद्वयस्यात्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणकत्वप्रदर्शनार्थं वाक्यान्युपन्यस्यन्ते। रसादयोऽन्नरसमयः प्राणमय इत्येवमादयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिवोत्तरोत्तरस्यापेक्षया वहिर्भावात्पूर्व्वस्य व्याख्याता विस्पष्ट

दिदेहानां पूज्यतमत्वेनाधिक्याभ्युपगमाद्वा सत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य देहभेदेषु चिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि विवेकदृष्ट्या सर्व्वदेहा पञ्चभूतात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृते नास्ति सङ्घातेषु सत्यत्वे काचिदुपपत्तिरित्याह। आधिक्य इति॥ पूर्व्वार्द्धाक्षराणि योजयति॥ घटादीति॥ मणिमन्त्रादिरूपां मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां व्यावर्त्तयति। अविद्येति॥ विमता देहा न सत्या देहत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ ब्रह्मादिदेहानामुत्कृष्टत्वान्नाविद्याकृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे। यदीत्यादिना॥१०॥

जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्याऽष्टम्भेनोपपादितम्। इदानीन्तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्य्यमाह। रसादयो हीति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। उत्पत्त्यादिति॥ अक्षरार्थं कथयति। रसादय इति॥ आदिशब्देन मनोमयविज्ञानमयानन्दमया गृह्यन्ते। खड्गादेर्यथा

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥११॥
द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

आख्याता तैत्तिरीयकशाखोपनिषद्वल्ल्यां तेषां कोशाना-मात्मा येनात्मना पञ्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन । स हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जीवः । कोऽसावित्याह । पर एवात्मा यः पूर्वं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतः । यस्मादात्मनः स्वप्नमायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः कोशलक्षणाः सङ्घाता आत्ममायाविसर्जिता इत्युक्तम् । स आत्माऽस्माभिर्यथा खं तथेति संप्रकाशितः । आत्मा ह्याकाशवदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्-पुरुषबुद्धिप्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥११॥

किञ्चाधिदैवमध्यात्मञ्च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवात्मा ब्रह्म सर्व-

---

कोशास्तदपेक्षया बहिर्भवन्ति तद्वदेते पञ्च कोशा व्यपदिश्यन्ते ॥ तत्र हेतुमाह । उत्तरोत्तरस्येति ॥ पूर्वपूर्वस्यान्नमयादेरुत्तरोत्तरप्राण-मयाद्यपेक्षया बहिर्भावात् ब्रह्म सर्वान्तरं प्रतिष्ठाभूतमपेक्ष्यानन्दमय-स्यापि बहिर्भावा विशेषादविशिष्टं पञ्चानामपि कोशत्वमित्यर्थः ॥ अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । व्याख्याता इत्यादिना । तत्र जीवशब्द प्रवृत्तिं व्युत्पादयति । स हीति ॥ विशिष्टं जीवशब्दार्थमाकाङ्क्षाद्वारा व्यावर्त्तयति । कोऽसावित्यादिना ॥ प्रकरणविच्छेदनार्थं प्रकरणमनु-सन्धत्ते । यस्मादिति ॥ प्रकृतस्य परस्यात्मनः श्रौतत्वे फलितमाह । नेत्यादिना ॥ ११ ॥

मनुष्योऽहं प्राणोऽहं प्रमाताऽहं कर्त्ताऽहं भोक्ताऽहमिति

पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः॥१२॥

मिति द्वयोर्द्वयोरद्वैतत्त्वयात् परं ब्रह्म प्रकाशितम्। के त्याह। ब्रह्मविद्याख्यं मध्वमृतं अमृतत्वं मोदनहेतुत्वा- द्विज्ञायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नि- त्यर्थः॥ किमिवेत्याह। पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशो- ऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः॥१२॥

पञ्चानां विशिष्टानां यदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चैतन्यं तद्ब्रह्मैवेति जीवपरयोरैक्यं तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्य्यमुक्तम्। तत्रैव बृहदारण्यकश्रुते- रपि तात्पर्य्यमाह। द्वयोरिति। मधुब्राह्मणे बहुषु पर्य्यायेषु अधिदै- वाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यक्प्रकाशि- तम्। अतोऽस्मिन् बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्य्यमित्यर्थः॥ तत्र दृष्टान्तमाह। पृथिव्यामिति॥ न केवलमैक्ये तैत्तिरीयश्रुतिरेव तात्पर्य्यं किन्तु बृहदारण्यकश्रुतेरपीत्याह। किञ्चेति॥ अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मञ्च शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्म्मयश्चैतन्यप्रधानोऽमृत- मयोऽमरणधर्म्मा पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवात्मा। तेन स विज्ञाता सर्व्वं पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मै- वेति परं ब्रह्मप्रकाशितमिति सम्बन्धः। अपवादावस्थायामध्यारोपा- सम्भवात् द्वयोर्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राह। अद्वैतत्त्वयादिति॥ द्वैतत्त्वयपर्य्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम्। द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्र- मित्यर्थः। मधुज्ञाने सत्येव प्रकाशितं न ब्रह्म इत्याशङ्क्य मधुज्ञान- शब्दार्थं व्युत्पादयति। के त्यादिना॥ शब्दस्य क्वचिदाश्रितत्वं रूप- वदनुमीयते। तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पारिशेष्यादाकाश- मिति सिद्धमिति। तच्च कल्पनालाघवादेकमेवेति गम्यते। तथा च बहि- रन्तश्चैकमेवाकाशमनुमानप्रामाण्यादधिगतम्॥ तथाधिदैवमध्यात्मञ्च ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे। किमिवेत्यादिना॥१२॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।
नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥१२॥

यद्युक्तितः श्रुतितश्च निर्द्धारितं जीवस्य परस्य चात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्तूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च। यच्च सर्व्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवहिष्कृतैः कुतार्किकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निन्द्यते। न तु तद्द्वितीयमस्ति। द्वितीयाद्वै भयं भवति। उदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। इदं सर्व्वम्। यदयमात्मा। मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च ब्रह्मविद्भिः। यच्चैतत्तदेवं हि समञ्जसं सम्यगवबोधं न्याय्यमित्यर्थः। यास्तु

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्य्यमित्याह। जीवात्मनोरिति ॥ अभेदेन ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः। यत् प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायात्। एकत्वदर्शने फलवादोपपत्त्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वाद्विवक्षितमिति भावः। यच्चानेकत्वं सर्व्वप्राणिसाधारणं तन्निन्द्यमानं दृश्यते। यन्निन्द्यते तन्निषिध्यत इति न्यायान्नानात्वं शास्त्रार्थो न भवतीत्याह। नानात्वमिति ॥ तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नानात्वनिन्दनञ्चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्युपगमे सति युक्तमिति फलितमाह। तदेवं हीति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे। यदिति ॥ अनन्यत्वाभावशङ्कां व्यावर्त्तयितुं करणत्वं दर्शयति। अभेदेनेति ॥ तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्पदमादाय व्याख्येयम्। शास्त्रेणाभेदवेदनेन फलवादेनेत्यर्थः। व्यासपराशरादिभिश्च वेदार्थं व्याचक्षाणैरेकत्वं स्तूयते ॥ वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः। अहं हरिः सर्व्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्य्यजातमित्यादिवाक्यैरित्याह।

तार्किकपरिकल्पिताः कुदृष्टयस्ता अन्त्यो निरूप्यमाणा न घटाना प्राञ्चन्तीत्यभिप्रायः ॥१२॥

ननु अत्रापि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्ते- रुत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः पूर्व्वं प्रकीर्त्तितं कर्म्मकाण्डे। अनेकशः कामभेदत इदंकामोऽदःकाम इति। परश्च सद्दाधार पृथिवीद्यामित्यादिमन्त्रवर्णैः। तत्र कथं कर्म्मज्ञा- नकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्य्यत इति। अत्रोच्यते॥ यतो वा इमानि

व्यासादिभिश्चेति॥ द्वितीयार्द्धं विभजते। यच्चेति॥ तन्निन्द्यत इति यच्छब्दोपक्रमाद्द्रष्टव्यम्। अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नद- र्शिनः। किन्तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणेत्यादिवाक्यैर्व्यासाद- योऽपि द्वैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह। अन्यैश्चेति॥ एवमनेकत्वदर्शनस्य निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नानेकत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह। यच्चैतदिति॥ विषयभेदेन प्रशंसनं निन्दनञ्चेत्यर्थः। एवं हीति॥ द्वैतस्याशास्त्रीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्य्यगम्यत्वमित्यङ्गीकारे सती- त्यर्थः। भेददृष्टितामपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्शननिन्दनस्य कुतो न्याय्य- त्वमित्याशङ्क्याह। यास्त्विति॥ या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः। सर्व्वास्ता निष्फलाः प्रेत्यतमोमूला हि ताः स्मृता इति मनुव- चनादित्यर्थः। न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह। निरूप्यमाणा इति। वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानुसारिण्यां भेदश्च परस्पराश्रयतादिदोषदूषिता न प्रमीयते। तेन भेदवादानामुत्- प्रेक्षामूलानामसमञ्जसत्वेत्यर्थ ॥१२॥

भेदवादानामुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याशङ्क्य परि- हरति। जीवात्मेति॥ उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिः सम्यक् ज्ञानं तदर्थोपनि-

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्त्तितं ।

भूतानि जायन्ते । यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तदैक्षत । तत्तेजोऽसृजतेत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः प्राक् पृथक्त्वं कर्म्मकाण्डे प्रकीर्त्तितं यत्तन्न परमार्थं किन्तर्हि गौणम् । महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचतीति भविष्यद्वृत्त्या तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकाविद्यावत् प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम् । इह चोपनिषत्सूत्पत्ति-

---

पदः प्रवृत्त्यपेक्षया प्राक् प्रवृत्तकर्म्मकाण्डेन यत्परापरयोर्नानात्वमुक्तं तदोदनं पचतीति भविष्यत्प्रवृत्त्या तण्डुलेष्वोदनत्ववत् गौणमेव न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्व्वत्वपुरुषार्थत्वयोरभावादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति ॥ न केवलमस्माभिरुत्प्रेक्षितमिदं किन्तु श्रुत्यापि दर्शितमित्यपरोऽर्थः । भेदवक्तृत्वाः श्रुतेस्तात्पर्य्यलिङ्गमभ्यासं सूचयति । अनेकश इति । कर्म्मकाण्डे नक्तत्कामनाभेदेन नियोज्यभेदसिद्धावपि कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति परस्य तत्रानुक्तत्वादित्याशङ्क्याह ॥ परस्येति ॥ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति मन्त्रे प्रकृतो हिरण्यगर्भः सर्व्वनाम्ना परामृश्यते । स इमां पृथीवीं द्यामपि धृतवान् । अन्यथा गुरुत्वात्तयोरवस्थानायोगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमीश्वरं परे बुध्यन्ते मन्त्रवर्णैः । परस्य प्रकीर्त्तित इति सम्बन्धः । कर्म्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापबाध्यज्ञानकाण्डार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्य्यतामित्याशङ्क्य बाध्यबाधकभावनिर्द्धारणे कारणानवधारणान्मैवमित्याह । तत्रेति ॥ श्लोका-

भविष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि नयुज्यते॥१४॥

प्रत्ययादिवाक्यै र्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितम्। तत्त्वमसि अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यादिभिः। अत उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपादयिषितं भविष्यतीति भाविनामेकत्ववृत्तिमाश्रित्य लोके भेददृष्ट्यनुवादो गौण एवेत्यभिप्रायः। अथवा तदैक्षत। तत्तेजोऽसृजतेत्याद्युत्पत्तेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्येकत्वं प्रकीर्त्तितम्। तदेव च तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येकत्वं

धरैरुत्तरमाह। अतेत्यादिना। पृथक्त्वस्य गौणत्वे प्रागुक्तमेव दृष्टान्तमाह। महाकाशेति॥ तत्रैव श्लोकसूचितमुदाहरणमाह। यथेति मुख्यत्वं हीत्यादिना व्याचष्टे। न हीति॥ भेदस्यापूर्व्वत्वाद्यभावान्न वाक्यानां तत्परत्वं तत्परातत्परयोश्च तत्परं वाक्यं बलवदिति न्यायादखण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्यर्थः॥ अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्य्यमित्याशङ्क्यापूर्व्वार्थत्वादुपपत्तिमत्त्वाच्चेत्याह। इह चेति॥ अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचरत्वादपूर्व्वमेवाद्वितीयमिति प्रागवस्थायां ब्रह्माद्वितीयं श्रुतम्। तदेवेदं सृष्ट्वा। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्रविष्टो जीवोऽभिलप्यते। तेन जीवस्य ब्रह्मता सम्भवतीत्युपपत्तत्रापि श्रुतेरद्वैतार्थत्वं गम्यते। सृष्ट्यादिश्रुतीनामद्वैते तात्पर्य्यं न सृष्ट्यादावित्यनन्तरमेव वक्ष्यते। तस्मादद्वैते श्रुतेस्तात्पर्य्यात्तदर्थस्यैव वास्तविकतेत्यर्थः। न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्य्यं किन्तु नवकृत्वोऽभ्यासादपीत्याह। तत्त्वमिति। भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्य्यं प्रतिभातीत्याह। अन्योऽसाविति॥ आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधानि च वचनान्तराणि गृह्यन्ते। एकत्व-

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा।

भविष्यतीति तां भविष्यद्वृत्तिमपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्र क्वचिद्वाक्ये गम्यमानं तद्गौणम् । यथौदनं पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्व्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युत्पत्तेरूर्द्धं जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् । पूर्व्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः सङ्घाताः घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्पत्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामे-

---

मेव प्रतिपिपादयिषितमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्य्ये सिद्धे तृतीयपादावष्टम्भेन फलितमाह । अत इति ॥ श्लोकस्य साध्याहारं व्याख्यानान्तरमाह । अथ वेत्यादिना ॥ १४ ॥

सृष्ट्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । मृल्लोहेति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्य व्यावर्त्त्यं चोद्यमुत्थापयति । नन्विति ॥ तासां स्वार्थनिष्ठत्वाभावान्निरवकाशश्चोद्यमिति परिहरति । मैवमिति ॥ परिहृतत्वाच्च नेदं चोद्यं सावकाशमित्याह । पूर्वमपीति ॥ यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः सकाशादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्य्यलिङ्गमाकृष्योद्भाव्य तथा सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थपरत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो वृथा स्यादित्याशङ्क्याह । इत एवेति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनां मिथ्यार्थदृष्टिपरत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु तासां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्य्यप्रतिपादनेच्छया पुनरुपन्यासः क्रियत इत्युत्तरमाह । इह पुनरिति ॥ पादत्रयगतान्यक्षराणि

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन॥१५॥

दं पारम्पर्य्यप्रतिपिपादयिषयोपन्यासः। मृल्लोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिता अन्यथा च स सर्व्वः सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकम्। यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवेधाद्याख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय तदप्यसिद्धमिति चेत्। न। शाखाभेदेष्वन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात्। यदि हि वादः परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्व्वशाखास्वश्रोष्यद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रोष्यत्।

योजयति। मृदित्यादिना॥ यः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स श्रुत्यर्थो भवति किन्तु तात्पर्य्यगम्यस्यैव श्रुत्यर्थतेत्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति॥ वागादीनां प्राणानामहं श्रेयानिति मिथः सङ्घर्षः संवादस्तत्र याऽऽख्यायिका श्रूयते नासौ श्रुत्यर्थो भवति। वागादीनामचेतनत्वात्। तथा सृष्ट्यादिश्रुतिरपि न स्वार्थे तात्पर्य्यवतीत्यर्थः॥ उदाहरणान्तरं सूचयति। वागादीति॥ देवासुरसंग्रामे देवास्तावदसुरानभिभवितुमुपचक्रमिरे। वागादींश्चोद्गातृत्वेन वव्रिरे। तांश्च वागादीन् कल्याणासङ्गेन पाप्मना असुरा विविधुरित्याद्याख्यायिका च न यथाश्रुतार्था। वागादीनां वागभावेनोद्गानासामर्थ्यात्। किन्त्वसुरधर्षितत्वात्प्राणोत्क्रान्तौ देहपातप्रसिद्धेश्च प्राणः श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनिश्चये बुद्ध्यवतारोपायत्वेन सा कल्पिता। तथैव प्रकृतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्य्याभावात्तत्कार्य्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यद्वैतबुद्ध्यवतारोपायत्वेन सृष्ट्यादिप्रक्रिया कल्पितेत्यर्थः। देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागादीनामिति मुख्यार्थत्वं संवादादिश्रवणस्य। अतोऽसिद्धमुदाहरणमिति

श्रूयते तु तस्मान्नतादर्थ्यं संवादश्रुतीनाम्। तथोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतव्यानि। कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनाञ्च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेन्न। निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण। न ह्यन्यप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं कल्पयितुम्। तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न। कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात्। तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः। अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथञ्चन ॥१५॥

शङ्कते। तदपीति॥ संवादविसंवादयोरसतोः श्रुतेरर्थे प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवादप्रामाण्यम्। इह तु परस्परव्याहतिदर्शनान्न प्रामाण्यमिति परिहरति। न शाखाभेदेष्विति॥ प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राणातिरिक्ता वागादयो गृह्यन्ते। उक्तमेव समाधानं व्यतिरेकमुखेन विवृणोति। यदि हीति॥ क्वचिद्विवदमानानां प्राणानां स्वयमेव निर्णेतुमशक्तानां प्रजापतिमुपगतानां यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठतरमिव तिष्ठति स वः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते। क्वचित्तु स्वातन्त्र्येण। यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पतति स नः श्रेयानित्यालोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते। क्वचित्पुनर्वाक् चक्षुः श्रोत्रं मनांसीति मुख्यप्राणातिरिक्ताश्चत्वारः श्रूयन्ते। क्वचित्त्वगादयोऽपीत्येवं विरुद्धानेकप्रकारेण संवादश्रवणमस्तीत्याह। श्रूयतेत्विति॥ प्राणसंवादश्रुतीनां मिथो विरोधान्नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥ उक्तदृष्टान्तानुरोधादुत्पत्तिवाक्यान्यपि न विवक्षितार्थानि। क्वचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः क्वचिदग्न्यादिक्रमेण क्वचित्प्राणादिक्रमेण क्वचिदक्रमेणेत्येवं परस्परपराहतिदर्शनादित्याह।

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः परमार्थः सन्नेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थेयमुपासनोपदिष्टा । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । य आत्माऽपहतपाप्मा स क्रतुं कुर्वीत । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु तत्र कारणम् । आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्णिनश्च मार्गगाः । आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्त्रिविधाः । कथम् । हीनम-

---

तथेति ॥ प्रतिकल्पं सृष्टिभेदस्येष्टत्वादुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्गमन्यथात्वाद्व्यवस्थया अर्थवत्त्वं स्यादिति शङ्कते । कल्पेति ॥ सिद्धे प्रामाण्ये व्यवस्था कल्प्यते । तदेव नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ तासां प्रयोजनवत्त्वं त्वयापि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । यथोक्तेति ॥ प्रयोजनान्तराभावं प्रकटयति । न हीति ॥ प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं प्राणादिसङ्कीर्त्तनमिति शङ्कते । तथात्वेति ॥ तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । न्यायसाम्यात्कलहादिध्यानात्तत्प्राप्तिः फलं स्यात् । तच्चानिष्टमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ प्राणसंवादश्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्यावबोधावतारार्थत्वमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वाभावे फलितञ्चतुर्थपादावष्टम्भं न स्पष्टयति । अत इति ॥ १५ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमनूद्य ते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिविरोधं परिहरति । आश्रमा इति ॥ आश्रमिणो वर्णिनश्च कार्यब्रह्मोपासका हीनदृष्टयः । कारणब्रह्मोपासका मध्यमदृष्टयः । अद्वितीयब्रह्मदर्शनशीलास्तूत्तमदृष्टयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥१६॥

ध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना निकृष्टा मध्यमा उत्कृष्टा च दृष्टिर्दर्शनसामर्थ्यञ्च येषां ते मन्दमध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्यो-पेता इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्या-श्रमाद्यर्थं कर्म्माणि च । न चात्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुना वेदेनानुकम्पया सन्मार्गगाः

मन्दानां मध्यमानाञ्च उत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयालुना वेदेनोपासनोप-दिष्टा । तथा चोपासनानुष्ठानद्वारेणोत्तमामेकत्वदृष्टिं क्रमेण प्राप्ता उत्तमेष्वेवान्तर्भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह । यदीति ॥ तस्यैव परमार्थतः सत्त्वे प्रमाणमाह । एकमेवेति ॥ द्वैतप्रतीतेर्मिथ्या-द्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह । असदिति ॥ अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे ध्यान-विधिविरोधमाह । किमर्थेति ॥ उपासनोपदेशमेव विशदयति । आत्मेति ॥ तत्र हि निदिध्यासितव्य इत्युपासनोपदिश्यते । य आत्मे-त्यादौ तु स विजिज्ञासितव्य इति ध्यानविधिः । स क्रतुमित्यत्र शम-ब्देन शमादिमानधिकारी परामृश्यते । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे कर्म-विधिविरोधोऽपि प्रसरतीत्याह । कर्माणि चेति किमर्थान्युपदिष्टानीति सम्बन्धः । अद्वैताधिकारिणोऽधिकार्य्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाश-मिति परिहरति । उच्यत इति ॥ तत्र त्वुपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च उच्यते ॥ तदेव कारणमक्षरयोजनया प्रकटयति । आश्रमा इति ॥ आश्रमशब्देनाश्रमिणो उच्यन्तां वर्णिनस्तु कथं उच्येरन्नित्याशङ्क्याह । आश्रमेति ॥ शूद्रान् व्यावर्त्त्य त्रैवर्णिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गगा इति विशेषणम् ॥ त्रैविध्यमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । कार्य्यब्रह्मविषयत्वान्निकृष्टत्वम् । मध्यमत्वं कारणब्रह्मविषयत्वात् ।

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

सन्तः कथमिमामुत्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति । यन्म-
नसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि ।
नेदं यदिदमुपासते तत्त्वमसि आत्मैवेदं सर्व्वमित्यादि-
श्रुतिभ्यः ॥१६॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वयात्मदर्शनं सम्य-
ग्दर्शनं तद्बाह्यत्वान्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं
द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्पदत्वात् कथं सिद्धान्तव्यव-
स्थासु स्वसिद्धान्तरचनानि यत्नेषु कपिलकणादबुद्धादि-

उत्कृष्टत्वमद्वैतविषयत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ एवं पूर्व्वार्द्धं व्याख्यायोत्त-
रार्द्धं व्याकरोति । उपासनेति ॥ कर्म्मोपदेशस्यापि तदर्थत्वमाह ।
कर्म्माणि चेति ॥ व्यावर्त्त्यां शङ्कां दर्शयति । न चेति ॥ वेदेनोपासना-
द्युपदेशे मन्दानां मध्यमानाञ्च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशङ्क्याह ।
सन्मार्गगा इति ॥ प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा । कर्म्माणि चेति पूर्व्वेण
सम्बन्धः । उपास्यं ब्रह्मैव न भवतीति प्रतिषेधात् मन्दमध्यमदृष्टिवि-
षयत्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह । यन्मनसेति ॥ अद्वैतदृष्टीनान्तु वर्णा-
श्रमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म्म वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वम-
सीति ॥१६॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरैर्विरोधोऽस्तीत्या-
शङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वान्नैवमित्याह । स्वसिद्धान्तेति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यं
वक्तुं भूमिकां करोति । शास्त्रेति ॥ तद्बाह्यत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रो-
पपत्ती गृह्येते ॥ द्वैतदर्शनस्य मिथ्यादर्शनत्वे हेत्वन्तरपरत्वमवतारितस्य
श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतः शब्दार्थमेव दर्शयति । द्वैतिनामिति॥

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥१७॥

दृष्ट्यनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति तत्र तत्रानुरक्ताः प्रतिपक्षञ्चात्मनः पश्यन्तस्तं द्विषन्त इत्यवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं वैदिकः सर्व्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिः । एवं रागद्वेषानास्पदत्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥१७॥

आदिशब्देन मदमानादयो गृहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वादिनां कुतो दोषास्पदत्वमित्याक्षिपति । कथमिति ॥ श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति । स्वसिद्धान्तेत्यादिना ॥ निश्चयमेव स्फोरयति । एवमेवेति ॥ रागास्पदत्वेऽपि तेषां द्वेषास्पदत्वं कथमित्याशङ्क्याह । प्रतिपक्षमिति ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । स्वसिद्धान्तेति ॥ यद्धि वादिनां प्रत्येकं स्वसिद्धान्तेनोपसंगृहीतं दर्शनं तन्निर्द्धारणार्थमन्योन्यं वादिनो विरोधमाचरन्तो दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विरुध्यमानमध्यवसीयते । यथा स्वकीयकरचरणादिभिराघाते कदाचिदाचरितेऽपि द्वेषो न जायते । परत्वबुद्ध्यभावात्तथा द्वैताभिमानिभिरुपद्रवे क्षुद्रे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शिनस्तेषु द्वेषो जायते । सर्व्वानन्यत्वात्परत्वबुद्ध्यभावादित्यर्थः । अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं प्रतिज्ञातम् । कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याह । एवमिति ॥१७॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थो हि यस्माद्द्वैतं नानात्वमस्याद्वैतस्य भेदस्तस्य कार्य्यमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयम् । तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्पन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनान्तु, तेषां परमार्थतश्चोभयथापि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्माकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानां तेनायं हेतुनास्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः । न तु तद्द्वि-

---

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयद्वारको विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोधवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य स्वमतपर्य्यालोचनया तावदविरोधमाह । अद्वैतमिति ॥ मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति मत्वाह । तेषामिति ॥ द्वैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम् तच्च सम्प्रतिपन्नद्वैतवन्मिथ्येत्येवं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः॥ श्लोकप्रतिषेध्यं प्रश्नं करोति । केनेति॥ श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो हेतुमाह । उच्यत इति ॥ द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाणमाह । एकमेवेति ॥ श्रुतिप्रामाण्याद्द्वैतस्याद्वैतकार्य्यत्वावगमात्कार्य्यस्य च कारणात् भेदेन सत्त्वनिषेधात्तदनन्यमित्यवधारणान्नाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह । उपपत्तेश्चेति ॥ तामेवोपपत्तिं विशिष्य दर्शयति । स्वचित्तेति ॥ सुषुप्त्याद्यवस्थायां स्वकीयचित्तस्पन्दनाभावे

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते॥१८॥
मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथञ्चन ।

तीयमस्तीतिश्रुतेः । यथा मत्तगजारूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजारूढोऽहं वाहय मां प्रतीति ब्रुवाणमपि तं प्रति न वाहयत्यविरोधबुद्ध्या तद्वत् । ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतुनात्मत्यचो न विरुध्यते तैः ॥१८॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति स्यात् कस्यचिदाशङ्केत्यत आह । यत्परमार्थसदद्वैतं

मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं सिद्धम् । ततश्च स्वप्नवज्जाग्रद्दे दानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेर्द्वैतमद्वैतकार्य्यं न च कारणं तत्कार्य्यप्रतिभासैर्विरुध्यते । कार्य्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् कारणातिरेकेनाभावादित्यर्थः ॥ तेषामित्यादिभागं विभजते । द्वैतिनान्त्विति॥ परमार्थद्वैताग्रहनाद्वैतविरोधमाशङ्क्य द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव सम्प्रतिपन्नवन्न मिथ्यात्वसिद्धेर्न तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह । यदि चेति॥ भ्रान्तिमूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेत्यादिना ॥ कार्य्यकारणभूतयोर्द्वैताद्वैतयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह । तत इति॥ अद्वैतिनां द्वैतिनाञ्च प्रातिस्विकपक्षपर्य्यालोचनातो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति । तेनेति ॥१८॥

अद्वैतमेव द्वैतात्मना परिणमते चेत् द्वैतमपि तात्विकं स्यादित्याशङ्क्याह । माययेति ॥ विवर्त्तवादानङ्गीकारे दोषमाह । तत्त्वत इति ॥ पूर्व्वार्द्धव्यावर्त्यामाशङ्कामादर्शयति । द्वैतमिति ॥ तत्र पूर्व्वार्द्धाक्षराण्यक्षरतार्थं व्याकरोति । अत आहेति ॥ विमतो भेदो मिथ्याभेद-

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत्॥१९॥
अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ॥

मायया भिद्यते ह्येतत्तैमिरिकानेकचन्द्रवद्रज्जुः सर्पधारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः। सावयवं ह्यवयवान्यथात्वेन भिद्यते। यथा मृद्घटादिभेदैः। तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा कथञ्चन केनचिदपि प्रकारेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः। तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यमृतमजमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्यतां व्रजेत्। यथाऽग्निः शीतताम्। तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम्। सर्व्वप्रमाणविरोधात्। अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमार्थतः तस्मान्न परमार्थसद्द्वैतम् ॥ १९॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्व्याख्यातारो ब्रह्मवादिनो वावदूका अजातस्यैवात्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जाति-

---

त्वाच्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः ॥ विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् ॥ निरवयवत्वान्नित्यत्वादजत्वाच्च व्यतिरेकेण मृदादिवदित्याह । नेत्यादिना॥ निरवयवत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटनधर्म्मत्वमाशङ्क्याह । सावयवं हीति ॥ उक्तमनुमानं निगमयति । तस्मादिति ॥ अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नञनुकर्षणमन्वयार्थं कार्य्यत्वधर्मत्वांशत्वादिरत्र प्रकारोऽभिप्रेतः ॥ विपक्षे दोषं वदन् द्वितीयार्द्धं विवृणोति । तत्त्वत इति ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । तच्चेति ॥ विवर्त्तवादमुपसंहरति । अजमिति ॥ स्थिते विवर्त्तवादे फलितमाह । तस्मादिति ॥१९॥

स्वपक्षमुक्त्वा स्वयूथ्यपक्षमनुभाष्य दूषयति । अजातस्येति ॥ अनुवादविभागं विभजते । ये त्विति ॥ स्वभावत एवाजातस्य स्वभावत

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति॥२०॥
न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ॥
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२१॥
स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यतां ।

मुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव । तेषां जातं चेत्तदेव मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतभावः स्वभावतः सन्नात्मा कथं मर्त्यतामेष्यति न कथञ्चन मर्त्यत्वस्वभाव-वैपरीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥२०॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यं लोकेनापि मर्त्यममृतं तथा ततः प्रकृते स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथञ्चि-द्भविष्यति । अग्नेरिवौष्ण्यस्य ।।२१॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः स्वभावः

एवामृतस्य चात्मतत्त्वस्य परमार्थत एव जातिमुत्पत्तिं ये स्वयूथ्याः खोकुर्व्वन्तीत्यर्थः ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायेन दूषयति। तेषामिति ॥ अजातो हीत्याद्यचराण्युक्तेऽर्थे योजयति । स चेति ॥२०॥

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति । न भवतीति ॥ तत्र पूर्व्वार्द्धं हेतुत्वेन व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ उत्तरार्द्धं हेतुमत्त्वेन योजयति । तत इति ॥ यथाग्नेः स्वभावभूतस्योष्ण्यस्यान्यथात्वं गैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्यत्रापि स्वभावस्यान्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाश-प्रसङ्गादित्यर्थः ॥२१॥

ननु ब्रह्मकारणत्वेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्य्याकारेणोत्पत्त्युत्तर-कालं मर्त्यतां गमिष्यति । ततो रूपभेदादुभयमविरुद्धमिति तत्राह ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः॥२२॥
भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः।

स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव। कथं तर्हि कृतकेनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्चलोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्थास्यति आत्मा जातिवादिनः सर्व्वदाऽजं नाम नास्त्येव सर्व्वमेतन्मर्त्त्यं। अतोऽनिर्म्मोक्षप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः॥२२॥

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न सङ्गच्छते प्रामाण्यं। बाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः। सा त्वन्यपरा। उपायः सोऽवतारायेत्यवोचाम। इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्रति

स्वभावेनेति॥ पूर्व्वार्द्धं साध्याहारं योजयति। यस्येति॥ प्रागवस्थायामपि कारणस्यैव कार्य्याकारेण जन्मयोग्यतया मर्त्त्यतागमान्मृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः। कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्क्य कृतकेन मर्त्त्यविलयेनामृतस्तस्य वादिनः स कारणाख्यो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्तेत्याह। कथमित्यादिना॥ भवतु प्रलयावस्थायाममृतास्यापरिणामेनामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याह। कृतकेनेति॥ कृतकत्वस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति विनाभावित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः। किञ्चास्यामवस्थायां कार्य्यमात्रं वस्तित्वनं मज्जास्तीति ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याह। आत्मेति॥२२॥

परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्य्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति। भूतत इति॥ परिणामवादे विवर्त्तवादे च सृष्टिश्रुतेरविशेषादद्वैतानु-

निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यत्तद्भवति नेतरत् ॥२३॥

सृष्टिश्रुत्यक्षराणामानुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थौ। भूतत: परमार्थत: सृज्यमाने वस्तुनि अभूततो मायया वा मायां विनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुल्या सृष्टि श्रुति: । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता ।न। अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्चेत्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयैव सर्व्वा गौणी मुख्या च सृष्टि: न परमार्थत: । सवाह्याभ्यन्तरो ह्यज इति श्रुते: । तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजममृतमिति युक्तियुक्तञ्च । युक्त्या च सम्पन्नं तदेवेत्यवोचाम पूर्व्वैर्ग्रन्थै: । तदेव श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ।।२३।।

रोधिश्रुतियुक्तिवशाद्विवर्त्तवादस्यैव स्वीकर्त्तव्यतेति भाव: । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुगुण्ये प्रमाणयुक्त्यनुगृहीतमद्वैतमेवाभ्युपगन्तव्यमिति फलितमाह । निश्चितमिति ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यां शङ्कां दर्शयति । नन्विति ।। यद्यात्मा कार्य्याकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रुतिरश्लिष्टा स्यादित्यर्थ: । सृष्ट्यनुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ तस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । सा त्विति ॥ कथमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतेरुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । उपाय इति ॥ यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधसमाधी अधस्तादेवोक्तौ तर्हि पुनश्चोद्यं तत्परिहारश्च युक्तौ पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याह । इदानीमिति ॥ मिथ्यासृष्टिवादे श्रुतिपदानामसृजताऽभवदित्यादीनामसामञ्जस्य विरोधाशङ्कायां तावन्मात्रं परिहर्त्तुं पुनश्चोद्यपरिहारा-]वित्यर्थ: ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा पूर्व्वार्द्धाक्षराणि व्याकरोति ।

नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह । यदि हि भूत एव सृष्टिः स्यात्ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थमाम्नायो न स्यात् । अस्ति च नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिराम्नायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्था कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । इन्द्रो मायाभि-

भूतत इति ॥ माया स्वरूपा मया सृष्टेत्यादिवत् तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतिः सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदितिवत् । तन्न । न च सत्यत्वं विशेषणमात्रोपलभ्यते । तेन मायानय्यां सृष्टाविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः श्लिष्टेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्ये सम्प्रत्यय इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । अग्निर्माणवक इत्यत्र माणवकेऽग्नि-शब्दप्रयोगेऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं वह्निप्रतीतेर्मुख्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुख्ये पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः ॥ मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न सिद्ध्यति ॥ अस्मत्पक्षे सत्यायाः सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ लौकिकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेऽपि फलाभावान्न तत्र श्रुतितात्पर्य्य-मित्याह । निष्प्रयोजनत्वाच्चेति ॥ अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वमेव स्फुटयति । अविद्येति ॥ गौणी स्वप्ने रथादिसृष्टिः । मुख्या जागरे घटादिसृष्टिः सर्व्वाप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्यामेव भावान्न तत्त्वदृष्ट्या कापि सृष्टिः सम्भवति । तथा भूतस्यान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनो-ऽन्यथाभावसम्भवात्तदतिरेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुस्वरूपा-लोचनया वास्तव्याः सृष्टेरश्लिष्टत्वे श्रुतिमनुकूलयति । सवाह्येति ॥ सृष्टेरविद्याविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्योत्तरार्द्धं विभजते । तस्मादिति ॥ निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । तेनाद्वैतमेव श्रुतितात्पर्य्यगम्यं न द्वैतमिति फलितमाह । तदेनेति ॥ २३ ॥

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥२४॥

रित्यभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यं । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्यात्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिरविद्यारूपाभिरित्यर्थः । अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुतेः । तस्मान्माययैव जायते तु सः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । माययैवेति । न ह्यजायमानत्वं बहुधा जन्म चैकत्र सम्भवति । अग्नाविव शैत्यमौष्ण्यञ्च । फलवत्त्वा-

---

दृष्टेर्व्यपाल्यस्पष्टीकरणद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्द्धारयितुं श्रौतनिश्चयमेव विवृणोति । नेहेति ॥ आकाङ्क्षां प्रदर्श्य श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । कथमित्यादिना ॥ तत्राद्यपादे व्यतिरेकं दर्शयित्वा पुनरन्वयाख्यानेन व्याचष्टे । यदि हीति ॥ द्वैतभावश्चेत् प्रतिषिध्यते कथं तर्हि दृष्टिरुपदिश्यते तत्राह । तस्मादिति ॥ यथा प्राणवैशिष्ट्यदृष्ट्यर्थं प्राणसंवादः श्रुतिषु कल्प्यते तथा दृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता । वाक्यत्वाः दृष्टेरयोगस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता दृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरं दर्शयन् द्वितीयं पादमवतार्य तात्पर्यमाह । इन्द्र इति ॥ मायाशब्देन दृष्टेर्व्यपदेशादसौ कल्पिता युक्तेति शेषः । अभिधानयन्त्रे प्रज्ञानामसु पाठान्मायाशब्दो मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते । नन्विति ॥ मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु क्वाचित्कं पाठमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राह । इन्द्रियेति ॥ न हि मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यं । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादौ निवृत्तिश्रवणात् । किन्त्वसाविन्द्रियजन्या वस्त्वाश्चाविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया विद्यात्वेन

सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।

ह्यात्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥२४॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिपासत इति श्रुतेः सम्भूतेरुपास्यत्वापवादात्सम्भवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः सम्भूतायां सम्भूतौ तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूत्यपवादः । यथाऽन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते इति । सत्यमेव

मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्य्यार्थमुक्त्वा तत्रैवाक्षरानुगुण्यमाह । मायाभिरिति ॥ पुरुरूपः सन्नीयत इति सम्बन्धः । मायामयी सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरपरत्वेन तृतीयपादमवतारयति । अजायमान इति ॥ अजायमानस्य बहुधा विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति । तस्मादिति ॥ अमृतस्य कथमेवकारस्यावापः स्यादित्याशङ्क्याह । तुशब्द इति ॥ अवधारणरूपमर्थमेवाभिनयति । माययैवेति ॥ तस्मादित्यमवधार्य्यते । वास्तवे जन्मनि का वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याह । न ह्यजेति ॥ आत्मैकत्वज्ञानमेव सृष्टिश्रुतितात्पर्य्यगम्यं सृष्टिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । फलवत्त्वाच्चेति ॥ तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमाह । तत्रेति ॥ एकत्वमाचार्य्योपदेशमनुपश्यतः साक्षात्कुर्व्वतस्तत्त्वैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहोपलक्षितः संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्भेददृष्टिरविवक्षिता किन्तु निन्दितत्वेन निषिद्धत्वादनर्थकरत्वाच्चेत्याह । मृत्योरिति ॥२४ ।

कोन्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥२५॥

देवतादर्शनस्य सम्भूतिविषयस्य विनाशशब्दवाच्यस्य कर्म्मणः समुच्चयविधानार्थः सम्भूत्यपवादः। तथापि विनाशाख्यस्य कर्म्मणः स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य मृत्योरतितरणार्थत्ववद्देवतादर्शनकर्म्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्म्मफलरागप्रवृत्तिरूपस्य साध्यसाधनैषणाद्वयलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थत्वं। एवं ह्येषणाद्वयलक्षणादविद्याया मृत्योरतितीर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थालोचनपरस्य नान्तरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्व्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधना

भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह। सम्भूतेरिति॥ सम्यग्भूतिरैश्वर्य्यं यस्याः सा सम्भूतिर्द्देवता हिरण्यगर्भाख्या। तस्याश्च कार्य्यमध्ये श्रेष्ठाया निन्दितत्वात् प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन सम्भवशब्दितं कार्य्यमेव निषिध्यते। तथा च सिद्धं तस्या वस्तुत्वमित्यर्थः। कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसिद्धिरित्याह। को न्वेनमिति॥ पूर्व्वार्द्धं व्याकरोति। अन्धमिति॥ सम्भूत्युपासनाया मन्त्रार्द्धेनाद्येन निन्दां विधाय ततो भूय इवेत्यादिनोत्तरार्द्धेन सम्भूतेरुक्ताया देवताया हेयत्वमुपपाद्यते। ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्व्वाक्तनं सर्व्वमेव सम्भवशब्दितं कार्य्यमात्रं निषिध्यते। तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः। सम्भूतेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वनियमाभावान्न कार्य्यमात्रस्य मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याह। न हीति॥ सम्भूतिर्निन्दा तदवस्तुत्वज्ञापनार्था न भवति। किन्तु विनाशेन न कर्म्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते। न हीति॥

एकेन पुरुषेण सम्बध्यमाना अविद्यया समुच्चीयत इत्युच्यते। अतोऽन्यार्थत्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थ एव भवति सम्भूत्यपवादः। यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतन्निष्ठत्वात्। अत एव सम्भूतेरपवादात् सम्भूतेरपेक्षिकमेव सत्त्वमिति। परमार्थसदात्मैकत्वमपेक्ष्यामृताख्यः सम्भवः प्रतिषिध्यते। एवं मायानिर्म्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेनं जनयेत्। न हि रज्ज्वामविद्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत् कश्चित्। तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को

अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह। यथेति॥ अत्र खल्वविद्याशब्दितकर्म्मापवादो विद्याकर्म्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सहेति श्रवणादित्यर्थः। उक्तञ्चोद्यमनुजानाति। सत्यमिति॥ तर्हि सम्भूत्यपवादस्तदवस्तुत्वस्यापको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्याविद्यावस्थायामवस्थितभवत्त्वाद्यदवस्तुत्वं सम्भूत्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदवस्थमेवेति मन्वानः सन्नाह। तथापीति॥ यथाग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्म्मणोऽशास्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरणार्थत्वं तथा साधनाद्यैषणारूपमृत्युतरणार्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यम्। तथा च सम्भूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः। मृत्युतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्याशङ्क्याह। एवं हीति॥ कामचारकामवादकामभक्षणादिलक्षणस्वाभाविकप्रवृत्तिरूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहोत्रादिफलं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाख्याशुद्धिव्यावृत्तिरित्यर्थः॥ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रे मृत्युतरणहेतुरविद्येति श्रवणात्। सम्भूत्यामृतमश्नुत इति च सम्भूतेरमृतत्वफलाभिलापात्कथं समुच्चयफलं मृत्योरतितरणमित्याशङ्क्याह। अत इति॥ यतो न समु-

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः ।

न्त्विद्याक्षेपार्थत्वात्कारणं प्रतिषिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयितृ कारणं न किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिदिति श्रुतेः ।।२५।।

सर्व्वविशेषप्रतिषेधेनाथातोऽदेशो नेति नेतीति प्रति-

च्चयान्नाप्यमृतत्वं घटते तस्य । विद्ययाऽमृतमश्नुत इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः समुच्चयलक्षणा अविद्या विद्ययामृत्युं तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्यते । अपेक्षितमृत्युतरणहेतुत्वमस्या यादित्यर्थः । यद्यपि विद्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्याञ्चाविद्याञ्चेत्यनेन विद्याविद्ययोः समुच्चयो निर्द्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यायाः समुच्चयः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । एवमिति ॥ नान्तरीयकत्वमवश्यम्भावित्वं प्रतिबन्धकाभावे कार्य्योत्पत्तेरित्यर्थः ॥ एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह । अत इति ॥ अन्यार्थत्वं समुच्चयस्याशुद्धिक्षेपहेतुत्वं तन्नेदिष्टं किमित्यपवादस्तत्वाह । यद्यपीति ।। तथाप्यतन्निष्ठत्वात् परमार्थाभूतत्वफलत्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविभजनमुपसंहरति । अत एवेति ॥ को न्वेनं जनयेत् पुनरिति श्रुत्यर्थमाचक्षाणो द्वितीयार्द्धं विभजते । एवं मायेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ न कश्चिदेवं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यत इति सम्बन्धः । प्रश्नार्थे किंशब्दे दृश्यमाने कथं कारणप्रतिषेधसिद्धिरित्याशङ्क्याह । को न्विति ॥ अक्षरार्थमुक्ता द्वितीयार्द्धस्य तात्पर्यमाह । अविद्येति ॥ ततश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य जनयितृ कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्क्याह । नष्टस्येति ॥ जीवस्य जनयितृकारणाभावे प्रमाणमाह । नायमिति । तस्याविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति । न बभूवेति ॥२५॥

इतोऽपि द्वैतं वस्तु न भवतीत्याह । स एष इति ।। देयावेत्यादिना

सर्व्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥२६॥

पादितस्यात्मनो दुर्ब्बोध्यत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपिपादयिषया यद्यद्व्याख्यातं तत्सर्व्वं निह्नुते। ग्राह्यं जनिमद्बुद्धिविषयमपलपत्ययीत्म एष नेति नेतीत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्ग्राह्यतामाभूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निह्नुत इत्यर्थः। ततस्यैवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यैकरूपत्वमिति तस्य सवाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥२६॥

व्याख्यातं मूर्त्तामूर्त्तादि सर्व्वमेव त्वाज्यमग्राह्यं नेति नेतीति वीप्सया यतो निषेधति श्रुतिरतः स एष इत्युपक्रम्य प्रतिपादितस्यात्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रयत्नोपपत्तिरित्यर्थः। नेति नेतीति वीप्सातात्पर्य्यमाह। सर्व्वेति॥ रूपद्वयोपन्यासानन्तरं तन्निषेधमन्तरेण निर्व्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसम्भवादादेशो निर्व्विशेषस्यात्मतत्त्वोपदेशस्तावत् प्रस्तूयते। एवं प्रस्तुत्य नेति नेतीति वीप्सयासर्व्वस्य मूर्त्तामूर्त्तादिविशेषस्यारोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चात्मा जिज्ञासितो विशिष्टो निर्द्दिष्ट इत्यर्थः। स चेदेवं मूर्त्तामूर्त्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रवेशान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे। प्रतिपादितस्येति॥ यद्यपि मूर्त्तामूर्त्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य परमसूक्ष्मत्वात् दुर्ज्ञानत्वं मन्यते श्रुतिः। सा पुनरुपायविशेषसङ्ग्रहाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेच्छया यद्यदारोपितं तत्तदशेषमपह्नुत्यावशिष्टमात्मस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः॥ सर्व्वमित्यादि स्पष्टीकृ-

सतो हि मायया जन्म युज्यते नतु तत्त्वतः ।

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेव । तद्युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्द्धार्य्यत इत्याह । तत्रैतत् स्यात् सदाऽग्राह्यमेव चेदसदेवात्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्य्यग्रहणात् । यथा

वीणः स एष इति व्याचष्टे । ग्राह्यमिति ॥ स एष इत्याद्या श्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यत् दृश्यं कार्य्यं मनसां वाचाञ्च गोचरीभूतं तदशेषमर्थादपलपति । सा हि परमार्थतत्त्वमदृश्यमिति ब्रुवाणा दृश्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ननु किमिति श्रुतिर्व्याख्यातं विशेषजातं निह्नुते पङ्कप्रक्षालनन्यायापातादित्याशङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि व्याकरोति । उपायस्येति ॥ द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीय ब्रह्मात्ममात्रपर्य्यवसायितामप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मविद्योपायत्वेनाभिमतस्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन ग्राह्यत्वाशङ्का या सा माभूदित्यशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारणार्थमारोपितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्य च सदैकरूपत्वात् कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याजमित्यादि व्याचष्टे । ततस्येति ॥ समारोपितस्य सर्व्वस्य निषेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिश्चयादारोपितसर्पादेरधिष्ठानातिरेकेणासत्त्ववदुपायस्य मूर्त्तादेरुपेयादद्वितीयब्रह्ममात्रतामेव प्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मणश्च सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्तस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वयमेवान्यापेक्षामन्तरेणात्मतत्त्वमुक्तं विशेषणं प्रकाशि भवति । कल्पितस्य चोपायत्वं प्रतिबिम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतम् । द्वैतन्तु मायाकल्पित

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते॥२७॥

सतो मायाविनो मायया जन्मकार्य्यं एवं जगतो जन्मकार्य्यं गृह्यमाणं मायाविनमिव परमार्थं सन्तमात्मानं जगज्जन्म मायासदृसेव गमयति। यस्मात्सतो हि विद्यमानात्कारणात् मायानिर्म्मितस्य हस्त्यादिकार्य्यस्येव जगज्जन्म युज्यते नासतः कारणात्। न तु तत्त्वत एवात्मनो जन्म युज्यते। अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽग्राह्यतस्यापि सत एवात्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते। न तु तत्त्वत एवाजस्यात्मनो जन्म। यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण

मसदिवि प्रतिपादितम्। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। सतो हीति॥ यदात्मतत्त्वं सदा सदेकरूपं तस्या मायाया जगदाकारेण जन्मयुक्तम्। मायाया दुर्निरूपार्थसमर्थनपटीयस्त्वात्परमार्थतत्त्वे करूपमनेकरूपतया नोत्पत्तुं पारयति विरोधादित्यर्थः॥ विपक्षे दोषमाह। तत्त्वत इति॥ यस्य वादिनो मते ब्रह्मैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमानत्वप्रतिज्ञाया व्याहतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थेत्यर्थः। अद्वैतमावेदयन्त्या द्वैतनिषेधकं श्रुत्या दृश्यत्वजड़त्वादियुक्त्या च तयाविधया निर्द्धारितमर्थं श्लोकाद्धरार्धकथनार्थमनुवदति॥ एवमिति॥ उक्तमेव वस्तु युक्त्यन्तरेण पुनर्निर्द्धारयितुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह। अधुनेति॥ पूर्वार्द्धं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातं शङ्कयति। तत्रेति॥ श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते। यत्र कदाचिदपि गृह्यते तदत्यन्तासदेव शशविषाणादिवद्रष्टव्यम्। प्रमाणाभावे प्रमेयासिद्धेरित्यर्थः।

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

जायते वादिनो म हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं विरोधात् । ततस्तस्यार्थाज्जातं जायत इत्यापन्नम् । ततश्चानवस्थापाताज्जायमानत्वेन । तस्मादजमेकमेवात्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥२७॥

असद्वादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथञ्चन जन्म युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि वन्ध्यापुत्रो

कार्य्यलिङ्गकानुमानवशादात्मतत्त्वस्याकारणत्वेन सत्त्वनिर्णययात् ॥ नासत्त्वचोद्यमिति दूषयति । तन्नेति ॥ सङ्गृहीतमर्थं दृष्टान्तेन विवृणोति । यथेति ॥ विमतं सदधिष्ठानं कार्य्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ उक्तेऽर्थे पूर्वार्द्धाक्षराणि योजयति । यस्मादिति ॥ तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवादमिति शेषः । नासतः इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायोगादित्यर्थः । न त्विति ॥ तथा भूतस्यान्यथा भूतस्य च जन्मयोगादित्यर्थः । सत इति पञ्चम्यन्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकारणपरतया व्याख्यातं सम्प्रति सत इति षष्ठ्यन्तं परमादायोपादानपरतया व्याख्यां करोति । अथ वेति ॥ यथा रज्जोः सर्पधाराद्याकारेण मायाकृतं जन्म तथैवाग्राह्यस्यापि सद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्म मायायुक्तं प्रतिपत्तव्यम् । जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । वस्त्वित्यादिना ॥ मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति ॥२७॥

सत्पूर्व्वकं कार्य्यमिति न व्याप्तिः । असद्वादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादित्याशङ्क्याह । असत इति ॥ तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह । वन्ध्येति ॥ पूर्व्वार्द्धं व्याक-

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते॥ २८॥
यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः।

मायया तत्त्वतो वा जायते तस्मादसद्वादो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते। यथा रज्ज्वां विकल्पितः सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्, एवं मनः परमार्थविज्ञप्त्यात्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सत्, ग्राह्यग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः।

दोति। असद्वादिनामिति ॥ असतो निस्स्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्य्याकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह। अदृष्टत्वादिति ॥ उत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्नदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीति ॥ सद्वादो मायया सम्भवति। असद्वादस्तु तयापि नेति विशेषं दर्शयति। तस्मादिति ॥ कार्य्यकारणनिरूपणमत्रेति परास्यते ॥ २८॥

सत एव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति। यथेति ॥ सत एव मायया जन्मेत्युक्तम् ॥ अवस्थाद्वयेपि द्वैतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वीकारादिति श्लोकव्यावर्त्तञ्चोद्यमुत्थापयति। कथमिति ॥ अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सदिति सदृष्टान्तमुत्तरमाह। उच्यत इति ॥ मनसः सन्मात्रत्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं व्याचष्टे। यथेति ॥ दार्ष्टान्तिकमाह। तथेत्यादिना ॥ मायाधीनं मनःस्पन्दनमवस्तुभूतमिति द्योतयितुमिवेत्युक्तं मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम्॥ २९

तर्हि द्वैतस्य स्वीकृतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे ॥ अद्वयञ्चेति ॥ दृष्टान्तभागं विभजते। रज्ज्विति ॥ दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य

तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः॥२९॥
अद्वयञ्च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः।
अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः॥३०॥
मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सचराचरम्॥

तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सत्तद्द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं ग्राहकं चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ॥३०॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एव युक्तम् । तत्र किं प्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं तेन हि मनसा विकल्प्यमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् ।

ग्राह्यग्राहकभेदस्य मनःस्पन्दितस्यासत्त्वं साधयति । न हीति । तथैव जागरितेऽपि परमार्थात्मस्वरूपेण द्वयं सन्मनो ग्राह्यग्राहकद्वैताकारेणावभासते । तथा च परमार्थसतो विज्ञानमात्रास्यावस्थाद्वयोरपि विशेषाभावात्तस्मिन्नेवाधिष्ठाने मायाकल्पितं मनःस्पन्दते । द्वयाकारमित्यङ्गीकारात् ॥ न कारणाद्वयं शङ्कितव्यमित्याह । जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह । मनोदृश्यमिति ॥ द्वत-

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥
आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।

मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां रज्ज्वामिव सर्पे लयङ्गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्यभावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥३१॥

कथं पुनरयं मनोऽभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्यमात्मसत्यं मृत्तिकावत् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः । तस्य शास्त्राचार्य्योपदेशमन्ववबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन सङ्कल्प्याभावात्तया न सङ्क-

---

वृत्तमनूद्य श्लोकतात्पर्य्यमाह । रज्ज्विति ॥ तथा रज्जुः सर्परूपेण विकल्प्यते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मकम् । तच्चाविद्याकल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाणापेक्षायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः ॥ तदेव प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयन् प्रथमार्द्धाक्षराणि व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥ विमतं मनोमात्रं तत् । भावे नियतभावत्वात् । यथा मृद्भावे नियतभावो मृन्मात्रो घटादिरित्यनुमानमाचरयति । द्वैतमिति ॥ उक्तमेव व्यतिरेकं स्फोरयन् द्वितीयार्द्धं विभजते । मनसो हीति ॥ समाधिस्वापयोर्द्वैतस्यानुपलम्भेऽपि नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेयसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । इत्यभावादिति ॥३१॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति । आत्मेति ॥ समाधिस्वापयोरननुभवेऽपि मनसः स्वरूपेण नित्यत्वान्नामनस्त्वमित्याक्षिपति । कथमिति ॥ सङ्कल्पो हि मनसो व्यवहारिकं रूपम् । सङ्कल्पश्च सङ्कल्प्यापेक्षत्वात् । तदभावे न भवति । सर्व्वात्मैवेत्यवगमे त्वसङ्कल्प्याभावान्मनसो मनस्त्वं न वर्त्तते तथापि स्फुरति चेदात्मैवेति न विवेकिदृष्ट्या मनो नामास्तीति श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह । उच्यत इति ॥ तस्यैव सत्यत्वे

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहं॥३२॥
अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

ल्प्यते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन् काले तदा तस्मिन् काले । अमनस्तामनोभावं । याति ग्राह्याभावे । तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्ज्जितमित्यर्थः ॥३२॥

यद्यसदिदं द्वैतं केन समञ्जसमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति । उच्यते । अकल्पकं सर्व्वकल्पनावर्जितम् अत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणा भिन्नं प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽग्न्युष्णवत् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्वं

दृष्टान्तमाह । मृत्तिकावदिति ॥ यथा घटशरावादिष्वसत्सु मृत्तिकामात्रमनुस्यूतं सत्यमिष्यते तथैवानात्मसु असत्येष्वात्ममात्रं सत्यमेष्टव्यम् । तत्सत्यमित्यवधारणादेव कारणस्य दृष्टान्तनिविष्टस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुषङ्गादित्यर्थः ॥ उक्ते दृष्टान्ते प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति ॥ अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । तस्येत्यादिना ॥ तेन तत्त्वज्ञानेनात्मातिरिक्तार्थाभावे निश्चिते सङ्कल्पविषयाभावनिर्द्धारणया सङ्कल्पाभावे दृष्टान्तमाह । दाह्येति॥ यथाग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं न भवति तथा सङ्कल्प्याभावे सङ्कल्पो निरवकाशः स्यादित्यर्थः ॥ सङ्कल्प्याभावे किं मनसो भवति तदाह । यदेति ॥३२॥

मनसश्चेन्मनस्त्वं व्यावर्त्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावादित्याशङ्क्याह । अकल्पकमिति । श्लोकव्यावर्त्त्यां शङ्कामाह । यदीति ॥ मनोमुख्यस्य द्वैतस्यासत्त्वे व्यञ्जकाभावान्नात्मबोधः सम्भवति । मनसै-

ब्रह्म ज्ञेयजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥३३॥
निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः।

तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं औष्ण्यस्येवाग्निवदभिन्नं। तेनात्मस्वरूपेणाजेनज्ञानेनाजं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते अवगच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता। नित्यविज्ञानैकरसघनत्वान्न ज्ञानान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥३३॥

आत्मसत्यानुबोधेन सङ्कल्पमकुर्व्वत् वाह्यविषयाभावे निरिन्धनाग्निवत्प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम्। एवञ्च मनसो ह्यमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः। तस्यैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्व्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारविशेषेण ज्ञेयो योगिभिः। ननु सर्व्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तिस्थस्य

वानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः। मगसश्चासत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः। स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवात्मनोऽवबोधसम्भवान्नातिरिक्तं मनस्यपेक्षेत्युत्तरमाह। उच्यत इति॥ ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति। न हीति॥ यथाग्नौ तदात्मकमौष्ण्यं न परिलुप्यते तथेत्युदाहरति। अग्न्युष्णवदिति॥ प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहार्थमादिपदम्॥ ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटयति। तस्येवेति॥ आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वाद्याचार्यान्तरापेक्षेत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति। नित्येति ॥३३॥

मोक्षमाणस्य ज्ञानफलं स्वर्गवत् न परोक्षं किन्तु दृष्टिवत्प्रत्यक्षं॥ अतश्च प्रकृतज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रकरणं करोति। निगृहीतस्येति॥ न तस्य विज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह। सुषुप्त इति॥ श्लोकाक्षराणि व्याकर्त्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। आत्मेति॥ तस्य

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥३४॥

मनसः प्रचारस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेषात्किं तत्र विज्ञेयमिति । अत्रोच्यते । नैवं । यस्मात्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोग्रस्तस्यान्तर्लीनानेकानर्थप्रवृत्तिवीजवासनावतो मनस आत्मसत्यानुबोधहुताशविप्लुष्टाविद्याद्यनर्थप्रवृत्तिवीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्तसर्व्वक्लेशरजसः स्वतन्त्रः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥३४॥

सत्यस्य प्रागुक्तेनानुबोधेन सम्यक्ज्ञानेन बाह्यस्य विषयस्य सङ्कल्पयस्याभावे निरालम्बनस्य प्रचारासम्भवे च मनः सङ्कल्पमकुर्व्वत्प्रशान्तं निरुद्धञ्च भवतीत्यन्वयः ॥ निर्विषयं मनः शाम्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । निरिन्धनेति ॥ निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनःस्पन्दितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति । एवञ्चेति ॥ एवं वृत्तमनूद्य पादत्रयस्यार्थमाह । तस्येति ॥ एवं विषयाभावेनेति यावत् ॥ आत्मसत्यानुबोधो विवेकशब्दार्थः । प्रत्यगात्मत्वेन पर्य्यवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्यक्षत्वं विपश्चिता योगिभिरित्युक्तं ॥ चतुर्थपादव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति ॥ निरुद्धस्यापि मनसः प्रचार इति सम्बन्धः । विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधे स्वापे च विशेषाभावादिति हेत्वर्थः । तत्र प्रचारे प्रसिद्धे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्तरत्वेनावतारयति । अत्रेति ॥ निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य सुज्ञानत्वात् न तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति ॥ विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषणं चित्तभ्रमं व्यावर्त्तयितुं तमोविशेषणं अन्तर्लीना गुप्ता अनेकानर्थफलानां प्रवृत्तीनां बीजभूता वासना यस्मिन्मनसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो व्याख्यातः स एव हुताशोऽग्निस्तेन विप्लुष्टान्यविद्यादीन्यनेका-

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥३५॥

प्रचारभेदे हेतुमाह। लीयते हि। यस्मात्सर्व्वाभिरविद्यादिप्रत्ययबीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं बीजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञानपूर्व्वकं निरुद्धं निगृहीतं सत् न लीयते तमोबीजभावं नापद्यते तस्मादुक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः। यदा ग्राह्यग्राहकाविद्याकृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतस्तदेव निर्भयम्। द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात्। शान्तमभयं ब्रह्म। यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चन। तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिर्ज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकर-

---

नर्थपर्य्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं प्रकर्षेण शान्तं सर्व्वक्लेशात्मकं रजो यस्येति तस्यैव विशेषणान्तरम्॥ स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः। यथोक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारविसदृशस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते फलितमाह। तस्मादिति ॥३४॥

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह। लीयते हीति॥ समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति। तदेवेति॥ पूर्व्वार्द्धस्य तात्पर्य्यमाह। प्रचारेति॥ मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेति वक्तव्यम्। यस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः। अविद्यादीत्यादिशब्देनाक्षिता रागादयो गृह्यन्ते॥ सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति। तमोरूपमिति। आपद्यत इति सम्बन्धः॥ जाड्यं रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो विशिनष्टि। अवि-

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम्।

सघनमित्यर्थः। समन्ततः समन्तात्सर्वतो व्योमवन्नैरन्तर्येण व्यापकमित्यर्थः ॥३५॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजम्। अविद्यानिमित्तं हि जन्म रज्जुसर्पवदित्यवोचाम। सा चाविद्याऽऽत्मसत्यानुबोधेन निरुद्धा। यतोऽजं अत एवानिद्रम्। अविद्यालक्षणाऽनादिर्मायानिद्रा। स्वापात्प्रबुद्धोऽद्वयस्वरूपेणात्मना अतोऽस्वप्नम्। अप्रबोधकृते ह्यस्य नामरूपे प्रबोधाच्च ते रज्जुसर्पवद्विनष्टे। न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा न

येनेत्यादिना ॥ एवमाद्यं पादं व्याख्याय व्याचष्टे। तदिति ॥ पूर्वविभागविभजनेन फलितमाह। तस्मादिति ॥ तदेव निर्भयं ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह। यदेति ॥ समाहितं मनो ग्राहकमित्यविद्याकृतं यन्मलद्वयं तेन वर्जितं यदा तदेति सम्बन्धः। मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमाह। इत्यत इति ॥ तत्र हेतुमतःशब्देन सूचितमाह। द्वैतेति ॥ यदुपशान्तं ब्रह्माभयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति। यद्विद्वानिति ॥ ननु यथोक्तं ब्रह्म प्रकाशते न वा प्रकाशते। प्रकाशते चेदुपायापेक्षयामद्वैतव्याघातः। न चेत् प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तत्राह। तदेवेति ॥ तस्य ब्रह्मत्वसिद्धये परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति। समन्तत इति ॥३५॥

प्रकृतमेव प्रकारान्तरे निरूपयति। अजमित्यादिना ॥ न च तस्मिन्निरुपाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्त्तव्यशेषः सम्भवतीत्याह। नेति ॥ अजत्वमुपपादयति। जन्मेति ॥ किं तज्जन्मनिमित्तं यदभावादजत्वमुपपाद्यते तदाह। विद्येति ॥ कुतस्तर्हि तन्निवृत्त्या अजत्वसिद्धिस्तत्राह। सा चेति ॥ निमित्तनिवृत्त्या अजत्वसिद्धेर्युक्तमनिद्रत्वं ॥ निद्रा-

सकृद्विभातं सर्व्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥३६॥

केनचित्प्रकारेणेत्यनामकमरूपकञ्च तत्। यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतेः। किञ्च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात्। ग्रहणाग्रहणे हि रात्र्यहनी तमश्चाविद्यालक्षणं सदा ऽप्रभावत्वे कारणं तदभावात् नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति। अत एव सर्व्वञ्च तत् स्वरूपञ्चेति सर्व्वज्ञं। नेह ब्रह्मण्येवंविधे उपचरणमुपचारः कर्त्तव्यः। यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारः। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाद्ब्रह्मणः कथञ्चन न कथञ्चिदपि कर्त्तव्यसम्भवोऽविद्यानाशे इत्यर्थः ॥३६॥

शब्देनाविद्याभिलापादित्याह। अत एवेति॥ विशेषणान्तरं साधयति। अविद्यालक्षणेति॥ उत्तरविशेषणद्वयं विवृणोति। अप्रबोधेति॥ ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाणमाह। यत इति॥ विशेषणान्तरमाह। किञ्चेति॥ सदाभासरूपत्वे हेतुमाह। अग्रहणेति॥ जीवे ह्युपाधिस्थे ऽहंरूपग्रहणानुदये तिरोभावः कर्त्ताहमित्यन्यथाग्रहणोदये चाविर्भावो भवति तदभावाद्ब्रह्मस्वरूपमेव सदा भातीत्यर्थः। नन्वाचार्य्योपदेशात् पूर्व्वं ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वन्तद्ग्रहणमिति प्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि ग्रहणाग्रहणे स्यातामित्याशङ्क्याह। ग्रहणेति॥ यथा सवितृपेक्षया रात्र्यहनी न स्तः किन्तूदयास्तमयकल्पनया कल्प्येते तथा ब्रह्मस्वभावालोचनया ग्रहणाग्रहणे न विद्येते किन्तूपाधिद्वारा कल्प्येते। तेन ब्रह्मणः सदाभारूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः। इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म सदा विभातमेषितव्यमित्याह। तमश्चेति॥ अप्रभातत्व

सर्व्वाभिलापविगतः सर्व्वचिन्तासमुत्थितः ।
सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह । अभिलप्यतेऽनेनेति अभिलापो वाक्करणं सर्व्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्माद्विगतः । वागत्रोपलक्षणार्था सर्व्ववाह्यकरणवर्जित इत्येतत् । तथा सर्व्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता बुद्धिस्तस्याः समुत्थितोऽन्तःकरणविवर्जित इत्यर्थः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः इति श्रुतेः । अक्षरात्परतः परः । यस्मात्सर्व्वविषयवर्जितः अतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण समाधिः समाधिनिमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः । अचलोविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥३७॥

इति छेदः ॥ तदभावो ब्रह्मदृष्ट्या तमःसम्बन्धाभावः । उक्तमेव हेतूकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति । अत एवेति ॥ विदुषो निरुद्धमनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तम् । ये तु विदुषा ऽपि समाध्यादि कर्त्तव्यमाचक्षते तान् प्रत्याह । नेहेति ॥ एवंविधत्वनिरूपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः । निरूपाधिके ब्रह्मणि विदुषो न कर्त्तव्यशेषो ऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्मोदाहरणेन साधयति । यथेत्यादिना ॥ अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अविद्यादशायामेव सर्व्वो व्यवहारो विद्यादशायाञ्चाविद्याया असत्त्वान्न कोऽपि व्यवहारः । बाधितानुवृत्त्या तु व्यवहाराभाससिद्धिरित्यर्थः ॥३६॥

विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुंलिङ्गत्वेन निर्दिशति । सर्व्वेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । अनामेति ॥ अत्रेति प्रकृतपदोपादाने तर्हि सर्व्वकरणवर्जितत्वस्यात्रैव सिद्धत्वादुत्तरविशेषणमनर्थक-

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते।

यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तम् अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणम् उपादानं नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते। यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तत् द्वयमिह ब्रह्मणि सम्भवति। विकारहेतोरन्यस्याभावान्निरवयवत्वाच्च। अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः। चिन्ता यत्र न विद्यते। सर्व्वप्रकारैव चिन्ता न सम्भवति। यत्रामनस्त्वं कुतस्तत्र हानोपादाने इत्यर्थः। यदैवात्मसत्यानुबोधो जातस्तदैवात्मसंस्थं विषयाभावादग्न्युष्णवदात्मन्येव स्थितं

मित्याशङ्क्याह। सर्व्वेत्यादिना॥ बाह्यकरणसम्बन्धराहित्यवदन्तः-करणसम्बन्धराहित्यं दर्शयति। तथेति॥ उभयविधकरणसम्बन्धवैधुर्य्येणात्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह। अप्राण इति॥ कारणसम्बन्धराहित्यमाह। अक्षरादिति॥ तस्य परत्वं कार्य्यापेक्षया द्रष्टव्यम्। उक्तं हेतूकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति। यस्मादिति॥ अस्मिन् परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निक्षिप्यते जीवस्तदुपाधिश्चेति समाधिः परमात्मा। समाधिनिमित्तया प्रज्ञया तस्यावगम्यत्वात् वा समाधित्वमगन्तव्यम्॥ अत एवेत्युक्तं स्फुटयति। विक्रियेति॥३७॥

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्व्वैदिकयोर्वा लौकिकयोर्वा हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह। ग्रहो नेति॥ मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरवकाशो नास्तीत्याह। चिन्तेति॥ यथोक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह। आत्मेति॥ प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसंहरति। अजातीति॥ किमिति लौकिकौ वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राह। यस्मादिति॥ उक्तमेवार्थमुपपादयति।

आत्मसंस्थन्तदा ज्ञानमजाति समतां गतम्॥३८॥
अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्व्वयोगिभिः ।

ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्य-मापन्नम्भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो वच्याम्यकार्पण्य-मजाति समतां गतमिति । इदं तदुपपत्तितः शास्त्रत-श्चोक्तमुपसंह्रियते । अजाति समतां गतमित्येतस्मादात्म-सत्यानुबोधात् कार्पण्यविषयमन्यत् । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपण इति श्रुतेः । प्राप्यैतत् सर्व्वः कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्रायः॥३८॥

यद्यपीदमित्थं परमार्थतत्त्वम् अस्पर्शयोगो नामायं

यत्र हीति ॥ ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतुमाह । विकारेति ॥ तस्य विक्रियाविषयत्वाभावे हेतुं कथयति । निरवयवत्वाच्चेति ॥ विक्रिया-यास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह । अत इति ॥ द्वितीयं पादमव-तार्य्य व्याचष्टे । चित्तेत्यादिना ॥ तृतीयं पादं विभजते । यदैवेति ॥ चतुर्थपादं व्याकरोति । अजातीति ॥ नन्विदं प्रकरणादावुक्तं किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राह । यदादाविति ॥ ननु यस्तो न तत्रेत्यादौ पूर्व्वत्र तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वकार्प्पण्यं तत्कथमकार्पण्यं वच्यामीत्युपक्रान्तस्यातो-पसंहारः सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानस्यैवाकार्प्पण्यरूपत्वादुक्तोपसंहार-सिद्धिरित्याह । एतस्मादिति ॥ तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्प्पण्यवि-षयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति । यो वा इति ॥ तत्त्वज्ञानराहित्ये कृपणत्व-मुक्त्वा तद्वत्त्वे फलितमाह । प्राप्येति ॥३८॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकमद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि सर्व्वैरेव नाद्रियते तत्राह । अस्पर्शेति ॥ परमार्थतत्त्वं कर्म्मनिष्ठानां

योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥३९॥

सर्वसम्बन्धाख्यस्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्मर्य्यते प्रसिद्ध उपनिषत्सु। दुःखेन दृश्यत इति दुर्दर्शः सर्वयोगिभिर्वेदान्तविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मसत्यानुबोधायासलभ्य एवेत्यर्थः। योगिनो बिभ्यति ह्यस्मात्सर्वभयवर्जितादप्यात्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्व्वन्ति अभयेऽस्मिन् भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला अविवेकिन इत्यर्थः ॥३९॥

बहिर्मुखानां दुर्दर्शनमित्यत्र हेतुमाह। योगिन इति॥ यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तदङ्गीकरोति। यद्यपीति॥ परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतम्। इत्थं प्रागुक्तपरिपाट्या कूटस्थसच्चिदानन्दात्मकं यदपि तत्त्वज्ञानात् प्राप्यते तथापि मूढस्तुष्टास्तन्निष्ठा न भवन्तीति शेषः॥ यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तमिदानीं विशिनष्टि। अस्पर्शेति॥ तत्र वर्णाश्रमादिधर्म्मेण पापादिमलेन च स्पर्शो न भवत्यस्मादित्यद्वैतानुभवस्पर्शः। स एष योगो जीवस्य ब्रह्मभावेन योजनादित्याह। सर्व्वेति॥ नामेति निपातस्य पर्य्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह। नामेत्यादिना। उपनिषत्सु न लिप्यते कर्म्मणा पापकेनेत्यादावाह। दुःखं श्रवणमननादिलक्षणम्॥ योगिशब्दस्य ज्ञानिविषयत्वं व्यावर्त्तयति। वेदान्तेति॥ कैस्तर्हि यथोक्तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशङ्क्याह। आत्मेति॥ उत्तरार्द्धं विभजते। योगिन इति॥ कर्म्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मणाद्या इह्यास्मकं नङ्क्ष्यन्तीति मत्वा तत्त्वज्ञानाद्बिभ्यतीत्यर्थः॥ अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवशात् भयनिमित्तं पश्यन्तीत्याह। सर्व्वेति॥ भयदर्शित्वं विशदयति। अभयेति॥३९॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्व्वयोगिनाम् ।
दुःखक्षयः प्रबोधश्चाऽप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पित-मेव मन इन्द्रियादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्म-स्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या चाक्षया शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम। ये त्वतोऽन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्य-दात्मव्यतिरिक्तमात्मसम्बन्धि पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानु-बोधरहितानां मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्व्वेषां योगि-नाम्। किञ्च दुःखक्षयोऽपि। न ह्यात्मसम्बन्धिनि मनसि प्रचलिते दुःखक्षयोऽस्त्यविवेकिनाम्। किञ्चात्मप्रबोधोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव। तथाऽक्षयापि मोक्षाख्या शान्तिस्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥४०॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनम् अद्वैतदृष्टिफलञ्च मनोनिरोधमुक्त्वा मन्ददृष्टीनां मनोनिरोधाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति। मनस इति॥ अभयमित्यशेषभयनिवृत्तिसाधनात्मदर्शनमुच्यते। सर्व्वयोगिनां सर्व्वेषां योगिनां कर्म्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिमुक्षमतामित्यर्थः। मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तमनूद्य तत्फलं कैवल्यं कथयति। दुःखेति॥ श्लोकस्य विषयं परिशिनष्टि। येषामिति॥ अभयं भयराहित्यम् असन्त्रासात्मकमि-त्यर्थः। उक्तलक्षणा शान्तिर्निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्या-स्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः। विदुषां जीवन्मुक्तानां मुक्तिः सिद्धत्वात् न साधनापेक्षेत्याह। नान्यायत्तेति॥ तत्र वाक्योपक्रममनुकूलयति।

उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रेणैकबिन्दुना।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः॥४१॥
उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः।

मनोनिग्रहोऽपि तेषां उदधेः कुशाग्रेणैकबिन्दुना उत्से-चनेन शोषणव्यवसायवत् व्यवसायवतामनवसन्नान्तःकर-णानामनिर्वेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः॥४१॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो नेत्युच्यते। अपरिखिन्नव्यवसायवान् सन् वक्ष्यमाणेनोपा-

नेत्यादिना॥ उत्तमेभ्यो ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिका-रिणोऽवतारयति। ये त्विति॥ योगिनः स्वव्रतानुष्ठायिनस्तदनुष्ठानादेव सन्मार्गगामिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रहे-णेत्याशङ्क्याह। तेषामिति॥ अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम्॥ दुःखनिवृत्ति-रपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह। किञ्चेति॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति। न हीति॥ इतश्च मनो निग्रहीतव्यमित्याह। किञ्चेति॥ अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति। आत्मेति॥ इतश्च मनो-निग्रहोऽर्थवानित्याह। तथेति॥ तेषां साधकानां मुमुक्षूणामिति यावत्॥४०॥

कथं मुमुक्षूणां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याह। उत्सेक इति॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतश्लोकनिविष्टाक्षराणि व्याचष्टे। मनोनिग्रहोऽपीति॥ तेषां व्यवसायवताम् उद्योगभागिनामनुद्वेग-वतामिति सम्बन्धः। चक्षुषो निमीलने तमो दृश्यते। तस्य च उन्मी-लने घटाद्येवोपलभ्यते। न कदाचिदपि तत्त्वमुद्वेगपरिवर्जनात्। प्रागुदीरितानां मनोनिग्रहः सम्भवति तदाह। अपरिखेदत इति॥४१॥

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥४२॥
दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्त्तयेत् ।

येन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं मनो निगृह्णीयात् निरुन्ध्यात् आत्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च लीयतेऽस्मिन्निति सुषुप्तो लयस्तस्मिन् लये च सुप्रसन्नम् आयासवर्जितमपि इत्येतत् निगृह्णीयादित्यनुवर्त्तते । सुप्रसन्नञ्चेत् । कस्मान्निगृह्यत इति । उच्यते । यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयोऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहवल्लयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥४२॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्व्वं द्वैतम् अविद्याविजृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात् कामनिमित्तो

समाधिं कुर्व्वं तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकाः । लयविक्षेपसुखरागाः तेभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कुर्य्यात् । अन्यथा समाधिसाफल्यानुपपत्तेरित्याह । उपायेनेति ॥ प्रागुक्तादुपायादेव "मनोनिग्रहे परिग्रहे श्रवणादिविध्यानर्थमिति मन्वानः शङ्कते किमिति ॥ पूर्व्वोक्तोपायवतः श्रवणाद्यनुष्ठितो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह । नेत्युच्यत इति ॥ तृतीयपादं व्याचष्टे । किञ्चेति ॥ लीयते स्थानद्वयमिति शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति । सुप्रसन्नमित्यादिना ॥४२॥

उपायेन निगृह्णीयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदिशति । दुःखमिति ॥ ज्ञानाभ्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति । अजमिति । अक्षरव्याख्यातार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति । कः स इति ॥ तत्र पूर्व्वार्द्धं व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना ॥ वैराग्यभावना तत्र तत्र

अजं सर्व्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४३॥
लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

भोग इच्छाविषयः । तस्मात् विप्रसृतं मनो निवर्त्तयेत् वैराग्यभावनया इत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्व्वमित्येतत् शास्त्राचार्य्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥४३॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुषुप्ते लीनं सम्बोधयेन्मनः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तञ्च कामभोगेषु शमयेत् पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात् सम्बोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्त्तितं नापि साम्यापन्नम् अन्तरालावस्थं सकषायं सरागं बीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् ।

द्वैतविषये दोषानुसन्धानेन वैतृष्ण्यभावना । तया कामभोगात् मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्द्धं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति । अजमित्यादिना ॥४३॥

ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां लयाद्विक्षेपाच्च व्यावर्त्तितं मनो रागप्रतिबद्धं श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासप्ररूढ़सम्प्रज्ञातसमाधिपर्य्यन्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धाद्व्यावर्त्तनीयमित्याह । लय इति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ ज्ञानाभ्यासः श्रवणाद्यावृत्तिर्विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं वैराग्यं लयो निद्रा सम्प्रबोधनमेवाभिनयति । आत्मेति ॥ मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते तत्राह । चित्तमिति ॥ विक्षिप्तं विप्रसृतं शमयेत् व्यावर्त्तयेत् इति यावत् पुनरित्यत्र विवक्षितमर्थमाह । एवमिति ॥ उभयतो व्यावर्त्तितं

सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥
नास्वादयेत् सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

ततोऽपि यत्नतः साम्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति समप्राप्ताभिमुखो भवतीत्यर्थः । ततस्तत् न विचालयेत् विषयाभिमुखं न कुर्य्यादित्यर्थः ॥४४॥

समाधित्सतो योगिनो यत् सुखं जायते तन्नास्वादयेत् तत्र न रज्येतेत्यर्थः । कथं तर्हि निःसङ्गः निस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरि-

मनस्तर्हि निर्व्विशेषवस्तुरूपतां गतमित्याशङ्क्याह । नापीति ॥ अन्तरालावस्थमनसः स्वरूपं तृतीयपादावष्टम्भेन सूचयति । सकषायमिति ॥ रागस्य बीजत्वं पराचीनविषयप्रवृत्तिं प्रति प्रतिपत्तव्यम् ॥ यथोक्तं मनो ज्ञात्वा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह । ततोऽपीति ॥ अन्तरालावस्था पञ्चम्या परामृश्यते । लयावस्थादि दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । यत्नतः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति यावत् । साम्यमसम्प्रज्ञातसमाधिमित्यर्थः ॥ चतुर्थपादस्यार्थमाह । यदा त्विति ॥ समाधिद्वयद्वारेण समं निर्व्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मनस्तन्मात्रतया समासच्छेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह । समप्राप्तीति ॥ ततो निर्व्विशेषवस्तुप्राप्तप्राऽऽभिमुख्यादनन्तरमित्यर्थः । किं तन्मनसश्चालनं यत्प्रतिषिध्यते तत्राह । विषयेति ॥४४॥

समाधित्सायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिलाषादपि मनो निरोद्धव्यमित्याह । नास्वादयेति ॥ तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किन्तु तस्यामवस्थायां सुखं तदुपलभ्यते तज्ज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैवेति प्रज्ञया विवेकविज्ञानेन निस्पृहः सन् भावयेदित्याह । निःसङ्ग इति ॥ किञ्च यच्चित्तं प्राचीनवैराग्याद्युपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवणं प्रसाधितं

निश्चलं निश्चरत् चित्तं एकीकुर्य्यात् प्रयत्नतः॥४५॥
यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः।

कल्पितं मृषैवेति विभावयेत्। ततोऽपि सुखरागान्निरुन्धी- यात् इत्यर्थः। यदा पुनः सुखरागान्निरुद्धं निश्चल- स्वभावं सन्निश्चरद्बहिर्निर्गच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो निय- म्योक्तोपायेन आत्मन्येवैकीकुर्य्यात् प्रयत्नतः। चित्स्वरूप- सत्तामात्रमेवापादयेदित्यर्थः ॥४५॥

यथोक्तेन उपायेन निरुद्धीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न

तद्यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छेत्तदा सम्प्रज्ञातसमाधेर- सम्प्रज्ञातसमाधिपर्य्यन्तात् प्रयत्नात् तदात्मन्येवैकीकृत्य तन्मात्रमापद्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः स्वयं तिष्ठेत् इत्याह। निश्चरदिति॥ प्रथमपादाक्षराणि योजयति। समाधिस्थित इति॥ तस्य समाध्य- वस्थायामिति शेषः॥ द्वितीयपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति। कथमि- त्यादिना॥ निःस्पृहो यथोक्ते सुखे अनुरागरहितः सन्नित्यर्थः। विवेकरूपा या बुद्धिरागन्तुकस्य रज्जुसर्पवत् कल्पितत्वमित्येवरूपात्मिका तया भावये- दिति सम्बन्धः॥ भावनाप्रकारमभिनयति। यदित्यादिना॥ प्रथमा- र्द्धस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्य्यार्थं निगमयति। ततोऽपीति॥ उत्तरार्द्धं विभजते। यथेत्यादिना॥ पूर्व्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्मन्येव निश्चलस्वभावं सच्चित्तं यथोक्तं सुखरागनिमित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा निश्चरत् भव- तीति सम्बन्धः। तत्र चित्तं बाह्यविषयाभिमुख्यादुक्तोपायेन ज्ञाना- भ्यासादिना व्यावर्त्यात्मन्येव परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयत्नतः सम्प्रज्ञात- समाधिवशादेकीकुर्य्यात्। असम्प्रज्ञातसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवापाद- येदित्यर्थः॥ तदेव स्फुटयति। चित्स्वरूपेति॥४५॥

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्ममात्रमापद्यते तत्राह। यदेति॥

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तथा ॥४६॥
स्वस्थं शान्तं निर्व्वाणं अकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

लीयते न च पुनर्विषयेषु विक्षिप्यते अनिङ्गनमचलं निवातप्रदीपकल्पम् । अनाभास न केनचित्कल्पितेन विषयभावेनावभासते इति । यदैवं लक्षणं चित्तं तदा निष्पन्नं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥४६॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वस्थं स्वात्मनि स्थितम् । शान्तं सर्व्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्व्वाणं निर्व्वृतिर्निर्व्वाणं कैवल्यं सह निर्व्वाणेन वर्त्तते ।

त्रिविधप्रतिबन्धविधुरं विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदा ब्रह्म सम्पन्नं भवतीत्यर्थः ॥ अक्षराणि व्याचष्टे । यथोक्तेनेत्यादिना ॥ उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । निगृहीतं विषयेभ्यो विमुखीकृतं न लीयते न निद्रापारवश्येन कारणात्मतां गतमित्यर्थः । अचलं रागादिवासनाशून्यमित्यर्थः । अचलत्वे दृष्टान्तो निवातेति ॥ किन्त ब्रह्माकारेणैवेवंलक्षणं चित्तं यदा सम्पद्यते तदेति योजना । निष्पन्नं ब्रह्मेत्युक्तमेव स्फुटयति । ब्रह्मस्वरूपेणेति ॥४६॥

असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तमभिनिष्पद्यते तद्ब्रह्म ॥ स्वरूपं विशिनष्टि । स्वस्थमिति ॥ त्वयेनाव्यतिरिक्तमिति शेषः ॥ तत्र विदुषां स्वप्रतिमुदाहरति । सर्व्वज्ञमिति ॥ यथोक्तमित्यसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह । सुखमिति ॥ वैषयिकसुखं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेतिविशेषणम् ॥ किन्तत्ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ तस्य सत्यस्यावगमाचार्य्यानुरोधिना बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते ब्रह्मेति तथोच्यते ॥ तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह । स्वात्मनीति ॥ सर्व्वस्य त्रिविधस्यानर्थस्योपशमेनोपलक्षित-

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥
न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

तच्चाकथ्यं न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारणविषयत्वात् । सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तत् योगिप्रत्यक्षमेव । न जातमित्यजम् । यथा विषयम् अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं सत् स्वेन सर्व्वज्ञरूपेण सर्व्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥४७॥

सर्व्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिर्मृल्लोहादिवत्सृष्टिरुपासना चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चित् जायते जीवः कर्त्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽज-

त्वादपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरित्याह । सर्व्वेति ॥ निरतिशयानन्दाऽभिव्यक्तिनिरवशेषानर्थोच्छित्तिश्चेत्येवंलक्षणं मोक्षमाचक्षते ॥ तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । सनिर्व्वाणमिति ॥ तस्य क्षीरगुड़ादिमाधुर्य्यमदस्येव स्वानुभवमात्राधिगम्यत्वादवाच्यत्वमाह । तच्चेति ॥ यदुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमुपपादयति । सुखमिति ॥ तर्हि सर्व्वेषामेव तत् भयादित्याशङ्क्याह । योगीति ॥ ज्ञानस्याऽजातत्वे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति ॥४७॥

उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तदप्रमितिरित्याशङ्क्याह । न कश्चिदिति ॥ तत्र हेतुमाह । सम्भवोऽस्येति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याकर्त्तुं भूमिकां व्याकरोति । सर्व्वोऽपीति ॥ व्यवहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न परमार्थसत्यत्वमित्यङ्गीकृत्य पारमार्थिकसत्यस्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह । यदिति ॥ यदुक्तं मनो

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥४८॥
इति गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

ह्यास्यैकस्यात्मनः सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति। यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत्। पूर्व्वेषूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणुमात्रमपि किञ्चिन्न जायते इति ॥४८॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ गौड़पादीयभाष्ये आगमशास्त्रविवरणेऽद्वैताख्यतृतीयप्रकरणभाष्यम् ॥३॥
ओं तत्सत् ॥

निग्रहादीनां परमार्थत्वे द्वैतहानिरिति तत्राह। नेत्यादिना॥ तेषामपरमार्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरित्यपि न व्यवहारिकसत्यानामपि तत्प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिबिम्बदुपपत्तेरिति भावः। उपायानां व्यवहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं किं न स्यादिति तत्राह। परमार्थेति॥ तदेव स्फटयति। कर्त्तेति॥ स्वभावतोऽजत्वं हेतूकर्त्तव्यम्। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। अत इति॥ हेत्वन्तरमेव स्फटयति। यस्मादिति॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे। पूर्व्वेष्विति॥ पूर्व्वेषु ग्रन्थेष्विति शेषः। इतिशब्दो द्वैतप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥४८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौड़पादभाष्यटीकायां तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥ ओं तत्सत् ॥ हरिः ओं ॥

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्म्मान्यो गगनोपमान् ।

ओंकारनिर्णयद्वारेण आगमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य वाह्यविषयभेदवैतथ्याच्च प्रसिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षान्निर्धारितस्यैतदुत्तमं सत्यमित्युपसंहारः कृतः । अन्ते तस्यैतस्यागमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैनाशिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्रागद्वेषादिक्लेशास्पदं दर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । क्लेशानास्पदत्वात् सम्यग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनस्तुतये । तदिह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहर्त्तव्या । अवीतन्यायेनेत्यलातशान्तिरारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं सम्प्रदायकर्त्तुरद्वैतस्वरूपेणैव नम-

---

आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादावोङ्कारोच्चारणवदन्ते परदेवताप्रणामवत् मध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं प्रणमति । ज्ञानेनेति ॥ पूर्वोत्तरप्रकरणसम्बन्धसिद्ध्यर्थं पूर्व्वप्रकरणत्रये वृत्तमर्थं क्रमादनुद्रवति । ओंकारेति ॥ अद्वैत इत्यद्वैतोपलक्षितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थं प्रकरणमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवदति । तस्येति ॥ द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते वैनाशिका नैरात्म्यवादिनो रागद्वेषादीत्यादिशब्देनातिरिक्तक्लेशोपादानम् । पक्षान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह । क्लेशेति ॥ पातनिकामेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । तदिहेति ॥ तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः । आवीतन्यायो व्यतिरेकन्यायः । यथा यत्कृतकं तदनित्यत्वमित्यन्वयादनित्यत्वेऽवगतेऽपि यन्नानित्यं न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचार-

ज्ञेयाभिन्नेन सम्बुद्धस्तं वन्दे द्विपदाम्वरम् ॥ १ ॥

स्वाराधोऽयमाद्यश्लोकः । आचार्य्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थेष्यते शास्त्रारम्भे । आकाशेनेषदसमाप्तमाकाशकल्पमाकाशतुल्यमेतत् । तेनाकाशकल्पेन ज्ञानेन किं धर्म्मानात्मनः कि विशिष्टान् गगनोपमान् गगनमुपमा येषान्ते गगनोपमाः तानात्मनो धर्म्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्व्विशेषणम् । ज्ञेयैर्धर्म्मैरात्मभिरभिन्नमग्न्युष्णप्रकाशवत्सवितृप्रकाशवच्च ज्ञानं तेनज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनोपमान् धर्म्मान् यः सम्बुद्धः सम्बुद्धवानित्ययमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्दे अभिवादये द्विपदां वरं द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं

शङ्कानिरासितत्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते। तथा तर्कतः सम्भावितस्यावगमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवादान्तरापाकरणप्रपञ्चमन्तरेण दार्ष्टिकी सम्यक्त्वशङ्का स्याद्द्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्सिद्धरूपसंहर्त्तव्येत्यलातशान्तिदृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रकरणमित्यर्थः । विशेषेण सष्टमितो वीतः सन् भवतीत्यवीतः । अवीत एवावीतः । तेन न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत् ॥ प्रकरणस्य तात्पर्य्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । तत्रेति ॥ तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या परामृश्यते ॥ किमित्यद्वैतरूपेणाचार्य्यो नमस्क्रियते तत्राह । आचार्येति ॥ अभिप्रेतार्थः शास्त्रस्याविघ्नपरिसमाप्तिस्तदर्थं विप्रतिपत्त्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य जड़त्वाधिक्यात् ज्ञानं स्वप्रकाशमाकाशेनेषदसमाप्तं वक्तव्यम् ।, विभुत्वादावुपमा द्रष्टव्या । बहुवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायम् । तेषामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षितोक्तं ज्ञानस्यैवेति ॥ तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचष्टे । आचार्य्यो हि पुरा बदरिका-

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः।

प्रधानं पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः। उपदेष्टृनमस्कारमुखेन ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥१॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये स्पर्शनं स्पर्शसम्बन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव वै नामेति। ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः। स च सर्वसत्त्वसुखो भवति। कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखस्वरूपः यथातपः अयन्तु न तथा किन्तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः।

अस्मे नरनारायणाधिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत। ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुरुत्वं परमेश्वर इति भावः॥ ननु प्रकरणे प्रारभ्यमाणे प्रतिपाद्ये प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राह। उपदेष्टृति ॥१॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तन्नमस्कारं प्रस्तौति। अस्पर्शेति॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह। अधुनेति॥ तस्य च स्तुतिः तत्साधनेषु प्रवृत्त्यायुपयुज्यते। सम्प्रत्ययचराणि व्याकुर्वन् अस्पर्शयोगशब्दं व्याकरोति। स्पर्शनमिति॥ योगस्याऽन्यसम्बन्धप्रसङ्गाभावात् कथमस्पर्शत्वमित्याशङ्क्याह। ब्रह्मेति॥ निपातयोरर्थं कथयति। वै नामेति॥ सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषणेन दर्शयति। सचेति॥ सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति। भवतीति॥ हितविशेषणस्य तात्पर्यमाह। तथेह भवतीत्यादिना॥ तस्य हितत्वे हेतुमाह।

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥२॥
भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि।

तथेह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयन्तु सुखो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किञ्चाऽविवादः विरुद्धवदनं विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः । कस्मात् यतोऽविरुद्धश्च य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः शास्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥२॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचि-

---

नित्यमिति ॥ तस्यैव विशेषणान्तरमाह । किञ्चेति ॥ तत्र हेतुं प्रश्नपूर्व्वकमाह । कस्मादिति ॥ आत्मप्रकाशत्वात् ब्रह्मस्वभावस्याविरुद्धत्वम् । न हि कस्यचिदात्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । तथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य सम्प्रदायागतत्वमाह । य ईदृश इति ॥ तन्नमस्कारव्याजेन तस्य स्तुतिस्तदुपायेषु श्रोतॄन् प्रवर्त्तयितुमत्र विवक्षितेत्याह । तन्नमामीति ॥२॥

उक्तेऽद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्त्तुं द्वैतिनां विवादं तावदुदाहरति । भूतस्येति ॥ एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जातिमिच्छन्तीत्याह । विवदन्त इति ॥ प्रश्नपूर्व्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति । कथमित्यादिना ॥ एवकारार्थे हेतुमाह । यस्मादिति ॥ प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्व्वेण सम्बन्धः । चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति । विवदन्त इति ॥३॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति । भूतमित्यादिना ॥ श्लोकाक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षान्निक्षिपति । तैरिति ॥ तत्राद्यं पादमवतार्य्य

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥३॥
भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते।
विवदन्तोऽद्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥४॥

देव हि साङ्ख्या न सर्व्वे एव द्वैतिनः। यस्मादभूतस्याऽविद्यमानस्याऽपरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः। विवदन्तोऽन्योऽन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥३॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनाऽन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्व्वद्भिः किं ख्यापितं भवतीति। उच्यते। भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चिद्विद्यमानत्वादेव आत्मवदित्येवं वदन्न सद्वादी-सांख्यपक्षं प्रतिषेधति। सज्जन्म तथा अभूतमविद्यमान-मविद्यमानत्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन् साङ्ख्योऽप्यसद्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति। विवदन्तो विरुद्धं वदन्तोऽद्वया अद्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थात् ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥४॥

व्याकरोति। उच्यत इति॥ द्वितीयपादं विभजते। तथेति॥ द्वितीयार्द्धं विभजते। विवदन्त इत्यादिना॥ सदसदतिरिक्तवस्त्वभावाद्वस्तुत उत्पत्तेरनुपपत्तिरित्याह। अर्थादिति ॥४॥

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।
विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥५॥
अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥६॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन । यथा तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तमविवादं विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे शिष्याः ॥५॥

सदसद्वादिनः सर्वे यान्ति पुरस्तात्कृत भाष्यश्लोकः ॥६॥

तर्हि प्रतिवादिभिरुक्तत्वादजातिरपि भवता प्रत्यक्ष्येत्याशङ्क्याह । ख्याप्यमानामिति ॥ प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे फलितमाह । अविवादमिति ॥ अक्षराणि व्याचष्टे । तैरित्यादिना ॥ अद्वैतवादिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथा त इति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । अत इति ॥५॥

जातस्यैव जन्मनोऽनर्थक्यादनवस्थानाच्चाऽजातस्यैव पदार्थस्य जन्म सद्वादिनोऽसद्वादिनश्च सर्वेऽपि स्वीकुर्व्वन्तीति परपक्षमनुवदति । जातस्येति ॥ तत्र शिष्टाभीष्टदोषं प्रदर्श्याऽभ्यनुजानाति । अजातो हीति ॥ के ते वादिनो यैरेवमिष्यते तत्राह । सदसदिति ॥ अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वान्न पुनर्व्याख्यानसापेक्षाणीत्याह । पुरस्तादिति ॥६॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतन्तथा ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥७॥
स्वभावेनामृतो यस्य धर्म्मो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥८॥
सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणामन्योन्यविरोधख्यापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥७॥८॥

यस्माल्लौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्य्येति काऽसाविल्याह सम्यक्सिद्धिः संसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्य्यप्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्-

---

परिणामिब्रह्मवादे यदत्र द्वैतवादिभिर्दूषणमुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्वाह । न भवतीति ॥ अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे स्थितं मर्त्यम्भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्य्यं स्वरूपस्थिते प्रलयावस्थायाममृतं ब्रह्म सम्पद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे तस्यैवाभावान्नान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति ॥ किञ्च यस्य परिणामवादिनः स्वभावेनामृतः सन् परमात्माख्यो धर्म्मशब्दितो भावो मर्त्यतां कार्य्यभावापत्त्या गच्छति । तस्य कृते केन समुच्चयाऽनुष्ठानेनाऽमृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः स्यातुं पारयति । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वभावेनेति ॥ पुनरुक्तिमाशङ्क्य प्रत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥७॥८॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथयति । सांसिद्धिकीति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याकुर्व्वन् प्रकृतेरन्यथात्वभावे हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्मादजामृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्य्येतीति

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या॥९॥
जरामरणनिर्म्मुक्ताः सर्व्वे धर्म्माः स्वभावतः ।

कालयोरपि योगिनां न विपर्य्येति तथैव सा। यथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा। यथाऽग्न्यादीना-मुष्णप्रकाशादिलक्षणा सापि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे च तथा सहजा आत्मना सहैव जाता यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा। अन्यापि या काचि-त्कृता केनचिन्न कृता यथाऽपां निम्नदेशगमनादिल-क्षणा। अन्यापि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्व्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया। लोके मिथ्याकल्पितेषु लौकिके-ष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताऽजस्वभावेषु परमार्थवस्तुष्वमृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभि-प्रायः॥९॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो

किमु वक्तव्यमिति योजना। कैमुतिकन्यायद्योतनार्थोऽपिशब्दः। विव-क्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रश्नपूर्व्वकं विभजते। कामावित्यादिना॥ साङ्ग-योगमनुष्ठाय परिसमापनं संसिद्धिः। सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्ती सामग्रीसम्पन्नानां या काचित् स्वभावान्न जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्यादिकेति शेषः॥ प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथा-त्वाभावे प्रागुक्ते सिद्धान्ते यत्फलति तदिदानीं किं पुनर्न्यायेनकथयति। मिथ्येति॥९॥

प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते। जरेति॥

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥१०॥
कारणं यस्य वै कार्य्यं कारणं तस्य जायते ।

वादिभिः कल्प्यते कल्पनायां वा को दोष इत्याह । जरा-
मरणनिर्म्मुक्ताः । जरणादिसर्व्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः ।
के सर्व्वे धर्म्मा सर्व्वे आत्मन इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः ।
एवं स्वभावाः सन्तो धर्म्मा जरामरणमिच्छन्त इवेच्छन्तो
रज्ज्वामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभावतश्चल-
न्तीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावभावि-
तत्वदोषेणेत्यर्थः ॥१०॥

वायं सज्जातिवादिभिः साङ्ख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह
वैशेषिकः । कारणं मृद्वदुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै
कार्य्यं कारणमेव कार्य्याकारेण परिणमते यस्य वादिन

आत्मनो हि सर्व्वविक्रियारहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः । तेषामुक्त-
प्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह । जरामरणमिति ॥ सर्व्व-
विक्रियाशून्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्वासनया स्वभावहानिः
स्यादित्यर्थः ॥ श्लोकाक्षराणि व्याकर्त्तुमाकाङ्क्षां दर्शयति । किं विष-
येति ॥ आश्रयविषयो विषयशब्दः ॥ अप्रकृतं प्रकृतेराश्रयनिरूपणा-
मित्याशङ्क्याह । यस्या इति । प्रश्नान्तरं प्रकरोति । कल्पनायामिति ॥
तत्र पूर्व्वार्द्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति । आहेत्यादिना ॥ उत्तरार्द्धं विभजते ।
एवं स्वभावा इति ॥१०॥

प्रासङ्गिकं परित्यज्य साङ्ख्यपक्षे वैशेषिकादिभिरुच्यमानं दूषणा-
मभ्यनुज्ञातमनुभाषते । कारणमिति । कारणस्य जायमानत्वे का
हानिरित्याशङ्क्याह । जायमानमिति ॥ सावयवत्वाच्च प्रधानस्य नित्य-

जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥११॥
कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्य्यमजं यदि ।

इत्यर्थः । तस्याऽजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि कार्य्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धञ्चेदं जायतेऽजञ्चेति । नित्यञ्च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्णं स्फुटितमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं घटादि एकदेशस्फुटनधर्म्मि नित्यं दृष्टं लोक इत्यर्थः । विदीर्णञ्च स्यादेकदेशेनाजं नित्यञ्चेति । एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभिधीयत इत्यभिप्रायः ॥११॥

उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह । कारणादजात्कार्य्यस्य यद्यनन्यत्वमिष्टं त्वया ततः कार्य्यमजमिति प्राप्तम् ।

त्वानुपपत्तिरित्याह । भिन्नमिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । कथमिति ॥ तत्र प्रथमपादाक्षराणि योजयति । कारणमित्यादिना ॥ तदेव स्पष्टयति । कारणमेवेति ॥ द्वितीयपादं विभजते । तस्येति । प्रधानादीत्यादिशब्देन तदवयवाः सत्त्वादयो गृह्यन्ते । महदादीत्यादिशब्देनाहङ्कारादिग्रहणम् ॥ तृतीयपादं व्याकरोति । महदादीति ॥ विप्रतिषेधं विशदयति । जायत इति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । नित्यञ्चेति ॥ विमतमनित्यं साध्यवत्त्वाद् घटादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तं साधयति । न हीति ॥ शास्त्रश्रुतिविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याह । विदीर्णञ्चेति ॥११॥

किञ्च । कार्य्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्य्यं किं वा कार्य्याभिन्नं कारणमिति विकल्पाद्यमनुवदति । कारणादिति ॥ अतो-

जायमानाद्धि वै कार्य्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम्॥१२॥
अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै।

इदञ्चान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्य्यमजञ्चेति तव। किञ्चाऽन्यत्कार्य्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्धि वै कार्य्यात्कारणमनन्यन्नित्यं ध्रुवञ्च ते कथं भवेत्। न हि कुक्कुट्या एकदेशः पच्यते एकदेशः प्रसवाय कल्प्यते॥१२॥

किञ्चाऽन्यदजादनुत्पन्नाद्वस्तुनो जायते तस्य वादिनः कार्य्यम्। दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न

स्मिन् पक्षे कार्य्यमजं स्यात्॥ तथाविधकारणाभिन्नत्वादिति दूषयति। चेत इति॥ द्वितीयमनुद्रवति। यदीति॥ जायमानात्कार्य्यात् कारणमभिन्नं यदीति योजना। यदीति॥ न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्य्याभिन्नत्वात्तस्य चाध्रुवत्वादिति दूषयति। कारणमिति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। उक्तस्येति॥ कार्य्यकारणयोरभेदवादे विप्रतिषेधो दर्शितः। तस्यैव दृढीकरणार्थमयं श्लोक इत्यर्थः॥ पूर्व्वार्द्धाक्षरोत्थमर्थमाह। कारणादिति॥ प्राप्तेरनिष्टपर्य्यवसायित्वमाह। इदञ्चेति॥ प्रधानस्याजत्वं जायमानत्वञ्च विप्रतिषिद्धमित्युक्तम्॥ चान्यादित्युक्तमेव व्यनक्ति। कार्य्यमिति॥ अभेदेऽपि मायावादे नैष दोषः कारणस्य कार्य्यादनन्यत्वानभ्युपगमात्॥ कार्य्यस्यैव कारणमात्रत्वाङ्गीकारादिति मत्वाह। तवेति॥ द्वितीयार्द्धं विभजते। किञ्चान्यदिति॥ अभेदवादेऽपि कार्य्यस्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न भवतीत्याशङ्क्याह। न हीति॥१२॥

किञ्च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजाभिन्नं कार्य्यं जायते महदादीत्यभ्युपगम्यते। तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः तद-

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥१३॥
हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च।

किञ्चिज्जायत इति सिद्ध्यतीत्यर्थः। यदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमस्तदप्यन्यस्माज्जातात्तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्यते। अनवस्थानं स्यादित्यर्थः ॥१३॥

यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूदिति परमार्थतो द्वैताभावः श्रुत्योक्तस्तमाश्रित्याह। हेतोर्धर्म्मादेरादिः कारणं देहादिसङ्घातः फलं येषां वादिनाम्। तथादिः कारणम्। हेतुर्धर्म्मादिः। फलस्य च देहादिसङ्घातस्य।

वदतश्चैव तेनार्थव्यवस्थापनात्। न चात्रोभयसम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह। अजादिति॥ यद्यजान्नित्याद्वस्तुनो जायमानमभ्युपगन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युपगम्यतामित्याशङ्क्याह। जाताच्चेति। साङ्ख्यनये दोषान्तरादर्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजानीते। किञ्चान्यदिति॥ तत्र पूर्व्वार्द्धाक्षराणि योजयति। अजादिति॥ दृष्टान्ताभावेऽपि प्रमाणान्तरादर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह। दृष्टान्तेति॥ परस्य खल्वनुमानाधीनमर्थपरिज्ञानम् न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमवकल्पते तस्मान्न साङ्ख्यनयः सम्भवतीत्यर्थः॥ द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे। यदा पुनरित्यादिना॥१३॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन ख्यापितं वस्तुनोऽजन्यत्वमद्वैतवादिनाऽभ्यनुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रौतं विद्वदनुभवानुसारि चैतेनाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह। हेतोरिति॥ हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं शक्यते।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥१४॥
हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च।
तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥१५॥

एवं हेतुफलयोरितरकार्य्यकारणत्वेनादिमत्त्वं ब्रुवद्भिरेवं हेतोः फलस्य नाचादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। न हि नित्यस्य कूटस्थस्यात्मनो हेतुफलात्मकता सम्भवति ॥१४॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्यत इति। उच्यते। हेतुजन्यादेव फलाद्धेतोर्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति तथा पुत्राज्जन्म पितुः ॥१५॥

हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कथोक्तत्वादतो द्वैतफलात्मकं द्वैतमनिरूपितरूपमवस्तुभूतमित्यर्थः। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। यत्र त्विति॥ तमाश्रित्य कार्य्यकारणात्मकस्य द्वैतस्य दुर्निरूपत्वमाहेति योजना॥ हेतुफलयोरात्मपरिणामत्वादादिमत्त्वमुपादानरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्यात्मनो निरंशस्य कूटस्थस्य नित्यस्य परिणामानुपपत्तेर्मैवमित्याह। न हीति ॥१४॥

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं ब्रुवता। तदात्मकस्य संसारस्यानादित्वं विप्रतिसिद्धमित्युपपादितम्। सम्प्रति कार्य्यकारणभावोऽपि तयोर्न सम्भवतीत्याह। हेतोरित्यादिना। हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगच्छद्भिरभ्युपगम्यते विरुद्धमिति॥ एतद् मन्त्रपूर्व्वकं प्रकटयति। कथमित्यादिना॥ द्वैतत्वमेव विशदयति। यथेति ॥१५॥

सम्भवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।
युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥१६॥
फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिद्ध्यति ।

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्मन्यसे सम्भवे हेतुफलयोरुत्पत्तौ क्रम एषितव्यस्त्वयाऽन्वेष्टव्यः । हेतुः पूर्व्वं पश्चात्फलञ्चेति । इतरश्च युगपत्सम्भवे यस्माद्धेतुफलयोः कार्य्यकारणत्वेनासम्बन्धः । यथा युगपत्सम्भवतोः सव्येतरगोविषाणयोः ॥१६॥

कथमसम्बन्ध इत्याह । जन्यात् स्वतोऽलब्धात्मकात् फलादुत्पद्यमानः सन् शशविषाणादेरिवासतो न हेतुः

प्रतीतितो हेतुफलयोरुत्पत्तेरुपगन्तव्यत्वान्न युक्तं तन्निराकरणमित्याशङ्क्याह । सम्भवे इति ॥ तयोरुदये प्रातीतिके नियतपूर्व्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युपगमे हेतुमाह । युगपदिति ॥ यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्यासम्भवः सन् युक्तोऽभ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधादिति व्यावर्त्त्यां शङ्कामनुवदति । यथेति ॥ तत्रोत्तरत्वेन श्लोकाक्षराणि योजयति । सम्भव इति ॥ प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेश्चेत्याह । इतश्चेति ॥ तामेवोपपत्तिं स्फोरयति । युगपदिति ॥ ययोर्युगपत्सम्भववस्तुनोर्न कार्य्यकारणत्वं यथा विषाणयोरिति व्याप्तेर्व्यक्तत्वात् क्रमस्यावश्यकतेत्यर्थः ॥१६॥

उक्तव्याप्तेरनुग्राहकं तर्कमुपन्यस्यति । फलादिति ॥ हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलत्वं ब्रुवतो मते हेत्वधीनतयाऽलब्धात्मकात् फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो लब्धात्मको भवत्यलब्धात्मकस्याऽसत्त्वान्न फलमुत्पादयितुं शक्नोति अतो हेतुफलभावस्यैवासिद्धिरित्यर्थः ॥ हेतुफलयोरक्रमवतोर्न

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥१७॥
यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः।
कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥१८॥

सिध्यति जन्म न लभ्यते। अलब्धात्मकोऽप्रसिद्धः सन् शश-विषाणादिकल्पस्तव कथं फलमुत्पादयिष्यति। नह्मीतरेतरापेक्षसिद्ध्योः शशविषाणकल्पयोः कार्य्यकारणभावेन सम्बन्धः क्वचिद्दृष्टः अन्यथा वेत्यभिप्रायः॥१७॥

असम्बन्धतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्य्यकारणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया कतरत्पूर्व्वनिष्पन्नं हेतुफलयोर्यस्य पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यात् पूर्व्वसिद्ध्यपेक्षया तद्‌ब्रूहीत्यर्थः॥१८॥

कार्य्यकारणभावेन सम्बन्धः सिध्यतीत्येतदाऽऽकाङ्क्षापूर्व्वकं साधयति। कथमित्यादिना॥ हेतुस्वरूपाज्जन्यं फलं तदधीनत्वेन लब्धात्मकं स्वतश्चाल-ब्धात्मकम्। तत उत्पद्यमानः सन्नेव हेतुर्न सिध्यति। न खलु शशवि-षाणादेरसतः सकाशात्किञ्चिल्लब्धात्मकमुपलभ्यते। हेतुश्चेदप्रसिद्धो-ऽलब्धात्मकोऽभ्युपगतः स तर्हि यथाविधोऽसद्रूपः सन्न फलमुत्पादयितु-मुत्सहते॥ न हि सद्वादिमते फलमसतः सकाशादुपलब्धचरमित्यर्थः। तथापि कथं हेतुफलयोरसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याह। न हीति॥ अन्यथा वेत्याधाराधेयभावादि॥ कथं न हेतुफलयोर्यौगपद्ये सत्य-न्यतरस्यापि न पूर्व्वक्षणे सत्त्वेत्यसतोः शशविषाणयोरिवान्योन्यापेक्षया जन्यजनकत्वं नोपपद्यते शशविषाणादिष्वपि प्रसङ्गादित्युक्तम्॥१७॥

इदानीं पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवतीत्यादिश्रुतेर्धर्म्मादिषु हेतुफलभावमाशङ्क्य श्रुतेरसम्भावितार्थे प्रामाण्यायोगादवश्यं पौर्व्वापर्य्यं

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।
एवं हि सर्व्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥१९॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरिज्ञानम् । तत्त्वाविवेको मूढ़तेत्यर्थः । अथ वा योऽयं त्वयोक्तः क्रमः हेतोः फलस्य सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरितीतरेतरानन्तर्य्यलक्षणस्तस्य कोपो विपर्य्यासोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्य्यकारणभावानुपपत्तेरजातिः सर्व्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्यापेक्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरित्यर्थः ॥१९॥

वक्तव्यमित्याह । यदीति ॥ श्लोकाक्षराणि योजयति । असम्बन्धेत्यादिना ॥१८॥

हेतुफलयोरिदं पूर्व्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्पराश्रयात् । अतस्तेदं पूर्व्वं निष्पन्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह । अशक्तिरिति ॥ उत्तरावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि कथमशक्तिसूचकं तन्निग्रहस्थानमप्रतिभाभिधानीयमापततीत्यर्थः । किञ्च यदि क्रमस्य नियतपूर्व्वापरभावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्व्वं कारणमुत्तरं कार्य्यमिति प्रतिज्ञा हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातानिर्निग्रहान्तरमापद्येतेत्याह । क्रमेति ॥ अन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन सतो ऽसतश्च जन्मनी प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजातिरेवास्मदभिप्रेता वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति । एवं हीति ॥ तत्राद्यं पादं व्याकरोति । अथेत्यादीना ॥ क्रमपक्षे पूर्व्वनिष्पन्नमेतच्छब्देन परामृश्यते ॥ द्वितीयपादं योजयति । अथ वेत्यादिना ॥ द्वितीयार्द्धं विवृणोति । एवमिति ॥१९॥

वीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः।

ननु हेतुफलयोः कार्य्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं शब्दमात्रमाश्रित्य छलमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा विषाणवच्चासम्बन्ध इत्यादि। न ह्यस्माभिरसिद्धा हेतोः फलसिद्धिः असिद्धाद्वा फलाद्धेतुसिद्धिरभ्युपगता किन्तर्हि वीजाङ्कुरवत्कार्य्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति। अत्रोच्यते। वीजाङ्कुराख्यो यो दृष्टान्तः स साध्येन तुल्यो ममेत्यभिप्रायः। न तु प्रत्यक्षः कार्य्यकारणभावो वीजाङ्कुरयोरनादिः न पूर्व्वस्य पूर्व्वस्याऽपरवादादिमत्त्वाऽभ्युपगमात्। यथेदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो वीजादिमान् वीजञ्चाऽपरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत्। एवं

वीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्य्यकारणभावाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशङ्क्याह। वीजेति॥ दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वेऽपि साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह। न हीति॥ श्लोकापोह्यं चोद्यमुद्भावयति। नन्विति। शब्दमात्रं विवक्षितार्थशून्यम्॥ शब्दमात्रित्य छलप्रयोगमेवोदाहरति। पुत्रादिति॥ आदिशब्देन फलादुत्पद्यमानः सन् न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते॥ कार्य्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं कथयति। न हीति॥ तत्रैव प्रश्नपूर्व्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति। किन्तर्हीति॥ दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या परिहरति। अत्रेति॥ मायावादिमते क्वचिदपि कार्य्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्यासम्प्रतिपत्तेर्मसेत्युक्तम्। प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साधयन्नाशङ्कते। नन्विति॥ किं वीजाङ्कुरव्यक्त्योरिदं कार्य्यकारणत्वमिष्यते किं वा वीजाङ्कुरसन्तानयोरिति विकल्पाद्यं दूषयति। न पूर्व्वस्येति॥ तदेव प्रपञ्चयति। यथेत्यादिना॥ वीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्चोक्तप्रकारेणानादि-

नहि साध्यसमो हेतुःसिद्धौ साध्यस्य युज्यते॥२०॥

पूर्व्वपूर्व्वोऽङ्कुरो वीजञ्च पूर्व्वं पूर्व्वमादिमदेवेदि प्रत्येकं सर्व्वस्य वीजाङ्कुरजातस्यादिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपात्तः। एवं हेतुफलानाम्। अथ वीजाङ्कुरसन्ततेरनादिमत्त्वमिति चेत्। न। एकत्वानुपपत्तेः। न हि वीजाङ्कुरव्यतिरेकेण वीजाङ्कुरसन्ततिर्नामैकाभ्युपगम्यते हेतुफलसन्ततिर्वा तदनादित्ववादिभिः। तस्मात्सूक्तं हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यत इति। तथाचान्यदप्यनुपपत्तेर्न्न छलमित्यभिप्रायः। न च लोके साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं प्रयुज्यते प्रमाणकुशलैरित्यर्थः। हेतुरिति दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात्। प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥२०॥

तस्मादन्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः॥ कल्पान्तरमुत्थापयति। अथेति॥ वीजसन्ततेरङ्कुरसन्तत्यानादित्वमन्योन्यकारणत्वञ्चाविरुद्धं सिध्यति। वीजजातीयादङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीयाद्वीजजातीयमुत्पद्यमानमुपलभ्यते। तथैव हेतुजातीयात् फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतुजातीयमविरुद्धमित्यर्थः। दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च सन्ततेरेकस्या व्यक्तेर्व्यतिरेकेणासम्भवान्मैवमिति दूषयति। नेत्यादिना॥ तदेव प्रपञ्चयति। न हीति॥ तदनादित्ववादिभिस्तासु व्यक्तिषु मिथो हेतुत्वमनादित्वं तद्वदनुगीकेरिति यावत्। अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानाद्वा हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनुपपत्तिः सिद्धेत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ दृष्टान्तस्यासम्प्रतिपन्नत्वे स्थिते कार्य्यकारणत्वस्य क्वचिदपि सम्प्रतिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्म पितुर्य्यथेत्यादि न छलप्रयुक्तमिति फलितमाह। तथा

पूर्व्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम्।
जायमानाद्धि वै धर्म्मात्कथं पूर्व्वं न गृह्यते॥२१॥

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह। यदेतद्धेतुफलयोः पूर्व्वापरापरिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकम् अवबोधकमित्यर्थः। जायमानो हि च धर्म्मो गृह्यते। कथं तस्मात्पूर्व्वं कारणं न गृह्यते। अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहीत्रा तज्जनकं ग्रहीतव्यम्। जन्यजनकयोः सम्बन्धस्यानपेतत्वात्। तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः॥२१॥

इतश्च न जायते किञ्चित्। यत् जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो वा सत् असत् सदसद्वा जायते न तस्य

चेति॥ एवं श्लोकस्य पूर्व्वार्द्धं व्याख्यायोत्तरार्द्धं व्याचष्टे। न चेति॥ किमिति हेतुशब्दस्य मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते। प्रकरणसामर्थ्यादित्याह। प्रसतो हीति॥ हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहर्त्तुमितिशब्दः॥२०॥

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्भिरजातिर्वस्तुतो ज्ञापिता परीक्षकैरित्युपक्षिप्तं तत्र कथमजातिर्वस्तुतो ज्ञापितेत्याशङ्क्याह। पूर्व्वापरेति॥ कार्य्यस्य गृह्यमाणत्वादजातिरसिद्धेत्याशङ्क्य कारणस्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराश्रयादजातिरतिव्यक्ता सिद्ध्यतीत्याह। जायमानादिति॥ तत्र पूर्व्वार्द्धं प्रश्नद्वारा विवृणोति। कथमित्यादिना॥ नियते पौर्व्वापर्य्ये निर्द्धारिते जातिः सिध्यति। तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयार्द्धं विभजते। जायामानो हीति॥ कार्य्यग्रहणे कारणं ग्रहीतव्यमिति कुतो नियम्यते तत्राह। अवश्यं हीति॥ कार्य्यकारणयोर्नियतसम्बन्धवतोरितरेतराश्रयात् दुर्ग्रहत्वादजातिरेव वस्तुतो ज्ञापि-

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।
सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥२२॥

केनचिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेवाऽपरिनिष्पन्नात्स्वरूपात् स्वमेव जायते यथा घटस्तस्मादेव घटात् । नापि परतः अन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः पटात् पटान्तरं तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायते । ननु मृदो घटो जायते पितुश्च पुत्रः सत्यम् अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानां तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते

तेत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ कार्य्यकारणयोर्द्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन परामृश्यते ॥२१॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्व्वकं साधयति । स्वतो वेत्यादिना ॥ कस्य चिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरपरत्वं दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य षोढ़ा विकल्पयति । यज्जायमानमिति ॥ सर्व्वेष्वपि पक्षेषु दोषसम्भावनां सूचयति । न तस्येति ॥ तत्राद्यं दूषयति । न तावदिति ॥ स्वयमेव जायमानं कार्य्यं स्वस्मादेव स्वरूपान्न तावज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः । स्वसिद्धेरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । नापीति ॥ न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि घटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति । तथेति ॥ निरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । यथेति ॥ नहि घटपटाभ्यां घटः पटो वा

किं सत्यमेव तौ उत स्वप्नवेति यावता परीक्ष्यमाणे। शब्द-प्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत्। वाचारम्भणमिति श्रुतेः। सच्चेन्न जायते सत्त्वात् मृत्पिण्डादिवत्। यद्यसत्तथापि न जायते न विद्यत अस-त्त्वादेव शशविषाणवत्। अथ सदसत्तथापि जायते विरुद्धस्यैकस्यासम्भवात्। अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धम्। तेषां पुनर्ज्जनिरेव जायत इति क्रियाकारक-फलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वञ्च वस्तुनः। ते दूरत एव न्यायापेताः। इदमित्थमित्यवधारणक्षणान्तरानवस्थानात् अननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥२२॥

जायमानो दृश्यते। तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुप-पन्नमित्यर्थः। अन्यत्र सत्यपि जन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वान्नासौ शक्यते प्रतिक्षेप्तुमिति शङ्कते। नन्विति॥ किं प्रत्यक्षानुसारिणौ शब्दप्रत्यया-वविवेकिनानिष्येते किं वा विवेकिनामिति विकल्पमाद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ द्वितीयं प्रत्याह। तावेवेति॥ स्वप्नवेति परीक्ष्यमाणे सतीति सम्बन्धः। तत्र जन्मशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव। वाचा-रम्भणश्रवणान्नपरमार्थतो यावता विद्यते। तस्मादसत्यालम्बनत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना॥ चतुर्थं शिथिलयति। सच्चेदिति॥ पञ्चमं निराकरोति। यदीति॥ षष्ठं प्रत्यादिशति। अथेत्यादिना॥ षण्णां विकल्पानां निरासे फलितं निगमयति। अतो नेति॥ क्रियाका-रकफलनानात्वपक्षे व्यजजन्मानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूद्य दूषयति। येषान्तुनरिति॥ बौद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कुतो न्यायवाह्यत्वमित्याशङ्क्याह। इदमिति॥ इदमा वस्तु परामृष्टम्। इत्थमिति क्षणिकत्वं विवक्षितम्। एवमवधारणावच्छिन्ने क्षणे वस्त्वव-च्छेदकक्षणातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावान्न तस्मिन्ननुभवः सिध्यती-

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलञ्चापि स्वभावतः।
आदिर्नविद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते॥२३॥

किञ्च हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बलाद्धेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगतं स्यात् कथम् अनादेरादिरहितात्फलाद्धेतुर्न जायते। न ह्यनुत्पन्नादनादेःफलाद्धेतोर्जन्मेष्यते त्वया फलञ्च। आदिरहितादनादेर्हेतोरजात्स्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते। तस्मादनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते। यस्मादादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य आदिः पूर्व्वोक्ता जातिर्न विद्यते। कारणवत एव ह्यादिरभ्युपगम्यते नाकारणवतः॥२३॥

त्यर्थः। न च तस्मिन्ननुभूतेऽर्थे स्मृतिरुत्पद्यते। तथा च वस्तुनि प्रत्ययद्वयासिद्धौ व्यवहारासिद्धिरित्याह। ननु भूतस्येति॥२२॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेत्वन्तरमाह। हेतुर्नेति॥ नानादेः फलाद्धेतुर्जायते। न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म युक्तं सदा तज्जन्मप्रसङ्गादित्यर्थः। फलमपि न हेतोरनादेर्जायते दोषसाम्यादित्याह। फलञ्चेति॥ नापि स्वभावतो निमित्तमन्तरेण फलहेतुर्व्वा जायते। तत्र हेतुमाह। आदिरिति॥ कारणरहितस्य जन्मानुपलब्धेरित्यर्थः॥ वस्तुनो वस्तुतो जन्माभावे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य सूचयति। किञ्चेति॥ हेत्वन्तरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां करोति। हेत्विति॥ फलाद्धेतुर्जायते ततश्च फलमित्यभ्युपगमात् कथमजन्माभ्युपगमतमिति पृच्छति। कथमिति॥ तत्राद्यपादाक्षरयोजनया परिहरति। अनादेरिति॥ तदेवोपपादयति। न हीति॥ फलं कार्य्यकारणसङ्घातः। हेतुर्धर्म्मादिः॥ भणञ्चापीतिभागं विभ-

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः।

उक्तस्यैवाऽर्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराशंकयति। प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम्। निमित्तं कारणं विषय इत्येतस्य निमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे। न हि निर्विषया प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात्। तस्याः सनिमित्तत्वात्। अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यद्वयस्य नाशतः नाशोऽभावः प्रसज्यतेत्यर्थः। न च प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्यक्षत्वात् अतः प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात्। परेषां तन्त्रे

जते। फलञ्चेति॥ अजाज्जायत इति नाभ्युपगम्यत इति सम्बन्धः॥ स्वभावत इतिपदं योजयति। स्वभावत एवेति। फलितं निगमयति। तस्मादिति॥ न हेतुफलयोर्जन्मवतोरनादित्वमभ्युपगन्तुं शक्यम्। अभ्युपगमे च जन्मैव तयोराकस्मिकं स्यादित्यर्थः। स्वभाववादनिराकरणं प्रतिज्ञातमुत्तरार्द्धात्रष्टम्भेन प्रतिपादयति। यस्मादिति॥२३॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तम्। इदानीं वाह्यार्थवादमुत्थापयति। प्रज्ञप्तेरिति॥ ज्ञानस्य निर्विषयत्वे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिं प्रमाणयति। अन्यथेति॥ अग्निदाहादिप्रयुक्तदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तेश्चास्ति वाह्यार्थ इत्याह। संक्लेशस्येति॥ परतन्त्रे परकीयं शास्त्रं तस्यास्तिता तद्विषयस्य वाह्यार्थस्य विद्यमानतेति यावत्॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। उक्तस्येति॥ वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्तार्थस्यैव दृढ़ीकरणं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तया पुनराक्षेपमुखेन वाह्यार्थवादिनां प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः॥ बह्मस्वरूपभूतां प्रज्ञप्तिं प्रतिषेधति। शब्दादीति॥ साकारवादं बुद-

संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥२४॥

परतन्त्रमित्यन्यशास्त्रं तस्य परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्याऽस्तिता मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रस्वरूपाया नीलपीतादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्र्यं सम्भवति । स्फटिकस्येव नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता । संक्लेशनं संक्लेशो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते ह्यग्निदाहादिनिमित्तं दुःखं यद्यग्न्यादिबाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात् ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत उपलभ्यते तु अतस्तेन मन्यामहे अस्ति बाह्योऽर्थ इति ।

स्यति । स्वात्मेति ॥ प्रज्ञप्तेर्विषयनिरपेक्षत्वान्न स्वातिरिक्तविषयतेत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ सनिमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणम् । तमेव हेतुं द्वितीयपादयोजनया विशदयति । अन्यथेति ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे । न चेति ॥ प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानेन कथयति । अत इति ॥ ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव बाह्यालम्बनं वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं वैचित्र्यं घटिष्यते तत्राह । न हीति ॥ औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य बाह्यार्थातिरिक्तोपाध्यनधिगमान्मैवमित्याह । स्फटिकस्येति ॥ तृतीयपादं हेत्वन्तरपरत्वेनावतारयति । इतश्चेति ॥ तस्योपलब्धिमुपपादयति । उपलभ्यते हीति ॥ तदुपलम्भेऽपि कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यदीति । उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य माभूदिति चेन्न । स्वानुभवविरोधादित्याह । उपलभ्यते त्विति ॥ विशिष्टदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तिसिद्धं फलमाह । अत इति ॥ विज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थाभावेऽपि लोकोपलब्धिरविरु-

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात्।

न हि विज्ञानमात्रे संक्लेशो युक्तः। अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः॥२४॥

अत्रोच्यते बाढम् एवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्लेशोपलब्धियुक्तिदर्शनादिष्यते त्वया। स्थिरीभव तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुतस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र ब्रूहि किन्तत इति। उच्यते। निमित्तस्य प्रज्ञत्यालम्बनाभिमतस्य तव घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वं वैचित्र्याहेतुत्वमिष्यतेऽस्माभिः कथं भूतदर्शनात् परमार्थदर्शनादित्येतत्। न हि घटो यथाभूतमृद्रूपदर्शने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति। यथाऽश्वान्महिषः पटो वा तन्तुव्यतिरेकेण।

इत्याशङ्क्याह। न हीति॥ अन्यत्र दाहच्छेदादिव्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कलेपादाविति यावत्॥२४॥

द्वाभ्यामर्थापत्तिभ्यां बाह्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्भावयति। प्रज्ञप्तेरिति॥ अस्तु का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याह। निमित्तस्येति॥ मतान्तरे प्राप्ते तन्निराकरणमुच्यते। विज्ञानवादिनेति। श्लोकस्य तात्पर्यमाह। अत्रेति॥ तत्र पूर्वार्द्धं विभजते। बाढमित्यादिना॥ द्वैतिनस्तव तर्कप्रधानतान्न प्रतीतिमात्रशरणता युक्तेति मत्वाह। स्थिरीभवेति॥ वस्तुनो बाह्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रमाणविषयत्वं तस्याभ्युपगमे कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येतस्मिन्नर्थे त्वं स्थिरीभवेति योजना। विचारदृष्टिमेवावष्टभ्याहं वर्त्ते किंततो दूषणं ब्रूहीति पृच्छति। ब्रूहीति॥ तत्रोत्तरार्द्धं सिद्धान्ती व्याकुर्वन्नुत्तरमाह। उच्यत इत्यादिना॥ घटादेर्वैचित्र्यहेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह। कथमित्यादिना॥ परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति। न हीति॥ तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

तन्त्वाद्यंशुव्यतिरेकेणेत्येवमुत्तरोत्तरीभूतदर्शने आशब्द-
प्रत्ययनिरोधान्नैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथवा
भूतदर्शनाद्बाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव
सर्पादेरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमि-
त्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि सुषुप्तसमाहित-
मुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ
उपलभ्यते । न ह्युन्मत्तावगतवस्त्वनुन्मत्तैरपि तथा भूतं
गम्यते एतेन द्वयदर्शनं संक्लेशोपलब्धिश्च प्रयुक्ता ॥ २५ ॥

यथेति ॥ घटे दर्शितं न्यायं पटेऽपि दर्शयति । पटो वेति ॥ तन्तु-
ष्वपि न्यायसाम्यमुदाहरति । तन्तव इति । परमार्थदर्शनफलमुप-
संहरति । इत्थमिति ॥ घटादीनां स्वकारणव्यतिरेकेणासत्तान्न प्रत्यय-
वैचित्र्यहेतुत्वम् अतो घटादिप्रत्ययवत् प्रत्ययान्तराण्यपि प्रत्ययत्वावि-
शेषाद्वास्तवालम्बनवर्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः । भूतदर्शनं यौक्तिकं तत्त्व-
दर्शनं ततो निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति व्याख्यातम् । इदानीमभूत-
दर्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्यानान्तरमाह । अथ वेति ॥ यथा रज्ज्वा-
दावधिष्ठाने सर्पादेरारोपितस्य दर्शनान्न तस्य वस्तुतो दर्शनं प्रत्या-
लम्बनत्वमिष्टम् । तथैवाधिष्ठानज्ञानापेक्षया परमार्थतो दर्शनाद्
बाह्यस्यार्थस्य ज्ञानम्प्रत्यालम्बनत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुमशक्यमित्यर्थः ।
किञ्च । विमतो बाह्यार्थो न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्यालम्बनं भ्रान्तिविषय-
त्वात् रज्ज्वां सर्पादिवदित्याह । भ्रान्तीति ॥ हेतुं साधयति । तदभाव
इति ॥ भ्रान्त्यभावे बाह्यार्थो न भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति । न हीति ॥
देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्रतिभानध्रौव्याद्द्वैतदर्शिनोऽपि तत्प्रतिभा-
नमप्रत्यहं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । न ह्युन्मत्तेति ॥ बाह्यार्थसमर्थनार्थ-

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च।
अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक्॥२६॥

यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तम् अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालम्बनविषयम्। नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत्। अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेव बाह्यः शब्दाद्यर्थो यत उक्तहेतुत्वाच्च नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक् चित्तमेव हि घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने॥२६॥

मुक्तमर्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह। एतेनेति॥ तत्त्वदर्शिनां स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुपलम्भप्रदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता। तेनानुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम्। व्यवहारदृष्ट्या तु पूर्वं भ्रमसमारोपितस्वप्नवदेव संवेदने वैचित्र्यं दुःखं व्यवहाराङ्गमित्यन्यथाप्युपपत्तिरित्यर्थः॥२५॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्याशङ्क्याह। चित्तमिति॥ न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्ध्यभावात्। जानातेस्तु सकर्मकत्वं क्रियाफलत्वकल्पनयां स्वीकृतमिति भावः। चित्तस्यार्थस्पर्शित्वाभावेऽपि तदाभासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याह। नार्थेति॥ तत्र हेतुमाह। अभूत इति॥ प्रथमपादं व्याचष्टे। यस्मादिति॥ विमतं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति द्वितीयं पादं विभजते। नापीति॥ न हि दृष्टान्ते तस्यार्थाभासस्पर्शित्वं तस्यैव तदात्मना भानादित्यर्थः॥ तृतीयपादं व्याकरोति। अभूतो हीति॥ विमतोऽर्थः सन्न भवति अर्थत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानान्न ज्ञानस्यालम्बनमित्यर्थः॥ विमतोऽर्थः स्वविषयज्ञानजनको न भवति भ्रान्तिविषयत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्युक्तमनुमानं स्मारयति। उक्तेति॥ अर्थजन्यत्वाभावे विज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह। नापीति॥२६॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।
अनिमित्तो विपर्य्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

ननु विपर्य्यासस्तर्हि असति घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य तथा च सत्यविपर्य्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति । अतो-च्यते । निमित्तं विषयमतीतानागतवर्त्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेव हि । यदि हि क्वचित्संस्पृशेत्सो-ऽविपर्य्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसति घटे घटाभासता विपर्य्यासः स्यात् न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्य्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथञ्चिद्विपर्य्यासोऽस्तीत्यभि-प्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य । यदुतासति निमित्ते घटादौ तद्वदवभासनम् ॥२७॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत् । भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रतियोगिनीत्यन्यथाख्यातिमतमाशङ्क्याह । निमित्त-मिति ॥ कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थस्पर्शित्वाभावे तद्वासना-भावात् तज्जन्या नान्यथा ख्यातिः सिद्ध्यति । भ्रान्तिस्तु विधान्तरेणापि भविष्यतीत्याह । अनिमित्त इति ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कां दर्शयति । नन्विति ॥ यदि घटादिर्बाह्योऽर्थो न स्पृश्यते तर्हि तस्मिन्नसत्त्वेन तदाभासत्वाज्ज्ञानस्य विपर्य्यासः । अतस्मिंस्तद्बुद्धेस्तथात्वात् । विप-र्य्यासे च स्वीकृते क्वचिदप्यविपर्य्यासो वक्तव्यः । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्व-त्वस्यान्यथाख्यातिवादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः । तत्र पूर्वार्द्धयोजनया परिहरति । अतेति ॥ उक्तमेवार्थमुत्तरार्द्धयोजनार्थं साधयति । यदीति ॥ अभ्रान्तेरभावादसम्भवे भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्व्वहतीत्याशङ्क्याह । अयमेवेति ॥ स्वभावशब्देना-

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्य्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमानावभासताऽसत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायते अतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकदुःखत्वशून्यत्वानात्मत्वादि च । तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं द्रष्टुमशक्यं पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पक्ष्यादीनाम् । अत इतरे-

---

विद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्व्विकेति नियमः । सविषयाणां भ्रमाणामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥२७॥

बाह्यार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादमिदानीमपवदति । तस्मादिति ॥ प्रतिक्षणं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते विज्ञानवादिभिरित्याशङ्क्याह । तस्येति ॥ वृत्तसङ्कीर्त्तनपूर्व्वकं श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । प्रज्ञप्तेरिति ॥ तत्र बाह्यार्थवादिनो बाह्योऽर्थो वस्तुनस्त्वस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेनाप्रवृत्तं तत्पुनराचार्य्येण भवत्वेवमित्यभ्यनुज्ञातम् ॥ बाह्यार्थवाददूषणस्य स्वमतेऽपि सम्मतत्वादित्याह । बाह्येऽर्थे इति ॥ बाह्यार्थवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह । तदेवेति ॥ असत्येव घटादौ घटाद्याभासत्वं विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादनिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः ॥ सम्प्रति विज्ञानवादमवतारयति । तदिदमिति ॥ तस्मादित्यादि व्याचष्टे ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम्॥२८॥
अजातं जायते तस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः।

भ्योऽपि द्वैतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः। येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनाऽपि जिघृक्षन्ति॥२८॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धं यत्पुनरादौ प्रति-

यस्मादिति॥ भूतदर्शनात् घटादेर्मृदादिमात्रं भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वं तस्य शास्त्रतो दर्शनादिति यावत्॥ द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विभजते। यथेति॥ विमतं विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वान्नीलपीतादिवदित्यर्थः॥ विपक्षे दोषमाह। अत इति॥ तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मयोगाद्ये तस्य तात्त्विकं जन्म पश्यन्ति ते पक्ष्यादीनां खेऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः। अनात्मत्वादिशब्देनान्योन्यविलक्षणत्वमन्योन्यमदृश्यत्वञ्च गृह्यते॥ तत्र हेतुं सूचयति। तेनैवेति॥ स्ववृत्तेरनुपपत्तेस्तद्दृश्यतामन्तरेण च तद्धर्म्मदृश्यतासम्भवादित्यर्थः॥ विज्ञानवादे फलितं विशेषं दर्शयति। अत इति॥ शून्यवादिनं प्रति विशेषं कथयति। येऽपीति॥ पश्यन्त एवेत्यविलुप्तदृष्टिरूपता द्योत्यते। दृग्बलादेव सर्व्वाभावः सिध्यति। दृगभावस्तु कथं सिध्येत्। न च तावत् दृगेव तदभावं साधयेत्। तयोरेककालत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। किञ्च सर्व्वशून्यतां वदन्तः शून्यतादर्शनस्यात्मदर्शनस्य च शून्यतां वदन्ति॥ तथा च स्वपक्षासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। स्वदर्शनस्येति॥ ततोऽपीति विज्ञानवादिभ्योऽपीत्यर्थः॥२८॥

यदि विज्ञानस्य वाह्यालम्बनत्वं क्षणिकत्वं शून्यत्वञ्च न सम्भवति किन्तर्हि तत्त्वमेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याह। अजातमिति॥ तस्याश्च

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२८॥
अनादेरन्तवत्त्वञ्च संसारस्य न सेत्स्यति ।

ख्यातं तत्फलोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्य ततस्तस्मादजातरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२८॥

अयञ्चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तितः सिद्धिं नोपयास्यति। न ह्यनादिः सन्नन्तवान् कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । बीजाङ्कुरसम्बन्धनैरन्तर्य्यविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्तु-

प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्तादेव निरस्तमित्याह । प्रकृतेरिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । उक्तेरिति ॥ कूटस्थमद्वितीयं ब्रह्मेति यत्पुरस्तात् प्रतिज्ञातं तज्जन्मनो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धम् ॥ तस्यैव सिद्धस्यार्थस्य फलमुपसंहर्त्तुमेष श्लोक इत्यर्थः ॥ पूर्व्वार्द्धं योजयति । अजातमिति ॥ यदि चित्तस्फुरणमजातमभीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटस्थ्यैकस्वाभाव्यात्तत्पुनर्वस्तुतो न जातमेव मायया जन्मवदिति कल्प्यते चेत्तस्याजातिरेवाजातत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयार्द्धं योजयति । अजातरूपाया इति ॥ तस्याश्चेदन्यथात्वं स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ॥२८॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । अनादेरिति ॥ विमतः संसारो नान्तवान् अनादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किञ्च मोक्षोऽनन्तो न भावत्वे सत्यादिमत्त्वाद् घटवदित्याह । अनन्तेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । अयञ्चेति ॥ तत्र पूर्व्वार्द्धं व्याकरोति । अनादेरिति ॥ अतीतकोटिरहितस्य पूर्व्वं नासीदित्यवच्छेदरहितस्येत्यर्थः ॥

अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति॥३०॥
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः॥३१॥
सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।
तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः॥३२॥

भावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानप्राप्तिकाल-प्रभवस्य मोक्षस्यादिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्श-नात् । घटादिविनाशस्यावस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । असत्त्वादेव शशविषाणस्येवादिमत्त्वाभावश्च ॥३०॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानौ श्लोकाविह संसारमोक्षाभाव-प्रसङ्गेन पठितौ ॥३१॥३२॥

योऽनादिभावः सोऽनन्तवान्नेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह । नहीति॥ बीजाङ्कुरयोर्हेतुफलभावेन सम्बन्धस्य नैरन्तर्यं सन्तानस्तस्यानादि-भावत्वेऽपि विच्छेदस्यान्तस्य दृष्टत्वादनैकान्तिकतेति शङ्कते । बीजेति । भावत्वविशेषणाच्छस्य तत्रावर्त्तनान्न व्यभिचारशङ्केति दूषयति । नैकेति॥ द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे । तथेति॥ यत्रादिमत्त्वं तत्र नानन्तत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह । घटादिष्विति॥ यथा कृतकोऽपि घटादिध्वंसो नित्यस्तथा बन्धध्वंसोऽपि भविष्यतीत्यनैकान्तिकत्वमाशङ्कते । घटा-दीति॥ मोक्षस्याभावत्वे सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भज्येतेति दूषयति । तथा चेति॥ किञ्च प्रागसतः सत्ता समवायरूपं कार्य्यत्वं तदपि मोक्षस्यासत्त्वे न सिद्ध्यतीत्याह । असत्त्वादेवेति ॥३०॥

अस्तु तर्हि मोक्षस्याद्यन्तवत्त्वं तत्राह । आदाविति॥ यदि-त्यूषरोदकादि दृश्यते तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । वितथैस्तैरेव

सर्व्वे धर्म्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात्।
संवृत्तेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः॥३३॥
न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः प्रपञ्च्यते एतैः श्लोकैः ॥३३॥

जागरिते गत्यागमनकालौ नियतौ देशः प्रमाणतो

मरीच्युदकादिभिः साधर्म्यमाद्यन्तवत्त्वम्। वितथा मोचादयो न परमार्थसन्तो भवितुमर्हन्ति आद्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादिवदित्यर्थः॥ कथं तर्हि मोचादीनामपि तथात्वप्रत्ययेत्याशङ्क्याह। अवितथा इति॥ लक्षिता मूढैरविचारकैरिति शेषः। ऊषरोदकादीनां स्नानपानादिप्रयोजनानुपलम्भान्मोचखगादीनान्तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिलम्भान्न मोचादिवैतथ्यमित्याशङ्क्याह। सप्रयोजनतेति॥ तेषां मोचादीनामिति यावत्। पुनरुक्तिशङ्कां वारयति। वैतथ्य इति।३१॥३२॥

किञ्च येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितेऽपि तुल्यत्वाज्जन्मादिरहितं संविन्मात्रं तत्त्वमेष्टव्यमिति विवक्षित्वाह। सर्व्वेति॥ यदि देहान्तर्दर्शनान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्येष्टं तर्हि वैराजदेहे सर्व्वस्य जागरितस्य दर्शनात् मिथ्यात्वं दुर्व्वारमित्यर्थः। किञ्च योग्यदेशवैधुर्यान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्य यद्यभीष्टं तर्हि संवृते प्रदेशे प्रत्यग्भूते ब्रह्माण्यखण्डैकरसे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्यात् ब्रह्मणोऽनवकाशत्वादित्याह। संवृत इति॥ अवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जात्याभासमित्यस्याव्याख्यातानां तात्पर्य्यमाह। निमित्तस्येति॥३२॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति। न युक्तमित्यादिना॥ स्वप्ने देशान्तरगतौ नियतकालाभावाच्च गत्वा दर्शनमिष्टं तथा मरणादूर्द्ध्वमर्च्चिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शनमयुक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः। किञ्च यद्देशस्थः

वतिबुद्धश्च वै सर्व्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥३४॥
मित्राद्यैः सह सम्मन्त्र्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते ।
गृहीतञ्चापि यत्किञ्चित् प्रतिबुद्धो न पश्यति॥३५॥

यस्तस्यानियमात् नियमस्याभावात् स्वप्ने न देशान्तर-गमनमित्यर्थः ॥३४॥

मित्राद्यैः सह सम्मन्त्र्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते। गृहीतञ्च यत्किञ्चित् हिरण्यादि न प्राप्नोति। गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥३५॥

स्वप्नं पश्यति प्रतिबुद्धस्तस्मिन्देशे नास्तीति मिथ्यात्वमभीष्टम्। यथा यस्मिन्देशे स्थितः संसारमनुभवति ब्रह्मभावं प्रतिपन्नस्तस्मिन्देशे नास्ति परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानादतो जागरितस्यापि मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह। प्रतिबुद्धश्चेति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यार्थं कथयति। जागरित इति ॥३४॥

किञ्च यथा स्वप्ने विसंवादादप्रामाण्यमिष्टं तथा जागरितेऽपि परं श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति स ब्रह्मयादिभिः सह समालोच्याविद्यानिद्रातः प्रतिबुद्धो नैव श्रेयःसाध्यत्वमालोचितं प्रतिपद्यते। सर्व्वस्य नित्यमुक्तत्वनिश्चयात्। अतो मुमुक्षुत्वं श्रवणादिकर्त्तव्यता च भ्रान्त्यैवेत्याह। मित्राद्यैरिति॥ किञ्च स्वप्नवदेव गृहीतमुपदेशादि विद्वान्न पश्यति तत्साध्यफलाभावादित्याह। गृहीतञ्चेति॥ अथवा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्रान्नोदकादि तद्विद्वान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रतिबुद्धो अन्यप्रत्ययबाधान्न स्वसम्बन्धित्वेनाधिगच्छति। तेन तदाभासमात्रमेवेत्याह। मित्राद्यैरित्यादिना॥ उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि योजयति। गृहीतञ्चेति ॥३५॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात्।
यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम्॥३६॥
ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते।

स्वप्ने च अटन् दृश्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततो ऽन्यस्य स्वापादेशस्थस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात्। यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः। स्वप्नसमत्वादसज्जागरितमपीति प्रकरणार्थः॥३६॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रहणाद् ग्राह्यग्राहकरूपेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्तद्धेतुर्जागरितकार्य्यमिष्यते। तद्धेतुत्वाज्जागरितकार्य्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं न त्वन्येषाम्।

किञ्च स्वप्नावस्थायां येन देहेन नद्यादिषु पर्य्यटति स मिथ्या पृथग्भूतस्य निश्चलस्य दर्शनात्। तथा जागरिते यो न परिव्राजकादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो द्वेष्यो वा दृश्यते स मिथ्या कथ्यते। पृथगेव कूटस्थब्रह्माख्यशरीरस्यानुभवादित्याह। स्वप्न चेति॥ किञ्च यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्याभूतमेपितव्यमित्याह। यथेति॥ पूर्व्वार्द्धगतान्यक्षराणि योजयति। स्वप्ने इति॥ उत्तरार्द्धगतानि व्याकरोति। यथेत्यादिना॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति। स्वप्नेति॥३६॥

यथा जागरितं तथा स्वप्नो गृह्यते। तथा स्वप्नस्य जागरितकार्य्यत्वाद्यः स्वप्नद्रष्टा तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नवत्तन्मिथ्यात्वमित्याह। ग्रहणादिति॥ किञ्च जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकसाधारणत्वं वस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणत्वात् किन्तु तथा भासमानत्वमित्याह।

तद्धेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥३७॥
उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्व्वमुदाहृतम् ।
न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥३८॥

यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन् साधारणविद्यमानवस्तुवदभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासनं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ॥३७॥

ननु स्वप्नकारणत्वे जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् । अत्यन्तचलो हि स्वप्नो जागरितन्तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्यमेवाविवेकिनां स्यात् विवेकिनान्तु न कस्यचित् वस्तुन उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्यात्मैव सर्व्वमित्यजं सर्व्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज इति । यदपि

तद्धेतुत्वादिति ॥ जागरितस्य वस्तुतो ऽसत्त्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फोरयन् पूर्व्वार्द्धं योजयति । जागरितवदिति ॥ उत्तरार्द्धं योजयति । तद्धेतुत्वादिति ॥ सति प्रमातरि बाध्यत्वं स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलम्भात् परमार्थतः सत्त्वम् । कार्य्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् ॥ न हि सर्व्वसाधारणं विद्यमानञ्च जागरितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याह यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

कार्य्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्न मिथ्यात्वमविशिष्टमत्यन्तवैषम्यादित्याशङ्क्याह । उत्पादस्येति ॥ यत्तु कार्य्यकारणत्वं सत्यासत्ययोरेव स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं तत् दुरुक्तमित्याह । न चेति ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति ॥ किमिदं वैलक्षण्यमविवेकिनां

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः।

मन्यसे जागरितात्मतोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदसत्। न भूतादिद्यमानादभूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके। न ह्यसतः शशविषाणादेः सम्भवो दृष्टः कथञ्चिदपि॥३८॥

ननु उक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्य्यमिति तत्कथमुत्पादो प्रसिद्ध इत्युच्यते। शृणु तत्र यथा कार्य्यकारणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति असदविद्यमानं रज्जुसर्पवद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्तन्मयः स्वप्ने जागरितवद्‌ग्राह्यग्राहकरूपेण विकल्पयन् पश्यति

प्रतिभाति किंवा विवेकिनामिति विकल्पग्राद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ द्वितीयं प्रत्याह। विवेकिनान्त्विति॥ द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभजते। यद्यपीत्यादिना॥ सम्भवो नासतोऽस्तीत्येतत् दृष्टान्तेन साधयति। न हीति॥ कथञ्चिदपि सतोऽसतो वेत्यर्थः॥३८॥

यदुक्तमुत्पादस्याऽप्रसिद्धत्वं तदयुक्तम्। स्वप्नजागरितयोस्तत्कार्य्यकारणत्वाङ्गीकरणादित्याशङ्‌क्याह। असदिति॥ जागरिते दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनात्॥ जागरितस्य स्वप्नम्प्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितम्प्रति कारणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। असत्स्वप्नेऽपीति॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामुत्थापयति। नन्विति॥ पूर्व्वापरविरोधे चोदिते परिहारे कथ्यमाने मनःसमाधानं प्रार्थयते। शृणिवति॥ तमेव प्रकारं प्रकटयन्नक्षराणि योजयति। असदिति॥ तुच्छत्वं व्यवच्छिनत्ति। रज्ज्विति॥ दर्शनस्याभासत्वं सूचयति। विकल्पितमिति॥ यथा जाग्रत्दृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्नो जागरितकार्य्यत्वेन व्यवह्रियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तत्कार्य्यत्वं जागरितस्य प्राप्नमित्याशङ्क्य द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे। तथेति॥ यत्तु स्वप्नजागरितयोरुक्तं कार्य्य-

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३९॥
नास्त्यसद्धेतुकमसत् सदसद्धेतुकन्तथा ।

तथा सत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति अवि-कल्पयन् च शब्दात् । तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्नहेतु-रुच्यते न तु परमार्थसदिति कृत्वा ॥३९॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्य्य-कारणभाव उपपद्यते कथं नास्त्यसद्धेतुकमसच्छशविषा-णादि हेतुः कारणं यस्यासत एव खपुष्पादेस्तदसद्धेतुक-मसन्न विद्यते । यथा सदपि घटादिवस्तु । असद्धेतुकं शश-विषाणादिकार्य्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि-

---

कारणत्वं तदपि न नियतमिति निपातार्थं कथयति । चशब्दादिति ॥ तस्मात्प्रायशः स्वप्नस्य जाग्रद्वासनाधीनत्वादिति यावत् ॥ जागरि-तस्य परमार्थसत्त्वात्कार्य्यस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विव-क्षित्वा कार्य्यकारणत्वमथा कथं न भवतीति व्यावर्त्य कथयति । न त्विति ॥३९॥

व्यवहारदृष्ट्या कार्य्यकारणत्वं स्वप्नजागरितयोरुक्तम् । तत्त्व-दृष्ट्या त्वप्रतिपिद्धमेव क्वचिदपि कार्य्यकारणत्वमिति वदन् वस्तुनो ऽज्ञानादवस्त्वेव कार्य्यं भवतीति मतं व्यावर्त्तयति । नास्तीति ॥ शून्य-वादिनस्तु सदेव कार्य्यं जायते शून्यत्वादिति मन्यन्ते तान् प्रत्याह । सदिति ॥ तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुकृष्यते । साङ्ख्यादयस्तु कार्य्यका-रणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं सङ्गिरते तान् प्रयुक्तम् । सद्धेति ॥ सद्ब्रह्म कारणं मिथ्याप्रपञ्चसृष्टेरित्येके वर्णयन्ति तान्निराचष्टे । सद्धेतुक-मिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । परमार्थतस्त्विति ॥ प्रसिद्धं कार्य्य-

सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥४०॥
विपर्य्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान् भूतवत् स्पृशेत्।
तथा स्वप्ने विपर्य्यासाद्धर्म्मांस्तत्रैव पश्यति ॥४१॥

वस्त्वन्तरकार्य्यं नास्ति। सत्कार्य्यमसत्कुत एव सम्भवति। न चान्यः कार्य्यकारणभावः सम्भवति शक्यो वा कल्पयितुम्। अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्य्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥४०॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्य्यकारणभावाशङ्कामपनयन्नाह। विपर्य्यासादविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽचिन्त्यान् भावान् शक्यचिन्तनीयान् रज्जुसर्पादीन् भूतवत्परमार्थवत्स्पृशेत् स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः। कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने विपर्य्यासाद्धस्त्यादीन् पश्यन्निव विकल्पयति तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥४१॥

कारणत्वं यथा कथा च प्रक्रियया प्रतिपादयितुमुचितम् अन्यथा प्रसिद्ध प्रकोपादित्यादिशिक्षिपति। कथमिति ॥ अनिर्व्वाच्यं मायामयं कार्य्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसिद्धमयौक्तिकमधिकृत्य प्रसिद्धिरपि रुद्धेत्यभिप्रेत्याद्यं पादं विभजते। नास्तीत्यादिना ॥ द्वितीयं पादं व्याचष्टे। तथेत्यादिना ॥ तृतीयं पादं व्याकरोति। तथा सद्धेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह। असदिति ॥ अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्य्यकारणभाव इत्याशङ्क्य योग्यानुपलब्धिविरुद्धत्वान्नैवमित्याह। न चेति ॥४०॥

स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्य्यकारणत्वमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह। विपर्य्यासादिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। पुनरपीति ॥ अक्षरार्थं कथयति। विपर्य्यासादित्यादिना ॥ कश्चिदित्यस्य पूर्व्वेण

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् ।
जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥४२॥

यापि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिर्देशितोपदिष्टा । उपलम्भनमुपलम्भस्तस्मादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्रमादिधर्म्मसमाचरणाच्चाभ्यां हेतुभ्यामस्ति वस्तुत्ववादिनामस्ति वस्तुभाव इत्येवं वदनशीलानां दृढ़ग्राहवतां श्रद्धधानानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः तां गृह्णन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनान्तु स्वयमेवाजाद्वयात्मविषयो विवेको भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि श्रोत्रियाः । स्थूलबुद्धित्वादजातेः । अजातिवस्तुनः सदा त्रस्यन्त्यात्मनाशं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः ॥४२॥

क्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना ॥४१॥

तत्त्वदृष्ट्या कार्य्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुखैः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याह । उपलम्भादिति ॥ अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्य्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे । यापीत्यादिना ॥ अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्य्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदार्ढ्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याह । तामिति ॥ यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवतीत्यभ्युपेतं तदा तदतिरेकेण जगतो ऽभावात् ब्रह्मैव सर्व्वमिति निश्चितम् । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्व्वापर्य्येणालोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्थाद्वितीयवस्तुविवेकदार्ढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवादिभिर्जातिरुपदिष्टा न तु द्वैतस्य श्रुतितो न्यायतश्च निरूपयितुमश

अजातेस्त्रसतान्तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये।
जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति॥४३॥
उपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते।

उपायः सोऽवतारायेत्युक्तम्। ये चैवमुपलम्भात् समाचाराच्चाऽजातेरजातिवस्तुनस्त्रसन्तो ऽस्ति वस्त्वित्यद्वयात्मनो वियन्ति विरुद्धं यान्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। तेषामजातेस्त्रसतां श्रद्दधानानां सन्मार्गावलम्बिनां जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति। विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात्। यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात् सोऽप्यल्प एव भविष्यति। सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः॥४३॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वस्त्विति।

कस्य परमार्थत्वं गृहीत्वा जातिरुपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः॥ चतुर्थपादार्थमाह। ते हीति॥४२॥

तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरुपदिष्टेत्यवोपक्रममनुकूलयति। उपाय इति॥ उदरमन्तरङ्कुरुते ऽथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः। ब्रह्मणि विकारदर्शिनां भयप्राप्तिः श्रूयते। तथा च श्रोत्रियाणामपि भेददर्शनान्नानुगृह्यतेत्याशङ्क्याह। अजातेरिति॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति स्मृतेस्तेषामात्यन्तिकपतनाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिदेव दोषः सम्भवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनाप्राप्तिप्रयुक्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुजानाति। दोषोऽपीति॥ अन्वयमादर्शयन् पादत्रयगतान्यक्षराणि योजयति। ये चेत्यादिना॥ चतुर्थपादं व्याचष्टे। यद्यपीति॥ कश्चिन्निन्दानुपपत्तिसूचित इति यावत्॥४३॥

यत्तु हेतुभ्यां द्वैतस्यास्तित्वमुक्तं तद्दूषयति। उपलम्भादिति॥

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥४४॥
जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।
अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥४५॥

नोपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्युच्यते । उपलभ्यते हि मायाहस्ती हस्तीव हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति बन्धनारोहणादिहस्तिसम्बन्धिभिर्धर्म्मैर्हस्तीति चोच्यते । असन्नपि यथा तथैवोपलम्भात् समाचारात् द्वैतं भेदरूपमस्ति वस्त्वित्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारौ द्वैतवस्तुसद्भावे हेतूभवत इत्यभिप्रायः ॥४४॥

किम्पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यद्बुद्धय इत्याह ॥ जाति सज्जातिवदभासत इति जात्याभासम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चलनमिवाभासत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्वाभासं वस्तु द्रव्यं धर्म्मि तद्वदभासत इति वस्त्वाभासम् । यथा स एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति । जायते देवदत्तः स्पन्दते दीर्घो गौर इत्येवमवभासते । परमार्थ-

---

श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामनूद्य दूषयति । नन्वित्यादिना ॥ व्यभिचारस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । उपलम्भसमाचारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः । तथा द्वैतेऽपि न तयोरस्ति वस्तुत्वसाधकत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥४४॥

भूतदर्शनावष्टम्भेन निमित्तस्यानिमित्तत्वमुक्तमेतदन्तश्लोकैर्विप्रपञ्चितम् । सम्प्रति भूतदर्शनमुपसंहरति । जात्याभासमिति ॥ श्लोकाक्षराख्याकांक्षाद्वारा विवृणोति । किं पुनरित्यादिना ॥ गौर-

एवं न जायते चित्तमेवंधर्म्मा अजाः स्मृताः ।
एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्य्यये ॥४६॥

तस्वजमचलमवस्तुत्वमद्रव्यञ्च । किन्तदेवम्प्रकारं विज्ञानं विज्ञप्तिः । जात्यादि रहितत्वाच्छान्तम् । अत एवाद्वयञ्च तदित्यर्थः ॥४५॥

एवं तथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवंधर्म्मा आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । धर्म्मा इति बहुवचनम् । देहे भेदानुविधायित्वादद्वयस्यैवोपचारतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्त्यक्तवाह्यैषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे । विपर्य्यये तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥४६॥

त्वदीर्घत्वोक्त्या देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं स्फुटीक्रियते । पूर्व्वार्द्धार्थानुवादेनापरार्द्धं योजयति । जायत इत्यादिना ॥ विशेष्यं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति । किन्तदित्यादिना ॥४५॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति । एवं नेति ॥ चित्प्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादजत्वमविशिष्टमित्याह । एवमिति ॥ उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह । एवमिति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ कार्य्यकारणाभावस्य दर्शितत्वादयो यथोक्ता हेतवश्चित्तञ्चैतन्यं ब्रह्मेति यावत् । एवमिति प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनभाक्त्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह । धर्म्मा इतीति ॥ उत्तरार्द्धं योजयति । एवमेवेति ॥ विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति । त्यक्तेति ॥ उक्तज्ञानवतां संसारसंत्रासाभावे प्रमाणमाह । तत्रेति ॥४६॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।
ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितन्तथा ॥४७॥
अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।
अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥४८॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह। यथा हि लोके ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्पन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयाभासमित्यर्थः। किन्तद्विज्ञानस्पन्दितम्। स्पन्दितमिव स्पन्दितमविद्यया। न ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति। अजाचलमिति ह्युक्तम् ॥४७॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालातमृज्वाद्याकारेणाजायमानम्। अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्दमानमविद्योपरमे अस्पन्दमानं जात्याद्याकारेणानाभासमजमचलम्भविष्यतीत्यर्थः ॥४८॥

विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासञ्चेत्युक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति। ऋजुवक्रादिकेति॥ अप्रच्युतपूर्वरूपस्यासत्य नानाकारावभासो विवर्त्तस्तद्वत् विज्ञानस्य स्पन्दितत्वं श्लोकस्य तात्पर्यमाह। यथोक्तमिति॥ तत्र दृष्टान्तभागं व्याचष्टे। यथा हीति॥ दार्ष्टान्तिकं योजयति। तथेति॥ किमित्यविद्यामन्तरेण मुख्यमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य नेष्यते तत्राह। न हीति॥ निरवयवस्य विभुनो विज्ञानस्य वस्तुतश्चलनविकल्पस्याविद्यमानमेव स्पन्दनमित्यत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति। अजेति॥४७॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। अस्पन्दमानमिति॥

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः।
न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातम्प्रविशन्ति ते ॥४८॥
न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः।

किञ्च तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमाने ऋजुवक्राद्याभासा अलातादन्यतः कुतश्चिदागत्यालातेनैव भवन्तीति नान्यतो भुवः। न च तस्मान्निस्पन्दादलातादन्यत्र निर्गताः। न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥४८॥

किञ्च न निर्गता अलातात्ते। आभासा गृहादिव

श्लोकाक्षराणि व्याकरोति। अस्पन्दमानमित्यादिना॥ तथाविद्यये-त्यत्राऽविद्ययेति छेदः ॥४८॥

अलातदृष्टान्ते कथं ऋजुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशङ्कायां निरू-पणासहत्वादित्याह। अलात इति॥ यदा खल्वलातं स्पन्दमानमव-तिष्ठते तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरादागत्याभासा भवन्तीति न शक्यं वक्तुमृजुवक्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानवगमाद्यदा तदैवा-लातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्त्तते तदा ततोऽन्यत्राभासा भवन्ती-त्यपि न युक्तं वक्तुमनुपलम्भाविशेषात्। न चाभासास्तस्मिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपादानत्वात्। यदि हि स्पन्दननिमित्तमलातमुपा-दानं तदा निमित्ताभावात्तन्नैमित्तिकाभावादर्शनादृजुवक्राद्याकारा स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः। इतश्च दृष्टान्ते दृष्टान्तानामाभा-सानां मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह। किञ्चेति॥ हेत्वन्तरमेव स्फुटयन् पूर्वार्द्धा-क्षराणि व्याचष्टे। तस्मिन्नेवेति॥ आभासानां देशान्तरादागमनस्यानुप-लम्भो हेतुः कर्त्तव्यः। अनुपलब्धिमेव हेतूकृत्य तृतीयपादार्थमाह। न चेति॥ चतुर्थपादार्थेनाह। न च निस्पन्दमिति ॥४८॥

ऋजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसम्भवं साध-यति। नेत्यादिना॥ दृष्टान्तनिविष्टाभासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि जन्माद्या-

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥५०॥
विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।
न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते॥५१॥

द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावो द्रव्यत्वाभावः द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि सम्भवति नावस्तुनः ॥५०॥

विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् । कथं तुल्यत्वमित्याह । अलातेन समानं सर्वविज्ञानस्य सदा अचलत्वन्तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किं कृता इत्याह । कार्य्यकार-

---

भासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह । विज्ञानेऽपीति ॥ ऋजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाभासत्वस्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह । आभासस्येति ॥ इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वभावनामेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ तदेव पूर्वार्द्धयोजनया विशदयति । नेति ॥ ऋजुवक्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह । वस्तुनो हीति ॥ द्वितीयार्द्धं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे । विज्ञानेऽपीति ॥ तुल्यत्वं सार्द्धेनोत्तरश्लोकेन साधयति । कथमित्यादिना ॥५०॥

न हि तस्मिन् विज्ञाने यथा कथञ्चिच्चलनवति ततो न्यस्मात्स्थानान्तराच्चिदागत्य जन्माद्याभासास्तत्र भवितुमर्हन्ति । तथा प्रयाभावात् न च तस्मात् विज्ञानादचलतयावस्थितादन्यत्राभासा भवितुमुत्सहन्ते । प्रतीत्याभासस्य तुल्यत्वान्नापि तदेव विज्ञानं प्रविशन्ति । तस्य केवलस्य तदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति । तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथा तेषा-

न निर्गता विज्ञानात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
कार्य्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥५२॥
द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

णताभावात् जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः सदैव । यथाऽसत्सु ऋज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽलातमात्रे तथाऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिर्मृषैवेति समुदायार्थः ॥५१॥५२॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्य्यकारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यद्धेतुः कारणं स्यान्न तु तस्यैव तत्। नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं

मित्याशङ्क्य मृषैवेत्याह । कार्य्येति ॥ आभासानां विज्ञानस्य च कार्य्यकारणताया दुर्व्वचनत्वादाभासाः सर्व्वदैव निरूपयितुमशक्यत्वान्मायामयाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः ॥ सार्द्धश्लोकतात्पर्य्यमाह । अलातेनेति ॥ तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह । सदेति ॥ यदि विज्ञानमचलमभीष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावान्न स्युरित्याशङ्क्यान्तिमार्द्धेन परिहरति । जात्याद्याभासा इत्यादिना ॥ यतः सदैवाचिन्त्या अतो मृषैवेति शेषः । सङ्क्षेपतस्तात्पर्य्यमाह । यथेत्यादिना ॥५१॥५२॥

यदुक्तं कार्य्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते । द्रव्यमिति ॥ अवयवद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणास्त्ववयविगुणेषु समानजातीयेष्वसमवायिनो दृष्टाः । न चैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वम् ॥ न च तद्रूपाणां क्वचिदसमवायित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य वास्मिन् दुर्व्वचनत्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योजयति । अजमित्यादिना ॥ अवयवावयविविभागविरहित्वमजत्वम् ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्म्माणां नोपपद्यते ॥५३॥
एवं न चित्तजा धर्म्माश्चित्तं वापि न धर्म्मजम्।

स्वतन्त्रं दृष्टं लोके। न च द्रव्यत्वं धर्म्माणामात्मनानुपपद्यतेऽन्यत्वं वा। कुतश्चिद्येनान्यकारणत्वं कार्य्यत्वं वा प्रतिपद्येत। अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्य्यं कारणं वात्मेत्यर्थः॥५३॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति। न चित्तजा बाह्यधर्म्मा नापि बाह्यधर्म्मजं चित्तम्। विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्व्वधर्म्माणाम्। एवं न हेतोः फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलयोरजातिं हेतु-

---

एकत्वं गुणगुणिभावशून्यत्वम्॥ तत्रेत्यात्मतत्त्वं परामृश्यते। तत्र कार्य्यकारणभावं दूषयितुं सामान्यन्यायमाह। तेषामिति॥ अद्रव्यस्यापि रूपादेस्तत्त्वादिद्वारा पटशौक्ल्यादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो विशिनष्टि। स्वतन्त्रमिति॥ अस्तु तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चात्मन्यपि कार्य्यत्वं नेत्याह। न चेति॥ न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वान्नापि समवायित्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सर्व्वस्य सन्मात्रत्वेनैकरूपत्वप्रतिभानात्। अतो न तत्र कारणत्वं कार्य्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति फलितमाह। अत इति॥५३॥

चिकीर्षितकुम्भसंवेदनसमनन्तरं कुम्भः सम्भवति। सम्भूतश्चासौ कर्म्मतया स्वसंविदं जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते। कस्यचिदपि विद्वद्दृष्ट्यनुरोधेनानन्यत्वादित्याह। एवमिति॥ यस्य धर्म्मादेः शरीरादेश्च कार्य्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्तान्निरस्तः सोऽप्यन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह। एवं हेत्विति॥ तत्र पूर्व्वार्द्धं योजयति। एवमित्यादिना॥ आत्मस्वरूपस्य निर्व्विकारत्वात् द्रव्यत्वमप्रसिद्धत्वमित्या-

एवं हेतुफला जातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥
यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः।
क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः॥५५॥
यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः।

फला जातिं प्रविशन्ति अध्यवस्यन्ति। आत्मनि हेतुफलयोरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥५४॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते। धर्म्माधर्म्माख्यहेतोरहं कर्त्ता मम धर्म्माधर्म्मौ तत्फलं कालान्तरे क्वचित्प्राणिनिकाये जातो भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरावेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्ततेत्यर्थः। तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्म्माधर्म्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः। यदा पुनर्मन्त्रौषधिवीर्य्येणेव ग्रहावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफलावेशोपनीतो भवति तदा तस्मिन् क्षीणे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

दयो यथोक्ता हेतवः। बाह्या धर्म्मा घटादयो नात्मनः। न च धर्म्मशब्दितानां जीवानां चित्तशब्दितान् परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तम्। तेषां प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यादित्यभिप्रेत्याह। विज्ञानेति ॥ उत्तरार्द्धं योजयति। एवं नेति ॥५४॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्ट्योपदिष्टम्। इदानीं मुमुक्षूणान्तदभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशाभावाभावयोस्तदुद्भवौ दर्शयति। यावदिति ॥ श्लोकाक्षराख्याकाङ्क्षाप्रदर्शनपुरःसरं विवृणोति। ये पुनरित्यादिना ॥५५॥

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥५६॥
संवृत्या जायते सर्व्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते यावत्तस्य-ग्दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्त्ततेऽक्षीणः संसारस्ताव-द्दायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥५६॥

नन्वजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसा-रस्य चोत्पत्तिविनाशावुच्येते त्वया । शृणु । संवृत्या संवरणं संवृतिरविद्याविषयो लौकिकव्यवहारस्तया सं-वृत्या जायते सर्व्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति

अभिनिवेशवशाद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह । यावदिति ॥ अभिनिवेशनिवृत्त्या तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । क्षीण इति ॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकं पूर्व्वार्द्धं योजयति । यदीति ॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । क्षीणे पुनरिति ॥५६॥

कूटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशौ व्यवह्रियेते तत्राह । संवृत्येति ॥ अविद्यया सर्व्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये नित्यं नाम नास्त्येवेत्याह । शाश्वतमिति ॥ परमार्थतस्तु सर्व्वमजं कूटस्थमास्थीयते तेन कल्पनां विना विनाशो नास्त्येव हेतुफलादे-रित्याह । सद्भावेनेति ॥ पूर्व्वापरविरोधमाशङ्कते । नन्विति ॥ न तावदात्मनो जन्मविनाशौ तस्य कूटस्थत्वान्नापि ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीयत्वात् । तथा च हेत्वादेर्ब्बन्धस्य जन्मनाशौ न त्वया वक्तव्यावित्यर्थः ॥ उच्यमाने समाधाने मनःसमाधानमर्थयते । शृ-ण्विति ॥ तत्र पूर्व्वभागाक्षरार्थं कथयति । संवृत्येत्यादिना ॥ अवि-द्याविषये नित्यस्य वस्तुनो अभावे फलितमाह । अत इति ॥ द्विती-

सद्भावेन ह्यजं सर्व्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥
धर्म्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

वै । अत उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते । परमार्थसद्भावेन त्वजं सर्व्वमात्मैव यस्मात् । अतो जात्यभावादुच्छेदः तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादे-रित्यर्थः ॥५७॥

येऽप्यात्मानोऽन्ये च धर्म्मा जायन्ते इति कल्प्यन्ते त इत्येवंप्रकारा यथोक्ता संवृतिर्निर्द्दिश्यत इति । संवृत्यैव धर्म्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुन-स्तत् संवृत्या जन्म तेषां धर्म्माणां यथोक्तानाम् । यथा मा-यया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम् । माया नाम वस्तु

याद्भावरार्थमाह । परमार्थेति ॥ जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावः तमेवोच्छेदाभावे हेतुं कथयति । तेनेति । यथा पुरोवर्त्तिनि भुजगा-भावमनुभवन् विवेकी नास्ति भुजङ्गो रज्जुरेषा कथं तथैव बिभेषीति भ्रान्तमभिदधाति । भ्रान्तस्तु स्वकीयादपराधादेव भुजङ्गं परिकल्प्य भीतः सन् पलायते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते । यथा परमार्थकूटस्थात्मदर्शनं व्यवहारिकजन्मादिवचनेनाविरुद्धमिति भावः ॥५७॥

संवृत्या जायते सर्व्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । धर्म्मा इति ॥ तत्राद्यं पादं विभजते । येऽपीति ॥ प्रसिद्धावद्योतकमितिशब्दस्य दर्शयति । त इत्येवंप्रकारा इति ॥ एवं प्रकारत्वमेव स्फोरयति ॥ यथो-क्तेति ॥ अनन्तरप्रकृता संवृतिरितिशब्देनोक्ता । तया च संवृत्यैव ते धर्म्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति । परमार्थ इति ॥ संवृत्यापि जन्म पारमार्थिकमेवेत्याशङ्क्य

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते॥५८॥
यथा मायामयाद्बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः।
नाऽसौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्म्मेषु योजना॥५९॥
नाजेषु सर्व्वधर्म्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा।

तर्हि नैवं सा च माया न विद्यते मायेत्यविद्यमानस्याख्ये-त्यभिप्रायः॥५८॥

कथं मायोपमं तेषां धर्म्माणां जन्मेत्याह। यथा माया-मयादाम्रादिबीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो नासा-वङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वा। अभूतत्वादेव धर्म्मेषु जन्मनाशादियोजनायुक्तिः। न तु परमार्थतो धर्म्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः॥५९॥

परमार्थतस्त्वात्मस्वजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ता-केषु शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्त्तत इत्यर्थः। यत्र येषु वर्णान्ते यैरर्थास्ते वर्णाः शब्दा न प्रव-र्त्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितु न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः। इदमेव-

---

तृतीयपादं योजयति। यत्पुनरिति॥ प्रत्येतव्यं जन्मेति शेषः। चतुर्थ-पादार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति। मायेत्यादिना॥५८॥

जन्ममायोपमं तेषामित्युक्तं तदपि दृष्टान्तावष्टम्भेन साधयति। यथेत्यादिना॥ श्लोकाक्षराख्याकाङ्क्षां दर्शन् योजयति। कथ-मित्यादिना॥५९॥

यदुक्तं सद्भावेन ह्यजं सर्व्वमिति तत्प्रपञ्चयति। नाजेष्विति॥ आत्मनि नित्यानित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह। यत्रेति॥ श्लोकस्य पूर्व्वार्द्धं व्याचष्टे। परमार्थतस्त्विति॥ द्वितीयार्द्धं व्याकरोति। यत्रेति॥

यत्र वर्णा न वर्त्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥६०॥
यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥६१॥
अद्वयञ्च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः।
अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥६२॥
स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान्।

मिति विवेको विवेक्तृता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते। यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुतेः ॥६०॥

यत्पुनर्वाग्गोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य तन्मनसः स्पन्दनमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थौ श्लोकौ ॥६१॥६२॥

इतश्च वाग्गोचरस्याभावो द्वैतस्य स्वप्नान् पश्यतीति स्वप्नदृक् प्रचरन् पर्य्यटन् स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै

त्यादिना॥ तत्रेति प्रकृतेषु धर्म्मेष्विति यावत्। आत्मसु नित्यानित्यकथाभावे शब्दगोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणमाह। यत्र इति ॥६०॥

आत्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातृभिः शब्दैरेव प्रतिपाद्यतामाचरतीत्याशङ्क्य चित्तस्पन्दनमात्रमविचारसुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं द्वैतमिति सदृष्टान्तमाह। यथेति॥ स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्पन्दितमात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा स्यादित्याशङ्क्याह। अद्वयञ्चेति॥ पौनरुक्त्यं श्लोकयोराशङ्क्यशङ्कान्तरनिरासार्थत्वान्नेत्यमिति मन्वानः सन्नाह। यत्पुनरिति ॥६१॥६२॥

वाचो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यासत्त्वे हेत्वन्तरमाचचाणो दृष्टान्तमाचष्टे। स्वप्नदृगिति॥ यान् पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्तरत्र

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति यान्
[सदा ॥ ६३॥

स्वप्नदृक् चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥ ६४॥

दृशासु स्थितान् वर्त्तमानान् जीवान् प्राणिनोऽण्डजान् स्वेदजान् वा यान् सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किमुच्यते ॥ ६३॥

स्वप्नदृशश्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तं तेन दृश्यास्ते जीवाः ततस्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथक् न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । चित्तमेव तर्हि न जीवादिभेदाकारेण विकल्प्यते । तथा तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव तेन स्वप्नदृशा दृश्यत्वादृश्यम् । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीत्यर्थः । ६४॥

सम्बन्धः । श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे । स्वप्नानिति ॥ न ते विद्यन्त इति पूर्व्ववदन्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमानत्वेऽपि द्वैतभेदमिथ्यात्वं किमायातमिति पृच्छति । यदीति ॥ उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ ६३॥

श्लोकाक्षराणि योजयन् कर्म्मधारयं व्यावर्त्तयति । स्वप्नेति ॥ जीवादिभेदानां स्वप्ने दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति । चित्तमेवेति ॥ तर्हि द्रष्टा चित्तञ्चेति द्वयं स्वप्ने स्थितं नेत्याह । तथेति ॥ तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यावर्त्तयति । तेनेति ॥ स्वप्नावस्थस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह । अत इति ॥ ६४॥

चरन् जागरिते जाग्रद्दिक्षु वै दशसु स्थितान्।
अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति
[यान् सदा ॥६५॥
जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक्।
तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥६६॥
उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किन्तदस्तीति चोच्यते।

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्ताव्यतिरिक्ताश्चित्तेक्षणीयत्वात् स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीयजीववत्। तच्च जीवेक्षणात्मकं चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं दृष्ट दृश्यत्वात्स्वप्नचित्तवत्। उक्तार्थमन्यत् ॥६५॥६६॥

जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये। जीवादिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति। चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम्। अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये। तस्मान्न

दृष्टान्तनिर्दिष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति। चरन्नित्यादिना॥ जाग्रदवस्थो हि पुरुषो यान् जीवान् पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन कार्यकारणसङ्घाता गृह्यन्ते चेतनानां दृश्यत्वाभावादिति द्रष्टव्यम्॥ श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति। जाग्रत इति॥ अक्षरव्याख्यानन्तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्फुटत्वान्न पृथगपेक्षितमिति विवक्षित्वाह। उक्तार्थमिति॥६५॥६६॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमाणप्रतिहतं द्वैतद्वयमित्याशङ्क्याह। उभे हीति॥ दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवच्छिन्नं दर्शनं सिद्ध्यति तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं सिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयान्न दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो विभागावगाहिप्रमाणाभावान्न तद्बाधो

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मते नैव गृह्यते ॥६७॥

किञ्चिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तस्पन्दनीयं वा । किन्त्वस्तीति विवेकीनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं लक्षणाशून्यं लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं द्वयं यतः तन्मते नैव तच्चित्ततयैव तत् गृह्यते । न हि घटमति प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥६७॥

हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किञ्च सम्भावनायां प्रमाणप्रवृत्तिर्वक्तव्या न दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैरपेक्ष्येण सम्भावना भवति अन्योन्याश्रयदोषात् । तथा च परस्परपुरस्कारेण विद्येत यदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाह । किन्त्विति ॥ तत् दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना नास्तीत्येवोच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किञ्च प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको भेदः सम्भवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह । लक्षणेति ॥ कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभिर्गृह्यते तच्चित्ततादोषेणेत्याह । तन्मतेनेति ॥ तत्र प्रथमं पादं विभजते । जीवेति ॥ ते जीवश्चित्ते इति सम्बन्धः । अन्योन्यदृश्यत्वमितरेतरग्राह्यत्वं तदेव स्पष्टयति । जीवादिति ॥ द्वितीयपादं व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ तदेव स्फुटयति । चित्तं वेति ॥ किन्त्वस्तीति पृष्टे सति न किञ्चिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेति योजना ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विवृणोति । न हीति ॥ इहेति जागरितोक्तिः ॥ द्वितीयार्द्धं व्याचिख्यासुतया पृच्छति । कथमिति ॥ तदेवावतार्य्य व्याकरोति ॥ लक्षणेत्यादिना ॥ यतस्ततो न तद्भेदस्य प्रामाणिकत्वमिति शेषः । कथं

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६८॥
यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
तथा जीवा अमी सर्व्वे भवन्ति न भवन्ति च॥६९॥
यथा निर्म्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।
तथा जीवा अमी सर्व्वे भवन्ति न भवन्ति च॥७०॥

मायामयो मायाविना यः कृतः निर्म्मितको मन्त्रौषध्यादिभिर्निष्पादितः । स्वप्नमायानिर्म्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ ६८॥६९॥७०॥

तर्हि लौकिकानां परीक्षकानाञ्च प्रमाणप्रमेयविभागप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । तन्मातेनेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गान्नापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसङ्गादतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः सम्भवतीत्यर्थः॥६७॥

दृश्यानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेदग्राहकप्रमाणबाधं परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादिप्रत्ययबाधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । यथेत्यादिना ॥ मायामयस्य निर्म्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुत्समानं प्रत्याह । मायेति ॥ संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानुमानस्य न जन्मादिप्रतिभासबाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मादिविकल्पबाहुल्योपलम्भादिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्य्यमाह । स्वप्नेत्यादिना ॥६८॥६९॥ ॥७०॥

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥७१॥
चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।
चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्त्तितम् ॥७२॥
योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

व्यवहारसत्यविषयजीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादि जीववदित्युक्तम् उत्तमन्तु परमार्थसत्य न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥७१॥

सर्व्वं ग्राह्यग्राहकवत् चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं परमार्थत आत्मैवेति निर्व्विषयन्तेन निर्व्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्त्तितम् । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्व्विषयत्वाच्चित्तमसङ्ग इत्यर्थः ॥७२॥

ननु निर्व्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता

यस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति । न कश्चिदिति ॥ वृत्तानुवादपूर्व्वकं श्लोकतात्पर्यमाह । व्यवहारेति । अक्षराणि न व्याख्येयानि व्याख्यातत्वादित्याह । उक्तार्थमिति ॥७१॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपहितरूपेण दृश्यत्वान्न दृष्टव्यतिरेकेण सत्त्वमिति स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषयसम्बन्धाभावादात्मैव संवेदनमित्याह । चित्तेति ॥ अक्षरार्थं कथयति । सर्व्वमित्यादिना ॥ निर्व्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुतिमपि संवादयति ॥ असङ्गो हीति ॥ श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं साधयति । सविषयस्येति ॥७२॥

निर्व्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वमसङ्गतं तदसङ्गतं शास्त्रादेर्व्वि-

परतन्त्राभिसंहत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः॥७३॥

भवति यस्माच्छास्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादेर्व्विषयस्य विद्यमानत्वात्। नैष दोषः। कस्मात्। यः पदार्थः शास्त्रादिर्व्विद्यते स कल्पितसंहत्या। कल्पिता च या परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन संहतिस्तु सा तयाऽस्ति परमार्थेन नास्त्यऽसौ न विद्यते। ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम्। यश्च परतन्त्राभिसंहत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात् पदार्थः स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येव। तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन कीर्त्तितमिति॥७३॥

षयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह। योऽस्तीति॥ ननु परमार्थतो वैशेषिकाः षट्पदार्थान् द्रव्यादिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राह। अपरेति॥ वैशेषिकपारिभाषिकव्यवहारानुरोधेन पदार्थो यो द्रव्यादिः समवायान्तः स्यात् न परमार्थतोऽस्ति किन्तु संहत्या प्रतिभाति तस्मादविरुद्धमसङ्गत्वमित्यर्थः॥ व्यावर्त्यञ्चोद्यमुत्थापयति। नन्विति॥ तत्र यस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति। शास्त्रेति। आदिशब्देन प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादि गृह्यते॥ असङ्गत्वाक्षेपं परिहरति। नैष दोष इति॥ तत्र निर्व्विषयत्वहेतुं प्रश्नपूर्व्वकं पूर्व्वार्द्धयोजनया साधयति। कस्मादित्यादिना॥ परमार्थतो द्वैतस्याऽसत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति। ज्ञात इति॥ द्वितीयार्द्धं योजयति। यश्चेति॥ नहि द्रव्यस्य लक्षणं गुणादिपञ्चकस्य च ततो व्यावर्त्तकप्रातिस्विकलक्षणप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते। तथा च तल्लक्षणतस्तत्प्रतिपत्तौ तदितरप्रतिपत्तिः। तत्प्रतिपत्तौ च तल्लक्षणतस्तदयाहत्तप्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयान्न किञ्चिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः। वस्तुतो निर्व्विषयस्यैव सिद्धत्वादसङ्गत्वञ्चित्तस्य प्रागुक्तं सङ्गतमेवेत्युपसंहरति। तेनेति॥७३॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः।
परतन्त्राऽभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः॥७४॥

ननु शास्त्रादीनां संवृतित्वे अज इतीयमपि कल्पना संवृतिः स्यात्। सत्यमेवं शास्त्रादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते। परमार्थेन नाप्यजः। यस्मात् परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धमपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते। अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषयेनैव क्रमत इत्यर्थः॥७४॥

शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संवृतिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्यजत्वकल्पनापि संवृतिसिद्धैव स्यादित्याशङ्क्याङ्गीकरोति। अज इति॥ कल्पितमात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह। परतन्त्रेति॥ परिणामवादप्रसिद्धजन्मना भ्रान्त्यैवात्मा जायते जन्मनश्च विभ्रमत्वे तन्निषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः॥ श्लोकव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह। नन्विति॥ शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रयुक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः॥ किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपलक्षितस्य रूपस्येति विकल्पाद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः॥ कैवल्यावस्थायामजोऽयमित्यभिधानाभावमभ्युपेत्य व्यावर्त्त्यं दर्शयति। परमार्थेनेति॥ आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयार्द्धव्याख्यानेन हेतुमाह। यस्मादिति। परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे या परिणामप्रसिद्धिस्तामपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मोक्तः स संवृत्यैव यतो जायते अतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृत्तिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः। अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याकल्पितत्वम्। तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात्। न च कल्पितस्य शास्त्रादेरकल्पितेन

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते।
द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायते॥७५॥
यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान्।

यस्मादसद्विषयस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलमभिनिवेश आग्रहमात्रं द्वयं तत्र न विद्यते। मिथ्याऽभिनिवेशमात्रञ्च जन्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्‌द्वयाभावं बुद्ध्वा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न जायते॥७५॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वर्जितैरनुष्ठीयमानात् धर्म्मा-द्देवत्वादिप्राप्तिहेतव उत्तमाः केवलाश्च। धर्म्माधर्म्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः। तिर्य्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्म्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः। तानुत्तम-मध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान् यदा एकमेवाद्वितीय-

प्रमितिहेतुत्वं प्रति विवादे बिम्बादिप्रमितिहेतुत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वा-दिति द्रष्टव्यम्॥७४॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नापुनरावृत्तिफल-साधनत्वं तत्राह। अभूतेति॥ यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात् तदा तन्निवृत्त्यर्थं साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयते मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति। यस्मादित्यादिना॥७५॥

निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेतत् प्रपञ्चयति। यदेति॥ उत्तमान् हेतून् विभजते। जातीति॥ आशीर्वर्जितैः फलतृष्णारहितैरधिकारिभिरिति यावत्। देवत्वादित्यादिशब्देनोत्कृष्टं जन्म गृह्यते। केवलत्वेन धर्म्माणां प्राधान्यम्। मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥७६॥
अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया।

आत्मतत्त्वं सर्व्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मलं विवेकी न पश्यति तद्वत्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैरुत्तमाधममध्यमफलरूपेण। न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते जीवाद्यभाव इव सस्यादिः ॥७६॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम्। सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीति। उच्यते। परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्म्माधर्म्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्यानिमित्तस्य चित्तस्येति

मध्यमयोनयो गृह्यन्ते। तिर्य्यगादीत्याशब्देनाधमजन्म संगृह्यते॥ वाक्योत्थज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विशिनष्टि। अविद्येति॥ अविदुषां प्रतीयमाना हेतवो विदुषां न प्रतिभान्तीत्येतत् दृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेति॥ उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन चतुर्थपादं व्याचष्टे। न हीति॥७६॥

तदा न जायते चित्तमिति कालपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमाशङ्क्य परिहरति। अनिमित्तस्येति॥ चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य नित्यसिद्धस्य या सर्व्वदाऽनुत्पत्तिः सा निर्व्विशेषा द्वितीया चेत्यत्र हेतुमाह। अजातस्येति॥ सर्व्वस्य द्वैतस्य चित्तदृश्यत्वेन मिथ्यात्वान्नित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनुत्पत्तिरुक्तलक्षणा युक्तेत्यर्थः। उक्तमनूद्याकाङ्क्षापूर्व्वकं श्लोकमवतार्य्य व्याकरोति। हेत्वभाव इत्यादिना॥ यथा रूप्यकल्पनाकालेऽपि शुक्तेररूप्यत्वं स्वाभाविकं तथा जन्मकल्पनाकालेऽपि संविदो निर्व्विशेषाद्वितीयब्रह्मता स्वाभाविकी॥ जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा

अजातस्यैव सर्व्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥
बुद्धा निर्निमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन्।

या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्व्वदा सर्व्वावस्थासु समा निर्व्विशेषाऽद्वया च। पूर्व्वमप्यजातस्यैवाऽनुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्व्वस्याद्वयस्येत्यर्थः। यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तत् द्वयं जन्म च तस्मादजातस्य सर्व्वस्य सर्व्वदा चित्तस्य समाऽद्वयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदाचिद्वा न भवति सर्व्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥७७॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयाभावादनिमित्तताञ्च सत्यां परमार्थरूपां बुद्धा हेतुं धर्म्मादिकारणं

न जायत इत्युक्तमित्याह। सर्व्वदेति॥ न केवलं मोक्षावस्थस्यैव चैतन्यस्याजत्वं किन्तु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याह। सर्व्वावस्थास्विति॥ सर्व्वस्यैव चित्तप्रतिविम्बस्य विम्बकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह। अद्वया चेति॥ तृतीयपादार्थं कथयति। पूर्व्वमपीति॥ तत्र हेतुमाह। यस्मादिति॥ तस्माद्रज्जुसर्पवत् द्वैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वादवस्तुतोऽसत्त्वादिति यावत् ॥७७॥

द्वयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति। बुद्धेति॥ द्वैताभावोपलक्षितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्तौ धर्म्मादिहेतुमसाङ्कर्य्येणाऽनुतिष्ठन् यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्व्वसंसारकारणरहितं पदमश्नुवानो न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः॥ श्लोकं व्याचष्टे। यथोक्तेति॥ दृश्यत्वादिना हेतुना द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तन्यायेन चैतन्यस्य जन्मनि यत् द्वयं निमित्तं तस्याभावतामभावोपलक्षितां सत्तां निमित्ताभावादेवानाद्यनन्तां तस्मादेव सत्यां बुद्धेति योजना।

वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥७८॥
अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्त्तते ।
वस्त्वभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्त्तते ॥७९॥

देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपाददानस्त्यक्तवाह्यैषणः सन् कामशोकादिवर्जितमविद्यादिरहितमभयम्पदमश्नुते पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥७८॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयोऽभूताभिनिवेशस्तस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सदृशे तदनुरूपे तच्चित्तं प्रवर्त्तते। तस्य द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्धवांस्तदा तस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं सद्विनिवर्त्ततेऽभूताभिनिवेशविषयात् ॥७९॥

पृथगिति देवतादिप्रकृष्टजन्मप्राप्तये धर्म्मं मनुष्यत्वप्राप्तये धर्म्माधर्म्मौ तिर्य्यगाद्यधमयोनिप्राप्तये चाधर्म्ममसाङ्कर्य्येणाननुतिष्ठन्निति यावत् प्रकृतस्य ज्ञानवतो धर्म्माद्यनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति। त्यक्तेति ॥ यावत् ॥ कार्य्यभूतसर्व्वानर्थराहित्यमुक्त्वा पुनरभयमित्यस्यार्थमाह। अविद्येति ॥७८॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदास्तीत्याशङ्क्याह। अभूतेति ॥ व्यभिचारित्वादिहेतुरद्वयात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा पुमान् बुद्धवांस्तदा वस्त्वभावं पुरुषो बुद्धैव निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्त्तते तथा तन्निवृत्तिमनुवृत्तो भवतीत्यर्थः॥ अक्षराणि विभजते। यस्मादित्यादिना॥ यस्मादभूताभिनिवेशात्तदनुरूपे चित्तं प्रवर्त्तते तस्मान्निःसङ्गं निवर्त्तते इति सम्बन्धः॥ अभूताभिनिवेशमेव विशदयति। असतीति ॥ अभिनिवेशस्याऽविद्याव्यामोहरूपत्वमन्वय

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः।
विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम्॥८०॥
अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातम्भवति स्वयम्।
सकृद्विभातो ह्येवैष धर्म्मो धातुः स्वभावतः॥८१॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चलनवर्जिता स्वरूपैव तदा स्थितिर्य्यैषा ब्रह्मरूपा स्थितिश्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसघनलक्षणा। स हि यस्माद्विषयगोचरः परमार्थदर्शिनां बुद्धानां तस्मात्साम्यं परं निर्व्विशेषमजमद्वयञ्च॥८०॥

पुनरपि कीदृशश्चाऽसौ बुद्धानां विषय इत्याह। स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नादित्याद्यपेक्षं स्वयं ज्योतिःस्वभावमित्यर्थः। सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत्।

व्यतिरेकसिद्धमिति वक्तुं हीत्युक्तम्। तदनुरूप इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेश उच्यते तस्येत्यभिनिवेशविषयस्येत्यर्थः॥७९॥

अभयं पदमश्नुत इत्यत्र हेतुमाह। निवृत्तस्येति॥ विद्वदनुभवैकगम्यत्वादशेषकल्पनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूपत्वमित्याह। विषय इति॥ अक्षरार्थं कथयति। निवृत्तस्येत्यादिना॥८०॥

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्व्विशिनष्टि। अजमिति॥ स्वयम्प्रभातत्वे हेतुमाह। सकृदिति॥ कल्पितस्य सर्व्वस्य धारणाद्धर्म्मो नाशो कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्यनवस्थानादतः स्वयं ज्योतिरित्याह। धर्म्म इति॥ किञ्च धीयते निधीयते सर्व्वं निःक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते। तथा च सर्व्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तौ साक्षितयाऽऽत्मनः सिद्धेः स्वयं ज्योतिष्ट्-

सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।
यस्य कस्य च धर्म्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥८२॥

एष एवं लक्षण आत्माख्यो धर्म्मो धातुः स्वभावतो वस्तु स्वभावत इत्यर्थः ॥८१॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्मात् लौकिकैर्न गृह्यते इत्युच्यते। यस्मात् यस्य कस्यचित् द्वयवस्तुनो धर्म्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमाव्रियते ऽनायासेनाच्छाद्यत इत्यर्थः। अद्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्रावरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखञ्च विव्रियते प्रकटीक्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भग-

---

मेष्टव्यमित्याह। धातुरिति॥ किञ्चात्मत्वादेवात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वमन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह। स्वभावत इति॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकं श्लोकमवतार्य्य तदक्षराणि योजयति। पुनरपीत्यादिना॥ धातुस्वभावत इत्येकपादं गृहीत्वा व्याचष्टे। वस्त्विति॥८१॥

विवक्षितार्थस्तु पूर्व्वस्मान्नातिरिच्यते। आत्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्य्योपदिष्टस्तथैव सर्व्वैर्न गृह्यते तत्राह। सुखमिति॥ मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपसुखं सदैवाच्छाद्यते तस्मादेव तस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्व्वदा प्रकटीक्रियते तेनाऽसौ भगवान् आत्मा श्रुत्याचार्य्योपदिष्टोऽपि न विस्पष्टो भवतीत्यर्थः॥ श्लोकव्यावर्त्त्यां शङ्कां दर्शयति। एवमिति॥ स्वयं ज्योतिष्ट्वादि प्रागुपदिष्टप्रकारेणेति यावत्॥ तत्र श्लोकमवतार्य्य व्याकरोति। उच्यत इत्यादिना॥ द्वैते गृह्यमाणेऽपि कथमात्मस्वरूपस्य सुखस्वरूपस्यानायासेनाच्छाद्यमानत्वं तत्राह। द्वयेति॥ इतश्चात्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिभातीत्याह। दुःखञ्चेति॥ यथावदात्मप्रथाभावे हेतुमाह। परमार्थेति॥ द्वयो

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्तीति नास्ति वा पुनः।

वानसावात्मा ऽद्वयो देव इत्यर्थः। अतो वेदान्तैराचार्य्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातु शक्य इत्यर्थः। आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धेति श्रुतेः॥८२॥

अस्ति नास्तीत्यादि सूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रहा भगवतः परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढ़जनबुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह। अस्तीति। अस्त्यात्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते। नास्तीत्यपरो वैनाशिकः। अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्द्धवैनाशिकः सदसद्वादी दिग्वासाः। नास्ति नास्तीत्यत्यन्तशून्यवादी। तत्रास्तिभावश्चलः घटाद्यनित्यविलक्षणत्वात्। नास्तिभावः स्थिरः सदा विशेषत्वात्।

याथातथ्येन न भातीति शेषः॥ सुखस्य विद्यमानस्य आवरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलितमाह। अत इति॥ श्रुत्याचार्य्योपदेशस्य तात्पर्य्यशून्यत्वं वारयति। बहुश इति॥ आत्मनि प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाणमाह। आश्चर्य इति।८२॥

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति लौकिकपुरुषाऽभिनिवेशानां तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति। अस्तीत्यादिना॥ श्लोकतात्पर्य्यमाह। अस्तीति॥ प्रमाता देहादिव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याद्यो वैशेषिकादिपक्षः। देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नासौ बुद्धेर्व्यतिरिच्यते। क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवात्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानवादिपक्षः। तृतीयो दिगम्बरपक्षः। चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्यस्यात्यन्तिकत्वद्योतनार्था वीप्सा। द्वितीयार्द्धं विभजते। तत्रेत्यादिना॥ अनित्येभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणामितया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स चलः स विशेषः सन् परिणामीत्यर्थः। देहाद्यतिरि-

चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥८३॥
कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदा वृतः ।

उभयश्चलस्थिरविषयत्वात् सदसद्भावोऽभावोत्यन्ताभावः । प्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदसदादिवादी सर्व्वोऽपि भगवन्तमावृणोत्येव बालिशोविवेकी । यद्यपि पण्डितो बालिश एव परमार्थतत्त्वानवबोधात् किमु स्वभावमूढ़ो जन इत्यभिप्रायः ॥८३॥

कीदृक् पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादबालिशः पण्डितो भवतीत्याह । कोट्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्तिनास्तीत्याद्याश्चतस्रो यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्व्वदा आवृत आच्छादितस्तेषामेव प्रावादुकानां यः स भगवान् आभिरस्ति-

कोऽपि प्रमाता वुध्यतिरिक्तो नास्तीति । यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्व्विशेषत्वात्तदभावस्येत्याह । नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयास्यास्तित्वस्य नास्तीत्यस्यास्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे फले तं न्यायमुपसंहरति । किन्त्विति ॥८३॥

आत्मनो यदावरणमुक्तं तदुपसंहरति । कोट्य इति ॥ यासां कोटीनां परीक्षकपरिकल्पितनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभिनिवेशविशेषैरात्मा सदा समावृतस्ताः खल्वेताश्चतस्रः कोट्यः सन्ति । तथा चात्मनो न यथावदात्मप्रथनमित्यर्थः ॥ यदि सदात्मा समावृतो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति नैराकाङ्क्ष्यं ज्ञातव्यान्तरपरिशेषादित्याशङ्क्याह । भगवानिति ॥ आत्मा हि वस्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनाहितो येनोपनिषत्श्रवणेन प्रतिपन्नः स सर्व्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरमपश्यन् परमार्थपण्डितो निराकाङ्क्षो भवतीत्यर्थः ॥ श्लोकनिरस्यामाकाङ्क्षां दर्शयति ।

भगवानभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्व्वदृक् ॥८४॥
प्राप्य सर्व्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।
अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥८५॥

नास्तीत्यादिकोटिभिश्चतसृभिरस्पृष्टोऽस्त्यादि विकल्पनावर्जित इत्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वौपनिषदः पुरुषः स सर्व्वदृक् सर्व्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः ॥८४॥

प्राप्यैतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्व्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं स ब्राह्मणः । एष नित्यो महिमेति श्रुतेः । अनापन्नादिमध्यान्तम् । आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिलया अनापन्ना अप्राप्ता यस्याद्वयपदस्य न विद्यन्ते तदनापन्नादिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परस्मादात्म-

कीदृगिति ॥ किमिति परमार्थतत्त्वं जिज्ञास्यते । तज्ज्ञानात् पाण्डित्यमिष्टमर्थमित्याह । यदवबोधादिति ॥ तत्र श्लोकमवतार्य्य व्याकरोति । ग्राहेत्यादिना ॥ तेषामेव प्रावादुकानामुपलब्धिनिश्चयैरिति सम्बन्धः । यो भगवानुक्तविशेषणः स येनेति योजना ॥८४॥

ज्ञानवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादग्निहोत्रादि कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । प्राप्येति । यथोक्तां चतुःकोटिविनिर्म्मुक्तामिति यावत् । समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं परिपूर्णसच्चित्स्वरूपत्वम् ॥ तत्र ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमाणमाह । स ब्राह्मण इति ॥ स विद्वानपरोक्षीकृतब्रह्मतत्त्वः सन् फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो विद्या फलावस्थस्यैष स्वभावो महिमेत्युक्तो निर्व्विकारो वृद्धिह्रासाभावादेकरूपो भवतीति वाक्यान्तरस्यार्थः ॥

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।
दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वाञ्छमं व्रजेत् ॥८६॥

लाभादूर्ध्वमीहते चेष्टते निष्प्रयोजनमित्यर्थः । नैव तस्य कृतेनार्थ इत्यादिगीतास्मृतेः ॥८५॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं यदेतदात्मस्वरूपेणावस्थानम् । एष विनयः शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्यते । दमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात् स्वभावत एव चोपशान्तरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवं यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वाञ्छमम् उपशान्तिं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां व्रजेत् ब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः ॥८६।

तदेव पदं विशिनष्टि । अनापन्नादिमध्यान्तमिति ॥ तद्व्याकरोति । आदीति ॥ अन्वयं दर्शयन्नवशिष्टं व्याचष्टे । तदेव प्राप्येति ॥ ज्ञानवान् फलावस्थः सन् कृतकृत्यो न तस्य किञ्चिदस्ति कर्त्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । नैव तस्येति ॥८५॥

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वाद्विदुषो नाग्निहोत्रादि कर्त्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । विप्राणामिति ॥ ब्रह्मविदां ब्राह्मणानामेष विनयः स्वभावतो न नियोगाधीनां कर्त्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वाभाविको न नियोगेन क्रियते दमोऽपि स्वभावसिद्धत्वान्न नियोगमपेक्षते ॥ एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वान् पुमानशेषविक्रियाशून्यब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अक्षरार्थं कथयति । विप्राणामित्यादिना ॥ तत्रैव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति । यदेतदिति ॥८६॥

सवस्तु सोपलम्भञ्च द्वयं लौकिकमिष्यते।

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषास्पदानि प्रावादुकानां दर्शनानि। अतो मिथ्यादर्शनानि तानीति तद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्रागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्युपसंहृतम्। अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थ आरम्भः सवस्तु संवृतिः। सता वस्तुना सह वर्त्तत इति सवस्तु। तथा चोपलब्धिरुपलम्भः तेन सह वर्त्तत इति सोपलम्भः। सोपलम्भञ्च शास्त्रादिसर्व्वव्यवहारास्पदं ग्राह्यग्राहकलक्षणं द्वयं लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरितमित्येतत्। एवं लक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु। अवस्तु

एष एवेत्यात्मस्वभावो गृह्यते। परमतनिराकरणमुखेनात्मतत्त्वमवधारितम्। अधुना स्वप्रक्रिययाऽवस्थात्रयोपन्यासमुखेनापि तदवधारयितुमवस्थात्रयमुपन्यस्यति। सवस्त्विति॥ वृत्तानुवादपूर्व्वकं प्रकरणशेषस्य तात्पर्य्यं दर्शयति। एवमिति॥ शिष्यताध्यारोपदृष्टिमाश्रित्य जाग्रदादिपदार्थपरिशुद्धिपूर्व्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तया तस्यैवात्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो ग्रन्थशेष इत्यर्थः॥ तत्र जागरितमुदाहरति। सवस्त्विति॥ यद्धि प्रातिभासिकं व्यावहारिकञ्च स्थूलमर्थजातमादित्यादिदेवतानुगृहीतैरिन्द्रियैरुपलभ्यते। तज्जागरितमित्यर्थः॥ द्वयमित्यस्यार्थमाह। शास्त्रादीति॥ तत्र श्लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते। लौकिकमिति॥ तद्व्याचष्टे। लोकादिति॥ न केवलं जागरितमिदं लोके प्रसिद्धम्। किन्तु वेदान्तेष्वपि परम्परया ज्ञानोपायत्वेन प्रसिद्धमित्याह। एवं लक्षणमिति॥ स्वप्नोपन्यासपरमुत्तरार्द्धं योजयति॥ अवस्त्विति॥ बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृ-

अवस्तु सोपलम्भञ्च द्वयं लौकिकमिष्यते ॥८७॥
अवस्त्वनुपलम्भञ्च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

संवृतेरप्यभावात् । सोपलम्भं वस्तुवत् उपलम्भनमुपलम्भो-ऽसत्यपि वस्तुनि तेन सह वर्त्तत इति सोपलम्भञ्च । शुद्धं केवलं प्रविविक्तं जागरितात् स्थूलात् लौकिकं सर्व्व-प्राणिसाधारणत्वादिष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥८७॥

अवस्त्वनुपलम्भञ्च ग्राह्यग्रहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्त-रम् । अत एव लोकातीतम् । ग्राह्यग्रहणविषयो हि लोकः तदभावात् सर्व्वप्रवृत्तिवीजं सुषुप्तमित्येतदेवं स्मृतं सोपायम्परमार्थतत्त्वं लौकिकम् । शुद्धं लौकिकं शुद्धं

तिशब्दार्थः सोऽपि स्थूलार्थवन्न स्वप्नं भवति । तथा च वाह्येषु करणेषूप-संहृतेषु जागरितवासनानुसारेण मनस्तत्तदर्थाभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितमित्यर्थः ॥ शुद्धमित्यस्य केवलमितिपर्य्यायं गृहीत्वा विव-चितमर्थमाह । प्रविविक्तमिति ॥ तस्यापि लोकप्रसिद्धत्वं लौकिकमि-त्यनेनोक्तं तद्विवृणोति । सर्व्वप्राणीति ॥८७॥

सम्प्रति सुषुप्तं दर्शयति । अवस्त्विति ॥ स्थूलं सूक्ष्मञ्च वस्तु विषयभूतं यत्र न विद्यते तत्तथा इन्द्रियार्थसम्प्रयोगजन्यो वा स्थूला-र्थावगाही वासनात्मको वा यत्रोपलम्भो न सम्भवति तदशेषविज्ञानशून्यं सुषुप्तमिति विशिनष्टि । अनुपलम्भञ्चेति ॥ नन्विदं कारणात्मना बुद्धे-रवस्थानम् । न च कारणं लोके प्रसिद्धम् ॥ कार्य्यस्यैवावस्थाद्वया-त्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याह । लोकोत्तरमिति ॥ तस्य सान्चि-प्रसिद्धत्वं विवक्षित्वोक्तमित्याह । स्मृतमिति ॥ ज्ञानत्रयात्मकमेवावस्था-त्रयं तुरीयञ्च परमार्थतत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह । ज्ञान-मिति ॥ श्लोकगतस्पदद्वयमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति । अवस्त्विति ॥

ज्ञानं ज्ञेयञ्च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्त्तितम्॥ ८८ ॥
ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम्।

लौकिकं लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि। एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः। सर्व्वप्रावादुककल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्भावाद्विज्ञेयं परमार्थसत्यं तुर्य्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः। सदा सर्व्वदैतल्लौकिकादिविज्ञेयान्तं बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकीर्त्तितम् ॥८८॥

ज्ञाने च लौकिकादिविषये। ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे च पूर्व्वं लौकिकं स्थूलम्। तदभावेन पश्चाच्छुद्धं

ग्राह्यग्रहणविभागवर्जितत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याह। ग्राह्येति॥ सुषुप्तश्चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याह। सर्व्वप्रवृत्तीति॥ अवस्थाद्वयबीजं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह। एवमिति॥ अवस्थात्रयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति। सोपायमिति। ज्ञानमत्र मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं सम्भवतीत्याशङ्क्याह। सर्व्वेति॥ सर्व्वैरेव प्रावादुकैः शुष्कतर्कजल्पनशीलैः परिकल्पितस्य कार्य्यकारणादिरूपवस्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावाज्ज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः॥ ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते न तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याह। विज्ञेयमिति॥ उपायोपेयभूते यथोक्तेऽर्थे विदुषामभिमतमादर्शयति। सदेति॥८८॥

आत्मनि विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातम्भवतीति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञातं तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति। ज्ञाने चेति॥ ज्ञानज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनुक्रामति। पूर्व्वमित्यादिना॥ यत्पुनरवस्थात्रया-

सर्व्वज्ञता हि सर्व्वत्र भवतीह महाधियः॥८९॥
हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः।

लौकिकम्। तदभावेन लोकोत्तरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्य्येऽद्वयेऽजेऽभये विदिते स्वयमेवात्मस्वरूपमेव सर्व्वज्ञता सर्व्वश्चासौ ज्ञश्च सर्व्वज्ञस्तद्भावः सर्व्वज्ञता इहास्मिँल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः॥ सर्व्वलोकातिशयवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्व्वत्र सर्व्वदा भवति। सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः। नहि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो यथाऽन्येषां प्रावादुकानाम्॥८९॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्द्देशादस्त्याशङ्का

तीतं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति। स्थानेति॥ तुर्य्ये विदिते सतीति सम्बन्धः। तस्य स्थानत्रयात्मद्वैताभावोपलक्षितत्वमाह। अद्वय इति॥ जन्मादिसर्व्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यं कथयति। अज इति॥ कार्य्यसम्बन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासम्बन्धाभावमभिदधाति। अभय इति॥ यथोक्ततत्त्वज्ञानस्य परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानं फलमाह। स्वयमेवेति॥ ज्ञानवतो यथोक्तं फलमर्च्चिरादिमार्गायत्तमिति शङ्कां वारयति। इहेति॥ उक्तज्ञानवतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह। सर्व्वलोकेति॥ ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदाचिद्भवेदपि कालान्तरेऽभिभूतमसत्कल्पम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह। एवंविद इति॥ श्रुत्याचार्य्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे स्वरूपस्फुरणस्य व्यभिचाराभावात्परिपूर्णसर्व्वात्मरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं स्फुटयति। नहीति॥८९॥

अवस्थात्रयस्य ज्ञेयत्वनिर्द्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाशङ्क्य परि-

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥
प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्व्वे धर्म्मा अनादयः।

परमार्थतो माभूदित्याह। हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्धातव्यानीत्यर्थः। ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वम्। आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तवाह्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यबाल्यमौनाख्यानि साधनानि। पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः कषायाख्यानि पक्तव्यानि। सर्व्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणा उपायत्वेनेत्यर्थः। अग्रयाणतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्ज्जयित्वा। उपलम्भनमुपलम्भोऽविद्याकल्पनामात्रम्। हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्भिर्न परमार्थसत्यतस्त्रयाणामित्यर्थः ॥ ९० ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाश-

हरति। हेयेति॥ प्रश्नोत्तरत्वेन श्लोकमवतार्य्य हेयशब्दार्थं व्याचष्टे। लौकिकादीनामिति॥ तान्येव त्रीणि विभजते। जागरितेति॥ पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्य्याभिज्ञत्वमद्वितीयवस्तुविचारचातुर्य्यपरिनिष्पन्नं श्रवणम्। बाल्यं दम्भदर्पाहङ्कारादिराहित्यम्। युक्तितः श्रुतार्थानुसन्धानकुशलत्वं मौनं मुनेः कर्म्म तन्मननाभ्यासलक्षणं निदिध्यासनशब्दितम्। तान्येतान्याप्तव्यानि॥ यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथापि कथं हेयादीनां विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह। उपायत्वेनेति॥ तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तम्॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे। तेषामिति॥ हेयादीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वान्नास्ति परमार्थत्वगन्धेत्यर्थः॥ ९०॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं

विद्यते नहि नानात्वं तेषां क्वच न किञ्चन ॥९१॥
आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्व्वे धर्म्माः सुनिश्चिताः ।

तुल्याः सूक्ष्मनिरञ्जनसर्व्वगतत्वे सर्व्वे धर्म्मा आत्मनो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । बहुवचनकृतभेदाशङ्कां निराकुर्व्वन्नाह । क्वचन किञ्चन । किञ्चिदणुमात्रमपि तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥९१॥

ज्ञेयतापि धर्म्माणां संवृत्यैव न परमार्थत इत्याह । आदीति । यस्मादादौ बुद्धा आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्व्वे धर्म्माः सर्व्वे आत्मानः । न च तेषां निश्चयः कर्त्तव्योऽनित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दिह्यमानस्वरूपा एवं नैवञ्चेति यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्व्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षता आत्मार्थं परार्थं वा ।

स्फुटयति । प्रकृत्येति ॥ बहुवचनप्रयोगप्राप्तं दोषम्प्रत्यादिशति । विद्यत इति ॥ कल्पितभेदनिबन्धनम्बहुवचनमित्यर्थः । क्व च नेति देशकालावस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति कार्य्यकारणभावस्यांशांशिभावस्य चोपादानम् ॥९१॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगात् मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदस्यति । आदिबुद्धा इति ॥ यथोक्तरीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह । यस्येति ॥ प्रथमपादस्य तात्पर्य्यमाह । ज्ञेयतापीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ पदान्तरस्यार्थं कथयति । न चेति ॥ निश्चितस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेत्यादिना ॥ न खल्वात्मा स्वसत्तायामेवं नैवमिति सन्दिह्यमानस्वरूपो भवितुमलम् । तस्य स्फुरणाव्यभिचारात्तद्रूपस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीयार्द्धं व्याकरोति।

यस्यैवम्भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते॥ ९२॥
आदि शान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।
सर्व्वधर्म्माःसमाभिन्नाअजंसाम्यं विशारदम्॥ ९३॥

यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थ-ञ्चेत्येवम्भवति। क्षान्तिर्बोधकर्त्तव्यतानिरपेक्षता सर्व्वदा स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते। मोक्षाय स-मर्थो भवतीत्यर्थः ॥९२॥

तथा नापि शान्तिकर्त्तव्यताऽऽत्मनीत्याह। यस्मादादि शान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनि-र्वृताः सुष्ठु परस्वभावा नित्यमुक्तस्वभावा इत्यर्थः। सर्वे धर्म्माः समाश्चाभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा नास्ति कर्त्तव्य इत्यर्थः। न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदेव स्यात् ॥९३॥

यस्येत्यादिना॥ आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तप्रकारः। बो-धाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयस्तन्निन्निरपेक्षत्वं स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः॥ तदेव दृष्टान्तेन साध-यति। यथेत्यादिना॥ इतिशब्दो यथेत्येतेन सम्बन्ध्यते 'सोऽमृतत्वाये-त्यादिवचनात् ॥९२॥

आगन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति। आदि शान्ता इति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमक्षरार्थञ्च निर्द्दिशति। तथा नापीत्यादिना॥ उक्तमेवार्थं चतुर्थपादेन सङ्क्षिप्य दर्शयति। अजमिति॥ श्लोकार्थमुपसंहरति। विशुद्धमिति॥ उक्तरूपतानङ्गीकारे मोक्षस्यापुरुषार्थता स्यादित्याह।

वैशारद्यन्तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।
भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ ९४ ॥
अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।

ये यथोक्तपरमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्त एवाकृपणा लोके कृपणास्त्वन्ये इत्याह । यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः । के । पृथग्वादाः पृथक् नाना वस्त्वित्येवं वदनं तेषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः । तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषाम्भेदे विचरतां द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्व्वदा वर्त्तमानानामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तवहिष्ठैः क्षुद्रैरल्पज्ञैरनवगाह्यमित्याह । अजे साम्ये पर-

न्होति ॥ संसारदुःखोपशमनं सुखजन्म यदि क्रियते तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

इदानीं मुमुक्षुप्ररोचनार्थमविद्वन्निन्दां दर्शयति । वैशारद्यन्त्विति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । यथोक्तमिति ॥ उत्तरार्द्धमादौ योजयति । यस्मादिति ॥ तस्मादित्युत्तरेणास्य सम्बन्धः ॥ प्रथमार्द्धमुक्तं र्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ॥ समनन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयति । अत इति ॥ ९४ ॥

एवमविद्वन्निन्दामुपदर्श्य विद्वत्प्रशंसां प्रसारयति । अज इति ॥ कूटस्थे वस्तुनि निर्व्विशेषे येषामसम्भावनाविपरीतभावनाविरहि निर्द्धारणरूपं विज्ञानसम्भावनोपनीतमस्ति ते हि व्यवहारभूमौ महति निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानतत्त्वान्महानुभावा भवन्तीत्यर्थः । ननु तत्त्व-

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते॥ ८५ ॥

मार्थतत्त्वे एवमेवेति ये केचित् स्त्र्यादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयकज्ञाना इत्यर्थः। तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयीकरोतीत्यर्थः॥ सर्व्वभूतात्मभूतस्य सर्व्वभूतहितस्य च। देवा मार्गेऽपि मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः॥ शकुनीनामिवाकाशे गतिर्नैवोपलभ्य इत्यादि स्मरणात् ॥८५॥

विषयज्ञानस्य सर्व्वलोके साधारणत्वात्तत्त्वज्ञानतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते तत्राह। तच्चेति॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह। यदिदमिति॥ यदित्युपक्रमात्तदमहात्मभिरनवगाह्यमिति योजनीयम्। अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वम्। तत्र हेतुरपण्डितैरिति। अपाण्डित्यं विवेकरहितत्वम्। तत्र हेतुर्व्वेदान्तेत्यादिना सूच्यते। तेषां पौर्व्वापर्य्येण पर्य्यालोचनापरिचयपराङ्मुखैरित्यर्थः॥ विचारचातुर्य्याभावादेव पदार्थवाक्यार्थविभागावगमशून्यत्वमाह। अल्पप्रज्ञैरिति॥ तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केषामेव मनीषा समुन्मिषेदित्याशङ्क्य येषां केषाञ्चिदेव तन्निष्ठानामित्याह। ये केचिदिति॥ स्त्र्यादीनामुपनिषद्द्वाराज्ञानाधिकाराभावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्तदधिकारः सम्भवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तम्॥ तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेत्य चेदुक्तं चतुर्थपादं व्याचष्टे। तच्चेति॥ ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वमन्येषामनवग्राह्यमित्यत्र प्रमाणमाह। सर्व्वभूतेति॥ सर्व्वेषाम्भूतानां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्य्यन्तानामात्मा परमब्रह्म तद्भूतस्य विदुषः सर्व्वात्मभूतस्य सर्व्वेषु भूतेषु निरुपचरितस्वरूपत्वादेव परमहितस्य परमप्रेमास्पदत्वादेव परम-

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्म्मेषु ज्ञानमिष्यते ।
यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्त्तितम् ॥९६॥
अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

कथं महाज्ञानत्वमित्याह । अजेष्वनुत्पन्नेष्वचलेषु धर्म्मेष्वात्मस्वजमचलञ्च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्ण्यं प्रकाशश्च यतस्तस्मादसंक्रान्तमर्थान्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्मान्न क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानन्तेन कारणेनासङ्गं तत् कीर्त्तितमाकाशकल्पमित्युक्तम् ॥९६॥

इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि

सुखात्मकस्य प्राप्य पुरुषार्थविरहिणो मार्गे देशा विद्यावन्तोऽपि पदमन्वेषमाणा विविधं मोहमनुपच्छन्तीत्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो गन्तव्यपदरहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगन्तुमशक्येति निदर्शनवशेन विशदयति । शकुनीनामिति ॥९५॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिश्चयवान् प्रमाता । प्रमाणं तथाविधनिश्चयज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याशङ्क्याह । अजेष्विति ॥ अजा धर्म्मा चित्प्रतिबिम्बा जीवा विवक्ष्यन्ते । तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं बिम्बकल्पं ब्रह्माचलमात्मभूतमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो वस्तुपरिच्छेदाभावादुपपन्नं तज्ज्ञानवतां महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किञ्चाम्नाते ज्ञानस्य पदसङ्गत्वमङ्गीकृतं तदपि विषयभावादेव सिद्ध्यति । ततश्च मुक्त्यै निर्विषयं मन इति यदुच्यते तदप्यविरुद्धमित्याह । यतो नेति ॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकं पूर्व्वार्द्धं योजयति । कथमित्यादिना ॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । यस्मान्नेति ॥ नित्यविज्ञप्तिरूपस्यात्मनोऽसङ्गत्वं प्रागपि सूचितमित्याह । आकाशेति ॥९६॥

कूटस्थं ब्रह्मैव तत्त्वमिति क्रमते ज्ञानमसङ्गं सिद्ध्यतीत्युक्तं मता-

असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥९७॥
अलब्धावरणाः सर्व्वे धर्म्माः प्रकृतिनिर्म्मलाः ।

वहिरन्तर्वा जायमाने उत्पद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसङ्गताऽसङ्गत्वं सदा नास्ति किमु वक्तव्यमावरणच्युतिर्व्वन्धनाशो नास्तीति ॥९७॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि धर्म्माणामावरणं नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावरणमविद्यादिवन्धनं येषां ते धर्म्मा अलब्धावरणा वन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्म्मलाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः ।

न्तरे पुनः स्वविपत्नाज्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसङ्गतं प्रसज्येतेत्याह । अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्दृष्ट्या कस्यचिदपि पदार्थस्य जन्माङ्गीकारे ज्ञानस्य तदनुपङ्क्तित्वेनासङ्गत्वायोगे वन्धध्वंसलक्षणं प्रयोजनं दूरापास्तमभवतीत्याह । किमुतेति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । इत इति ॥९७॥

विद्वानद्वैतवादी पञ्चम्या परामृश्यते । न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याह । अलब्धेति ॥ बोद्धृत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह । बुध्यन्त इति ॥ शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तेषामित्यादिना ॥ अविद्वद्दृष्ट्येत्यविद्यावरणं सिध्यति ॥ न तत्त्वदृष्ट्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ अलब्धेति ॥ उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषणत्रयमित्याह । यस्मादिति ॥ तस्मात् वन्धनरहिता इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । आत्मनो यथोक्तस्वभावत्वे बोधत्वं न सिध्यती-

आदौबुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः॥ ९८॥
क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्म्मेषु तापिनः ।

यथा नित्यप्रकाशस्वरूपेऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते यथा वा नित्यवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥९८॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्म्मेषु धर्म्मसंस्थं सवितरीव प्रभा । तापिनः तापोऽस्यास्तीति तापी तस्य सन्तापवतो निरन्तरस्याकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्म्मा आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाकाशकल्पत्वान्न क्रमन्ते क्वचिदप्यर्थान्तर इत्यर्थः । यदादावुपन्यस्तं ज्ञानेनाकाशकल्पेनेत्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तापिनो बुद्धस्य तदनन्यत्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते क्वचिदप्यर्थान्तरे॥ तथा

त्याचिपति । यदेवमिति ॥ पदान्तरेणोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ मुख्यावेव क्रियाकर्त्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्याशङ्क्य नियममुदाहरणाभ्यां निरस्यति । यथेत्यादिना ॥ ९८॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे सम्भाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य विद्वद्दृष्ट्या विषयसम्बन्धासम्भवादित्याह । क्रमत इति ॥ किञ्च जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशवत् क्रियासमवाया योगान्न मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धुमलमित्याह । सर्व्व इति ॥ ज्ञानमात्रं पारमार्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादिकल्पितमिति सौगतमतमेव भवतापि संगृहीतमित्याशङ्क्याह । ज्ञानमिति ॥ तत्र पूर्व्वार्द्धाचराणि व्याकरोति । यस्मादिति ॥ यद्धि परमार्थदर्शिनो ज्ञानं तन्न विषयान्तरेषु क्रमते किन्तु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्रतिष्ठितं यस्मादिष्यते तस्मान्नास्मिन् मुख्यत्वं सेद्धुमर्हती-

सर्व्वे धर्म्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम्॥९९॥
दुर्द्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम्।

धर्म्मा इति आकाशमिवाचलमविक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीयमसङ्गमदृश्यमग्राह्यमशनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम्। न हि द्रष्टुर्द्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः। ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन भाषितम्। यद्यपि वाह्यार्थनिराकरणं ज्ञानमात्रकल्पना चाद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तम्। इदन्तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तेष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः॥९ ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते।

त्यर्थः। परमार्थदर्शिनो विशेषणं तायिन इति॥ तद्व्याचष्टे। तायोस्येत्यादिना॥ आत्मनो मुख्यस्य वोद्धृत्वस्याभावे हेत्वन्तरं सर्व्वे धर्म्मास्तथेति तद्विभजते। सर्व्व इत्यादिना॥ प्रकरणादावुक्तमेव किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राह। यदादाविति॥ तदिदमिहोपसंहृतमिति शेषः॥ क्रमते न हीत्यादेरवरार्द्धमुपसंहरति। आकाशकल्पस्येति॥ सर्व्वे धर्म्मास्तथेत्यस्यार्थं निगमयति। तथेति॥ धर्म्मा न क्रमन्ते क्वचिदपीति शेषः। तथा च नात्मनि मुख्यं वोद्धृत्वं किन्त्वौपकारिकमिति प्रकृतमुपसंहर्त्तुमितिशब्दः॥ पूर्व्वार्द्धस्य तात्पर्य्यमाह। आकाशमिति॥ ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे॥ ज्ञानेति॥ सकलभेदविकलं परिपूर्णमनादिनिधनं ज्ञप्तिमात्रमुपनिषदेकसमधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते। मतान्तरे तु नैवमिति कुतो मतसाङ्कर्य्याशङ्कावकाशमासादयेदित्यर्थः॥९९॥

प्रकरणचतुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्यादावन्तेऽपि परदेवतातत्त्वमनुस्मरन् तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं सम्पादयति। दुर्द्दर्शमिति॥

बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्म्मो यथा बलम् ॥१००॥
इति गौडपादाचार्य्यकृता माण्डुक्योपनिषत्कारिका सम्पूर्णा ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्तिनास्तीति चतुष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं दुःप्रवेशं महासमुद्रवदकृतप्रज्ञैः । अजं साम्यं विशारदम् । ईदृक् पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्वा अवगम्य तद्भूताः

दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणानधिगम्यत्वं हेतुं विवक्षित्वा विशिनष्टि । अतिगम्भीरमिति ॥ प्रत्यक्षादिभिरनवगाह्यत्वे कूटस्थत्वं निर्विशेषत्वं सर्वसम्बन्धविधुरत्वञ्चेति हेतुत्रयमभिप्रेत्याह । अजमित्यादिना ॥ विशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदनवगतं तन्नास्त्येवेति निश्चेतुं युक्तम् । प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेरित्याशङ्क्योपनिषद्भिरतद्धर्म्माभ्यासापाकरणद्वारेणावगम्यमानत्वान्मैवमित्याह । पदमिति ॥ तत्र तर्हि सकलविभागविकले कुतोनमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्हतीत्याशङ्क्याह । अनानात्वमिति ॥ यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकल्पते तथापि यथा सामर्थ्यं मायाबलमवलम्ब्य काल्पनिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रिया प्रचयादिप्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः ॥ श्लोकस्य तात्पर्य्यमाह । शास्त्रेति ॥ यदि परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्यादाववसानेऽपि नमस्क्रियते तदा तस्याद्यन्तमध्येष्वनुसन्धेयतया स्तुतिः सिध्यति । तेन तदर्थमादावित्यवसानेऽपि प्रकटीभावस्तद्विषयश्लोकेनोपदिश्यते । तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमत्वं समधिगतमित्यर्थः । दुर्दर्शत्वमुक्तं व्यनक्ति । अस्तीति ॥ सर्व्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य सम्प्रदायरहितानां तथात्वेऽपि तद्वतां मैवमित्याह । अकृतेति ॥ कौटस्थ्यादिसिद्ध्यर्थं व्याख्यातमेव पदत्रयमनुवदति । अज-

सन्तो नमस्कुर्मस्तस्मै पदाय। अव्यवहार्य्यमपि व्यवहारगोचरमापाद्य यथा बलं यथा शक्तीत्यर्थः॥१००॥

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्य्ययोगादगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम्। विविधविषयधर्म्मग्राहि मुग्धेक्षणानां प्रणतभयविहन्तृ ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि॥१॥

मिति॥ उक्तं वेदान्तैकगम्यं तत्त्वं द्वैताभावोपलक्षितमित्याह। दुर्द-र्शमिति॥ यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्याद् ब्रह्मीभूतश्चेदाचार्य्यस्तर्हि कथं तस्मै नमस्कर्त्तुं प्रवर्त्तते॥ न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याह। अव्यवहार्य्येति॥ परमार्थतो व्यवहारगोचरत्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनुसृत्य व्यवहारगोचरताम्परिकल्प्य नमस्कारक्रिया तस्मिन् प्रयोजनवशादाश्रितेत्यर्थः॥१००॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितं परदेवतातत्त्वमनुस्मृत्य तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति। अजमपीति॥ यत् ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्व्वथा परिच्छेदरहितं तदहम्प्रत्यग्भूतं नमस्ये तद्विषयं प्रकटीभावं करोमिति सम्बन्धः॥ प्रणामप्रयोजनमाह। प्रणतेति॥ ये हि प्रणता ब्रह्मणि प्रकटीभूतास्तन्निष्ठास्तिष्ठन्ति तेषां यदविद्या तत्कार्य्यात्मकम्भयं तदाचार्य्योपदेशजनितबुद्धिवृत्तिफलकारूढं ब्रह्मैव हन्ति। न खलु जडाऽहन्ति वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं स्वकार्य्यनपनेतुमलं। बुद्धीद्धो बोधो बोधेद्धा बद्धिकृतां फलमादधातीत्यर्थः॥ तस्यैव ब्रह्मणः सम्प्रति तटस्थलक्षणं विवक्षति। अजनित्यादिना॥ यद्यपि जन्मादिसर्व्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमास्थीयते तथापि तदैश्वर्य्येण तदीयशक्त्यात्मकेनानिर्व्वाच्याज्ञानवैभवेन योगादाकाशादिकार्य्यात्मना जन्मसम्बन्धम्प्राप्य जगतो निदानमिति व्यपदेशभाग्भवति तथा च श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः॥ यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया च गतिवर्जितमवतिष्ठति तथापि यथो-

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे । कारुण्यादुद्धारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतोर्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

क्ताज्ञानमाहात्म्यात् कार्य्यब्रह्मतां प्राप्य गतिमत्तां गन्तव्यतां बादर्य्यधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह । अगति चेति ॥ यद्यपि चेदं ब्रह्म वस्तुतो निरस्तसमस्तनानात्वमेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथापि जीवो जगदीश्वरश्चेत्येतद्यदनाद्यनिर्व्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रतिभातीत्याह । एकमिति ॥ केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह । विविधेति ॥ विविधास्तु ते विषयधर्म्माश्च तद्व्याहितया मुग्ध विपर्य्यस्तं विवेकविकलमीक्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणोऽनेकत्वधीर्न तु तत्त्वतः । शान्तदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

सम्प्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्व्वकं परमगुरून् आगमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणेतृत्वेन व्यवस्थितान् प्रणमति । प्रज्ञेति ॥ यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतहेतोस्तदुपकारार्थमुद्धार तं परमगुरुं नतोऽस्मीति सम्बन्धः । अमुमिति तस्य पुरो देशे सन्निहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितम् ॥ परमगुरुत्वं पूज्यानामपि गुरूणामतिशयेन पूज्यत्वादाचार्य्यस्य समधिगतमित्याह । पूज्येति ॥ नमस्कारप्रक्रियामप्रकटयति । पादपातैरिति ॥ पादौ तदीयौ पादौ तयोः स्वकीयस्योत्तमाङ्गस्य पाताः भूयोभूयो नम्रीभावास्तैरिति यावत् ॥ आचार्य्यो ज्ञानाख्यममृतं कथं भूतमुद्धृतवानित्यपेक्षायामुक्तम् । अन्तरस्थमिति ॥ कस्यान्तरस्थमिति विवक्षायामाह । वेदेति ॥ कथमित्यत्राह । प्रज्ञेति ॥ मेधासहिता प्रज्ञैव वैशाखः मन्थानदण्डस्तस्य वेधो वेधनं प्रक्षेपणं तेन क्षुभितो विलोडितो जलनिधिर्वेदनामा तस्याऽन्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् ॥ उक्तस्य ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवान्तरवैषम्यमादर्शयति । अमरैरिति ॥ यद्धि भगवता नारायणेन क्षीरसागरान्तरावस्थितममृतं समुद्धृतं तदेव कथञ्चिदमरा लेभिरे इदन्तु तैरनायास-

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे। यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्र्या ह्यमोघा तत्-पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्व्वभावैर्नमस्ये॥ ३॥

लभ्यं न भवति। ज्ञानसामग्री सम्पन्नैरेव लभ्यत्वादित्यर्थः। यदि कारु-ण्यादिदममृतमाचार्य्येण वेदोदधेर्भूतोपकारार्थमुद्धृतं कथं तर्हि कारुण्यं तस्य प्रादुरभूदित्याशङ्क्याह। भूतानीति॥ योऽयं समुद्रवत् दुरुत्तारः संसारस्तस्मिन्नविरतमनवरतं सन्ततमेव यानि जननानि विग्रहभेद-ग्रहणानि तान्येव महा जलचरास्तैर्घोरे क्रूरे भयङ्करे मग्नानि मग्नक-ल्पानि परवशानि भूतान्युपलभ्य कारुण्यमाचार्य्यस्य प्रादुरासीत्। तत-श्चेदम्तमुद्धृत्य भूतेभ्यो दत्वा तानि रक्षितवानित्यर्थः॥ २॥

अथाधुना स्वगुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीयपाद-सरसीरुहयुगलं प्रणमति। यत् प्रज्ञेति॥ तेषामस्मद्गुरूणाम्पादौ सर्व्वभावैर्व्वाङ्मनोदेहानाम्प्रकटीभावैर्नमस्ये नम्रीभवामीति सम्बन्धः। तौ च जगतः सर्व्वस्यापि पावनीयौ पवित्रतया पवित्रत्वमापाद्य निर्द्दि-श्येते तौ च स्वसम्बन्धिनां सर्व्वेषां भवः संसारस्तत्प्रयुक्तं भयं स्वकार-णेन सहापनुद्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिं कुर्व्वन् एतानेव गुरून् विशिनष्टि। यत्प्रज्ञेति॥ मे मम स्वान्तमन्तःकरणं तस्मिन् मोहो व्याकुलताहेतुरवि-वेकस्तस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं तद्येषां प्रज्ञैवालोकस्तस्य भा दीप्तिस्तया प्रतिहतिं विनाशमगमत् गतवत् तत्पादाविति सम्बन्धः। न केवलम-ज्ञानमेवाचार्य्यप्रसादादपगच्छत्तत्क्षीभवति किन्तु तत्कार्य्यमनर्थजातमपि कारणनिवृत्तौ स्थितिमलभमानमाभासीभवतीत्याह। मज्जोन्मज्ज-दिति॥ असकृदनेकशो देवतिर्य्यगादियोनिषु योऽयमुपजनो नानाविध-देहभेदसंग्रहोऽसावेवोदन्वानुदधिस्तस्मिन्नतित्रासने भयावहे कदाचिद्य-थोक्तमज्ञानं कार्य्यरूपेण मज्जदनभिव्यक्तमवतिष्ठते तदेव चावस्थाविषये तद्रूपेणोन्मज्जदभिव्यक्तमनर्थकरं परिवर्त्तते। तदेवमतिक्रूरे संसारसागरे परिवर्त्तमानमज्ञानं स्वकार्य्यमाचार्य्यप्रसादादपनीतमासीदित्यर्थः। न

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे अलातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणं समाप्तम् । समाप्तोऽयं ग्रन्थस्य ॥ ओं तत् सत् ॥

केवलमेकस्य ममैव यथोक्तफलप्राप्तिराचार्य्यप्रसादादाविरभूत् किन्तु तच्चरणपरिचर्य्यापरायणानामन्येषामपि भूयसामित्याह । लब्ध्वा इति ॥ येषां गुरुशास्त्रादद्वयमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां तदीयशुश्रूषाप्रणयनीषाजुषां श्रुतिमननिदिध्यासनसहकृतं श्रवणज्ञानम् । मनः शान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनतिरनौद्धत्यं तेषामप्राप्तिरज्ञता प्रतितिष्ठा भिष्यति । यस्मादमोघा सफला श्रवणादीनाम्प्राप्तिलक्षणादन्यूनत्वं तस्मादर्शनं साप्यते तदेवमाचार्य्यप्रसादात्मनोऽन्येषाञ्च महतां पुरुषार्थे परिसमाप्तिलक्षणादाचार्य्यपरिचरणं पुरुषार्थकामैराचरणीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

शिष्य कृत्वा स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गं निसर्गा-
द्व्यातानर्थसार्थं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावम् ।
आत्मानात्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेति नेतीति गीतं
वन्दे वाचां धियाञ्चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥१॥
गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यातृसम्मता ।
सन्मिता निर्म्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां गौडपादीयभाष्यटीकायां अलातशान्त्याख्यं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ओं तत्सत् ॥ ओंशङ्करः प्रियतां ॥

गौडपादीयमाण्डूक्योपनिषत्कारिका सम्पूर्णा ॥

कुसुमाञ्जलिः।

प्रथमः स्तवकः।

ईषदीषदनधीतविद्यया तातमातसुदमाविवर्द्धयन्।

क्षेपणाय भवजन्मकर्म्मणां कोऽपि गोपतनयो नमस्यते॥

इष्टदेवतासङ्कीर्त्तनं ब्रह्मप्रतिपादकसच्छब्दप्रयोगालकञ्च मङ्गलं कुर्व्वन् ग्रन्थनामाह।

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्‌बोधबद्धोत्सवो

विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः।

ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-

च्चेतोमे रमयत्वविघ्नमनघन्यायप्रसूनाञ्जलिः॥१॥

एषः अनयोनिर्द्दिष्टः न्यायः समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं स एव कुसुमाञ्जलिः से मम चित्तं रमयतु दुःखसामग्रीविहीनं करोतु। अनघत्वं शब्ददोषरहितत्वं विषयाशुद्धेः पूर्व्वार्द्धेनैव निरासादिति प्रकाशः। अविघ्नं यथा स्यात् ईशस्य पदयुगे पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं प्रत्यायकं तद्युगं प्रमाणतर्कस्वरूपं तत्र निवेशितः तद्विषयतया कृतादितः। चेतः कीदृशं भृङ्गायमाणं भृङ्ग इव मकरन्दे दुःखविगमोपाये सतष्णं भ्रमत् दुःखविगमोपायमनुसन्दधत्। प्रसूनाञ्जलिसाम्यमाह सदित्यादि सता समीचीनेन पक्षेणानुकूलेन रविकिरणादिना प्रसरोविकाशोयस्य स तथा सतां पक्षाणां दलानां विकाशोयत

य तथेति वा सतामनुपहतप्राणानां परिमलस्य गन्धविशेषस्य प्रोद्बोधेन साक्षात्कारेण बद्ध उत्सव आनन्दोदयेन सः विमर्द्दने करपुटविमर्द्दने न विम्लानः नान्यथाभूतसंस्थानः अमृततुल्यं रसं प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः एतादृशं माध्वीकं मधु तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। न्यायपक्षे सति प्रामाणिके पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे सिषाधयिषितसाध्यके धर्म्मिणि प्रसरः प्रकर्षेण सरो ज्ञानं यस्मात्। एतेनाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधनिरासः। सतां विवेचकानां परि सर्वतोभावेन मलः सम्बन्धो व्याप्तिस्तस्याः प्रोद्बोधेन प्रमया बद्ध उत्सव आनन्दोदयेन। एतेन व्यभिचारव्याप्यत्वासिद्धि विरोधानां निरासः। विमर्द्दने विरोधिप्रमाणचिन्तायां न म्लानः न कार्य्यक्षमः तेन सत्प्रतिपक्षराहित्यम्॥ अमृतं मोक्षः रस इष्यमाणं कद्विहित इति न्यायात् प्रस्यन्दमुत्पद्यमानं तेन मोक्षस्य साध्यता निराकृता तदेव माध्वीकं तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्॥ १॥

नन्वीश्वरपदयुगनिवेशितस्य न्यायस्य मोक्षरूपफलसम्बन्धे मानाभावः तत्त्वज्ञानविषयात्मबोधकात्मशब्दस्य संसारनिदानमिथ्याज्ञान विषयस्यात्ममात्रपरत्वात् तन्मननस्यैव मोक्षोपायत्वादिति शङ्कायामाह।

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते॥२॥

स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्ययोः अपवर्गयोर्जीवन्मुक्तिपरममुक्त्योः। ईश्वरमननाच्चादृष्टद्वारा स्वात्मसाक्षात्कारद्वारा वा मुक्तौ हेतुःतमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतिस्तत्कारणत्वे मानम्। स्वात्मसाक्षात्कारस्य मोक्ष-

हेतुत्वे मानञ्च यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पुरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय संसार मनुसंसरेदिति ॥ २ ॥

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्म्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्र इति महापाशुपताः शिव इति शैवाः पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः पितामह इति पौराणिकाः यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः सर्व्वज्ञ इति सौगताः। निरावरण इति दिगम्बराः उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः लोकव्यवहार सिद्ध इति चार्व्वाकाः यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः किं बहुना यं कारवोऽपि विश्वकर्म्मेत्युपासते तस्मिन्नेवं जातिगोत्रप्रवरचरणकुल धर्म्मादिवदासंसारं सुप्रसिद्धानुभवे भगवति भवे तत्त्वसन्देह एव कुतः किं निरूपणीयं तथापि न्यायचर्च्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्। उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता। श्रुतोहि भगवान् बहुशः श्रुति स्मृतीतिहासपुराणादिषु इदानीं मन्तव्यो भवति श्रोतव्योमन्तव्यइति श्रुतेः आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति स्मृतेश्च। तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात् अन्यथापिपरलोकसाधनानुष्ठानसम्भवात् तदभावावेदकप्रमाणसम्भवात् सत्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ॥ ३ ॥

शुद्धोद्वितीयरहितः बुद्धोबोधस्वरूपः आदौ सर्गादौ विद्वान् चिद्रूपः सिद्धः अष्टविधैश्वर्य्यवान् अविद्यास्मितारागद्वेषा-

भिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः धर्म्माधर्म्महेतुर्योगहिंसादिः जात्यायुर्भोगाविपाकाः धर्म्माधर्म्मा आशयाः निर्म्माणार्थं कायोनिर्म्माणकायः सम्प्रदायोवेदः प्रद्योतकइति प्रकाशकः वेदस्य नित्यत्वात् घटादौ कर्त्तव्येऽनुग्राहकः शिचयिता शिवोनिस्त्रैगुण्यः पितामहोजनकस्यापि जनकः इज्यते इति यज्ञः सर्व्वज्ञः चणिकसर्व्वज्ञ आवरण मविद्यारागद्वेष मोहाभिनिवेशाः उपास्यत्वेन देशितोमन्त्रादिः यावदुक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नः चरणं शाखा । शाब्दसिद्धावप्यनुमित्सयानुमितेर्न संशयासत्त्वं दोषाय । तुष्यत्विति न्यायेन संशयमाह तदिहेत्यादि ॥ ३ ॥

धर्म्माधर्म्मात्मकालौकिकपरलोकसाधने विप्रतिपन्नं प्रति साधनं सिद्धे च तस्मिन् तदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्य्यजनकत्वात् तत्साधनायाह ।

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः ।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥४॥

अलौकिकोऽतीन्द्रियः परलोकहेतुरस्तीति प्रतिज्ञा तत्र प्रथमतः कारणसामान्यसाधनाय सापेक्षत्वादिति सापेक्षत्वं कादाचित्कत्वं तथाच कार्य्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् भोजनजन्यतृप्तिवत् । ननु घटादिहेतोः सदातनत्वे घटादेरपि सदातनत्वापत्तिः तथा च तस्य कादाचित्कत्वं वाच्यम् एवं तत्कारणपरम्परापि कादाचित्की सहेतुका वाच्या इत्यनवस्थायामुक्तमनादित्वादिति वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकीय मनवस्था न दोषायेत्यर्थः । ननु भवत्वेव कारणमस्तु किं वा नानात्मकात्मिका प्रकृतिरेव तथास्त्वित्यत आह वैचित्र्यादिति कार्य्यं विचित्रकारणवत् विचित्रकार्य्यत्वात् । ननु दृष्टं यागादौ कारण मस्तु किमदृ-

ष्टेनेत्यताह विश्वष्टत्तितइति विश्वेषां परलोकार्थिनां यागादौ प्रवृत्तितः स्वर्गादिफलकत्वज्ञानमेव यागादिप्रवृत्तिजनकं यागादेश्च तज्जनकत्वं तत्कालावस्थायिव्यापारं विना न सम्भवतीति अदृष्टसिद्धिः। नन्वदृष्टं न भोगसमानाधिकरणं किन्तु भोग्यनिष्ठत्वेनैव भोगजनकमित्यताह प्रत्यात्मनियमादिति भुक्तेर्भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात् व्यधिकरणादृष्टस्य भोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

अकस्मादेव भवति न किञ्चिदपेक्ष्यं कार्य्यमिति अतएवानिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यदर्शनादिति पूर्व्वपक्षसूत्रं तत्राह।

हेतुभूतिनिषेधोन स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं भवननिषेधपरम् अतिरिक्तपारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा अत्रोभयताहेतुकत्वमलीकहेतुकत्वं वा पर्य्यवस्यति स्वभावादित्यर्थपरं वा स्वं कार्य्यम् अनुपाख्यमलीकम् अवधेर्नियतत्वतः नियतावधिककार्य्यदर्शनात् अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप इति भावः ॥ ५ ॥

नन्वनादिश्चेत् कार्य्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यस्तदा वह्नित्वावच्छिन्नस्य तृणादिव्यभिचारितया तृणाद्यकारणत्वे कादाचित्कत्वव्याकोपः कारणान्तरस्य च वक्तुमशक्यत्वात् तत्र वह्न्यनुकूलैकशक्तिमत्त्वेन कारणता शक्तिश्च पदार्थान्तरं प्रतिव्यक्ति नाना अनित्ये अनित्या नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुना इति तत्सिद्धान्तात्। वह्न्यनुकूला तृणारणिमणिनिष्ठा शक्तिर्नित्येति तु मतान्तरम्। न्यायमतन्तु तृणादिजन्यतावच्छेदकं वैजात्यमेवविजातीयेष्वेकजातीयकार्य्यकूलशक्ति-

कल्पने धूमादिना वह्न्यनुमानं न स्यात् न स्याच्च तृणफुत्कार-समवधानस्य निर्म्मथ्यनारणि समवधानस्य प्रतिफलितरविकि-रणमणिसमवधानस्य च प्रतिनियमः कारणतावच्छेदकावच्छि-न्नस्यैव कारणतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नसमवधाने कार्य्यजननस्य दृष्टत्वात् फुत्कारमणिसम्बन्धादितोऽपि वह्न्यापत्तेः । यदि च तृणफुत्कारादिसम्बन्धादिषु वह्न्यनुकूला एका शक्तिः कल्प्यते तदा नैतत् समाधानं परन्तु तार्णवह्न्यादिनिष्ठं वैजात्यं प्रत्यक्ष-सिद्धं दीप्तत्वादिति न पदार्थान्तरशक्तिकल्पनम् । अमुमर्थमाह ।

प्रवाहो नादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ॥ ६ ॥

एष कार्य्यकारणप्रवाहः नादिमान् अनादिः विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे निर्व्वाह्ये यत्नवता भाव्यं यतः करणीयः वैजात्यं कल्पनीयमिति भावः । वह्नि सामान्यं प्रति तु विजातीयोष्ण-स्पर्शवत्तेजः कारणम् ॥ ६ ॥

ननु यथा एक एव दीपः आलोककारी वर्त्तिविकारकारी घटादि प्रकाशकारी च तथा एकमेव ब्रह्म किं वा कार्य्यकारण-योरभेदात् प्रतिपुरुषं विभिन्नबुद्धेरभिन्ना प्रकृतिरेव हेतुरस्तु तथाच नादृष्टाधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिरित्यत्राह ।

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न ।
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

एकस्य कारणस्य नियस्यो न कार्य्याणां क्रमः समस्य एकजा-तीय कारणस्य प्रयोज्यञ्च न कार्य्याणां वैचित्र्यं वैजात्यं तथाच

क्रमिककार्य्य निर्व्वाहकतया क्रमिककारणसिद्धिः विजातीयकार्य्यजनकतयाच विचित्रहेतुसिद्धिरित्यर्थः। शक्तिभेदादेव सजातीयादेकस्मात् कार्य्यवैजात्यमिति शङ्कां निराकुरुते शक्तिभेदोन चाभिन्न इति चो हेतौ न शक्तिभेदः अभिन्नो यतः शक्तिशक्तिमतोरभेदात् भेदे च तस्यैव कारणत्वस्वीकारे एकमात्रकारणत्वभङ्गाद्द्वैतापत्तिश्चेत्यर्थः। ननु स्वभावादेव एककारणस्य विचित्रकार्य्यनिर्व्वाहकत्वमित्यताह स्वभावो दुरतिक्रम इति एकस्मिन् कार्य्ये जनयितव्ये यः स्वभावः कार्य्यान्तर जननकाले तस्यानुवृत्तौ दहनस्यापि जलादित्वं स्यात् स्वभावस्य दुरपह्नवत्वादित्यर्थः। प्रदीपस्थले तत्तत्कार्य्यसामग्रीभेदकल्पनादिति भावः॥७॥

ननु दण्डादिर्घटादौ हेतुरस्तु न तु यागादिः स्वर्गादिहेतुरित्यत्राह।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा।
दृष्टलाभफला वापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः॥८॥

विश्वेषां परलोकार्थिनां स्वर्गाद्यर्थं यागादौ प्रवृत्तिर्विफला न वा दुःखमात्रफलिका प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीसाध्यत्वात् न च दृष्टलाभफला पूजाख्यातिधनादिफला तन्निरपेक्षैरपि तदाचरणात्। केनचित् प्रतारकेण स्वर्गादिफलकतया यागादिकं प्रकल्प्य स्वयमनुष्ठाय धन्धितोलोकः प्रवर्त्तते इत्यत्राह विप्रलम्भोऽपि नेदृश इति क एवं लोकोत्तरो यः परप्रतारणार्थं नानाविधक्लेशहेतुककर्म्मभिरात्मानमवसादयेत् तथाच यागादिप्रवृत्तिरेव स्वर्गादिफलकत्वे यागादेर्म्मानमिति ॥८॥

ननु यागादिकं स्वर्गादिहेतुरस्तु नतु तज्जन्यादृष्टं तयेत्यताह।

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्म्मातिशयं विना।
सम्भोगोनिर्व्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥९॥

चिरध्वस्तं यागादिकर्म्मातिशयं तत्फलानुकूलव्यापारं विना फलाय न यलं समर्थं चिरध्वस्तकारणस्य व्यापारद्वारैव हेतुत्वं यथा अनुभवस्य संस्कारद्वारकस्य स्मृतौ। ननु भोग्यनिष्ठमदृष्टं कारणमस्तु इति जिज्ञासायामाह सम्भोगइति निर्व्विशेषाणामदृष्टरूप विशेषगुणशून्यानाम् आत्मनां सम्भोगः प्रत्यात्मनियतोभोगः संस्कृतैरपि अदृष्टवत्तया स्वीकृतैरपि भूतैर्न स्यात् भूतानां शरीरादीनां सर्व्वात्मसाधारण्यात् तददृष्टाकृष्टैरेव शरीरेन्द्रियादिभिस्तद्भोग जननादित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु भोग्यादिनिष्ठोधर्म्मविशेषोऽतीन्द्रियः प्रतिनियतभोगादि नियामकोऽस्तु यथा दाहादिनियामकोवह्न्यादिनिष्ठः शक्तिभेदः अन्यथा तादृशादेव करतलानलसंयोगात् सति प्रतिबन्धके दाहापत्तेः। नच मण्याद्यभावएव कारणमस्त्विति वाच्यं कारणत्वस्य भावत्वव्याप्तत्वात् किन्तु शक्तिनाशं करोतीति मण्यादिः प्रतिबन्धक उच्यते तथाच शक्तिः स्वीकार्य्या इत्यत्राह।

भावो यथा तथाभावः कारणं कार्य्यवन्मतः।
प्रतिबन्धोविसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः ॥१०॥

यथान्वयव्यतिरेकादिना अभावोध्वंसः कार्य्यः तथा कारणमपि कारणत्वं भावत्वव्याप्तमित्यस्याप्रयोजकत्वात्। अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरित्यत्राह प्रतिबन्धइति विसामग्री कारणाभावः स च प्रकृते मण्याद्यभावस्याभावोमण्यादिस्तत्समवधानहेतुः पुरुष एव प्रतिबन्धकः स्वार्थे कप्रत्ययेन च

मण्यादौ प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति भावः । मीमांसकास्तु उत्तेजकाभावकूटविशिष्टमण्यभावत्वेन हेतुत्वे गौरवात् लाघवाच्छक्तिर्नित्या वह्न्यादौ कल्प्यते प्रतिबन्धके सति शक्तिकुण्ठनम् । यत्तु शक्तिः प्रथमतोवह्निकारणजन्या वह्निनिष्ठा प्रतिबन्धकेन च तस्या विनाशे उत्तेजकेन च पुनर्जननं न च शक्तेरनियतहेतुकत्वमिति वाच्यं शक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वादिति तन्न वह्निनिष्ठनानाशक्तिकल्पनापेक्षया उत्तेजकाभावविशिष्ट मण्यभावस्यैकस्यैव वरं हेतुत्वौचित्यात् तथाचाकुण्ठितशक्तिरेव तत्र कारणतावच्छेदिका कल्प्यते इत्याहुः तन्न शक्तिकुण्ठने प्रतिबन्धकस्य हेतुत्वमुत्तेजकस्य कुण्ठितत्वविनाशकत्वमित्याद्यनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति दिक् ॥ १० ॥

ननु व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीन् वहन्ति इत्यत्र प्रोक्षणजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो व्रीहिनिष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्तइति वाक्यशेषात् । किञ्च योयद्गत फलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनकः यागवत् किञ्च वीह्यादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे व्रीह्यादिनियमानुपपत्तिः । एवं साधकर्षणादिना भूमिनिष्ठा कृषिजन्या शक्तिर्निर्वाच्या ।

अत्रोत्तरम् ।

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥११॥

प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंसः पुंसि दृष्टः स्वीकृतः प्रति व्रीहि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् दृष्टद्वाराभावे सति विहि-

तस्य कालान्तरभाविफलानुकूलस्य धर्म्मजनकत्वकल्पनाच संस्कृतोव्रीहिरितिप्रत्ययबलाच्च तस्य स्वरूपसम्बन्धेन व्रीहिनिष्ठत्वं कल्प्यते एतेनाभिमन्त्रितपयःप्रक्षवादावपि तत्तत्फलानुकूलमदृष्टं पुरुषादि निष्ठं व्रीहीनिति च प्रक्तून् प्रोचति इत्यादाविव प्रोचणादिजन्य जलसंयोगादिरूपपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालितया कर्म्मता। यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनक इति च शत्रुनिष्ठ वधाद्यर्थक्रियमाणश्येनादौ कनिष्ठफलजनके व्यभिचारि। यवाद्युत्पत्तिनियमार्थमाह स्वगुणाः परमाणूनां पाकजादयोविशेषा विशेषकाः तेन पाकजरूपरसादिविशिष्टाः परमाणवस्तत्कार्य्यमारभन्ते। चिकित्सास्थले तु धातुसाम्यमेव भेषजपानस्य रोगादिनाशफले जनयितव्ये द्वारमितिभावः॥ ११॥

नतु यत्र पाकजोन विशेषस्तत्र वाग्वादौ कथमुद्भूतस्पर्शादि करकादौ च प्रतिबद्धं द्रवत्वमिति कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः तथाच प्रतिष्ठाजन्या शक्तिश्चाण्डालादिस्पर्शनाश्या पूज्यताप्रयोजिका स्वीकार्य्या इत्यताह।

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥ १२॥

निमित्तभेदः अदृष्टभेदः देवताः प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाहङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासादयन्ति प्रतिष्ठाविधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाण्डालादिस्पर्शे च तादृशाभिमानाभावः देवताचैतन्याविवादेऽपि यथार्थपूजितत्वधीश्च प्रतिष्ठित त्वधीश्च चण्डालादिस्पर्शाभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा। वस्तुतस्तु प्रति-

ष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शनादि संसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं प्रपूजयेदितित्तेन प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति दिक्॥ १२ ॥

ननु तुलापरीक्षादौ परीक्षाविधिना शक्तिस्तुलादौ जन्यते तथा नमनोन्नमनादिकं फलं जन्यते इत्यताह ।

जयेतरनिमित्तस्य दृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयोमताः ॥ १३॥

जयस्तदितरः पराजयः तन्निमित्तस्यादृष्टस्य परीक्षणीयसमवेतस्य दृत्तिलाभाय फलानुकूलसहकारिलाभाय परीक्षाविधियोमताः स्वीकृताः। योऽहमनेन परीक्षाविधिना तुलामारूढः सोऽहं पापवान् निष्पापोवेति ज्ञानं सहकारि यद्वा दृत्तिलाभाय जननाय तथाच प्रतिज्ञानुरूपां शुद्धिमपेक्ष्य धर्म्मोऽशुद्धिमपेक्ष्याधर्म्मोजन्यते। एतेन ब्रह्मवधाकरणादिना पुण्यस्याजननात् कथन्तस्य सहकारि तादृश ज्ञानं स्यादित्यपि परास्तम्॥ १३ ॥

सांख्यास्तु पुरुषश्चैतन्याश्रयः अकारणम् अतएव कूटस्थोनित्यः प्रकृतिस्त्वाचेतना परिणामिनी नित्या एका प्रकृतेश्च प्रथमं परिणामो बुद्धिर्महत्तत्त्वं तत्राष्टौ धर्म्माः ज्ञानाज्ञानैश्वर्य्यनैश्वर्य्यवैराग्यावैराग्य धर्म्माधर्म्मरूपाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्माश्चेत्यष्टौ वा भावनायास्तैरङ्गीकारात् अनुभवस्यैव स्मृतिकाले सूक्ष्मतयावस्थानात् अचेतनायाः प्रकृतिकार्य्याया बुद्धेश्चैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या स्वाभाविकचैतन्यस्वरूपः पुरुषः सिद्धः धर्म्मधर्म्मिणोरभेदात्। तत्र प्रकृतेर्म्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्दतन्मात्राणीति मम चक्षुस्त्वक्पा

णरसनाश्रोत्रमनांसि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि इन्द्रियाणि त-न्मात्रैः पञ्च महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि जायन्ते। तदुक्तम्। मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः। पञ्च महा-भूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडश चैतन्यस्य नित्यस्य स्वाभावि-केष्टानिष्टविषयावच्छिन्नस्वाभाव्येऽनिर्मोक्षः स्यात् प्रकृत्यधीन-त्वेऽपि विषयावच्छेद्यत्वस्य प्रकृतेर्नित्यतया तथैवानिर्मोक्षप्रसङ्गः घटादेरनित्यस्यापि स्वाभाविकचैतन्यावच्छिन्नत्वे दृष्टादृष्टविभा-गानुपपत्तेश्च इन्द्रियमात्रापेक्षोयदि विषयचैतन्यावच्छेदस्तथापि प्रासङ्गानुपपत्ति रतोमनः स्वीकार्य्यं यत्सम्बन्धेन इन्द्रियस्य विषयीयचैतन्यावच्छेद नियामकत्वं स्वप्नदशायां व्याघ्रत्वाभि-मानिनोन नरोऽहमित्यभिमानः अतस्तन्नियमाय नियतविषया-भिमानव्यापारको ऽहङ्कारोऽपि स्वीकार्य्यः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु श्वासप्रश्वासदर्शनात् यद्व्यापारं यदनुवर्त्तते तद्बुद्धितत्त्वं प्रागु-क्तभावाष्टकयोगि स्वीकार्य्यं तस्य ज्ञानरूप परिणामेन सम्बद्धो-विषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायकः एवञ्च बुद्धि तत्त्वनाशादेव विषयावच्छेदाभावात् पुंसोमोक्षः भेदाग्रहाच्च चेतनोऽहं करो-मीत्यभिमानः। तदुक्तं प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि स-र्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इति। सा च बुद्धिरंशत्रयवती पुरुषोपरागः विषयोपरागः व्यापारावेशश्च ममेदं कर्त्तव्यमित्यत्र ममेति चेतनपरागः बुद्धिचेतनयोर्भेदा-ग्रहात् अतात्त्विकः इदमिति विषयोपरागः तदुभयायत्तोव्यापा रावेशो बुद्धावारोपितचैतन्यस्य विषयेण सम्बन्धः ज्ञानं ज्ञानेन सम्बन्धचेतनोऽहं करोमीत्युपलब्धिरित्याहुः। अत्राह।

कर्तृधर्म्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः।
अन्यथानपवर्गः स्यादसंसारोऽथ वा ध्रुवः ॥१४॥

कृतिसमानाधिकरणास्तावद्धर्म्माधर्म्मद्वेषेच्छाः भोगस्य कृति सामानाधिकरण्यात् एवञ्चेतिता चेतनः सः एव कृतिमानेव नोऽस्माकं मतः चेतनोऽहं करोमीतिप्रत्ययबलात्। दूषणान्तरमाहान्यथेति यदि बुद्धिर्नित्या तदा बुद्ध्युपहितात्मनः सर्व्वदावस्थानात् अनिर्मोक्षः स्यात् यद्यनित्या तदोत्पन्ना वाच्या अनित्यभावस्यानुत्पत्त्यभावात् तथाच तदुत्पत्तेः प्राक् तदाश्रितधर्म्मादेरप्यभावेन बुद्धितत्त्व स्यानुत्पत्तौ नियतशरीरेन्द्रियादिकार्य्यानुत्पत्तौ असंसारः स्यादित्यर्थः॥ १४।

चार्व्वाकस्तु भवतु चेतनधर्मोऽदृष्टं चेतनश्च न नित्यविभुः किन्तु कायाकारपरिणतभूतविशेषः गौरोऽहं जानामीति प्रतीत्या रूपवत्त्वसिद्धेरित्यंताह।

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात्।
वासनासंक्रमोनास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥१५॥

शरीरस्य चैतन्ये बाल्यदशायामनुभूतस्य यौवने स्मरणं न स्यात् चैत्रदृष्टस्य मैत्रेणास्मरणमिव। न च बाल्ययौवनयोरेकं शरीरम् अपक्रमात् विनाशात् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदात् पूर्व्वपरिमाणनाशस्याश्रयनाशहेतुत्वात्। न च कारणेनानुभूतस्य कार्य्येण स्मरणं स्यादिति वाच्यं वासनासंक्रमाभावात् अन्यथा मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन स्मरणापत्तेः। ननूपादानवासनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत्राह नच गत्यन्तरं स्थिरइति स्थिरे स्थिरपक्षे पुञ्जात् पुञ्जान्तरोत्पत्तेरभावात् करादि शरीरस्योपादानं वाच्यं विच्छिन्ने करादौ तदनुभूतस्य स्मरणं न स्यात्

खण्डशरीरे विच्छिन्नकरादेरनुपादानत्वात् । न च परमाणूनां चैतन्यं तेषाञ्च स्थिरत्वात् स्मरणं स्यादिति वाच्यं तथा सति स्मरणस्यातीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् तन्निष्ठरूपादिवत् करपरमाण्वनुभूतस्य विच्छिन्नकरपरमाणुसन्निधावस्मरणप्रसङ्गाच्च ॥ १५ ॥

नन्वस्तु क्षणभङ्गः तथाच पूर्व्वपूर्व्वपरमाणुपुञ्जेनोपादेयोत्तरोत्तरपरमाणुपुञ्ज इति न स्मरणानुपपत्तिरित्यत आह ॥

न वैजात्यं विना तत् स्यात् न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥१६॥

वैजात्यं कुर्व्वद्रूपत्वं न तत् क्षणिकत्वं स्यात् सिध्यतीत्यर्थः । स्थिर एव वीजादौ सहकारिलाभाभ्यामेव कार्य्यजन्माजन्मनोरुपपत्तेः वीजत्वादिनैवाङ्कुरादिजनकतोपपत्तेः वीजव्यक्तिभेदाभावे कुतः क्षणिकत्वं स्यात् तस्मिन् जातिविशेषे च ऐन्द्रियकवृत्तावतीन्द्रियत्वेनाभ्युपगम्यमाने सत्यनुमानं न स्यात् धूमकुर्व्वद्रूपवह्नित्वादिनैव वह्न्यादेर्हेतुतया विलक्षणस्वकार्य्यजनकत्वेन सम्भावितस्य विजातीय धूमस्यैव वह्निजन्यत्वसम्भावनायां धूमसामान्ये हेतुत्वानिर्णयात् तथा च कार्य्यकारणभावरूपविपक्षवाधकतर्काधीनव्याप्तिनिर्णयस्या सम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति तेनानुमानेन विना क्षणिकत्वस्यासिद्धिः तस्यानुमानैकगम्यत्वात् । न च तत्र प्रत्यक्षमेव मानमिति वाच्यं निर्व्विकल्पकस्यैव तन्मते विषयजन्यतया प्रामाण्यं तस्य च सविकल्पकोन्नेयतया क्षणिक इति सविकल्पकस्यासिद्धावसिद्धेः । किञ्चाङ्कुरकुर्व्वद्रूपत्वं न जातिः शालित्वादिना सङ्करात् शालित्वमपहाय यवे तस्य सत्त्वात् शालित्वस्य कुशूलस्थे शालौ तदपहाय

सत्त्वात् कुर्व्वद्रूपे शालौ तूभयोः समावेशादिति अतएव रजत्वा-दिव्याप्यं नानैव घटत्वं विजातीयसंस्थानवदवयवकत्वरूपमुपाधि-मादाय घट इत्यनुगतधीरिति ॥ १६ ॥

नन्वस्तु चणिके सन्देहः न च प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थैर्य्यसिद्धौ कथं स इति वाच्यं सएवायं घट इत्यत सन्देहसत्त्वात् अताह ।

स्थैर्य्यदृष्ट्योर्न सन्देहोन प्रामाण्ये विरोधतः ।

एकतानिर्णयोयेन चणे तेन स्थिरे मतः ॥१७॥

स्थैर्य्ये न सन्देहस्तस्य प्रत्यभिज्ञया विषयीकरणात् न च प्रत्य-भिज्ञानरूपे तस्य तदनुव्यवसायेन निर्णयात् प्रामाण्यमात्रेऽपि न सन्देहः विरोधात् तथाहि सन्देहज्ञानस्य प्रामाण्यसन्देहे सन्देहस्याप्यसिद्धेः प्रामाण्यस्यासिद्धौ प्रामाण्यसंशयस्याप्यभावः कोटग्रनिर्णयात् । ननु प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यसंशयः लूनपुन-र्जातकेशादौ तएवामी केशा इत्यादेर्भ्रमत्वदर्शनात् तत्राह एक-तेति येन प्रमाणेन विरुद्धधर्म्मसंसर्गविरहेण चणिके घटे यदि तस्मिन्नेव चणे न नानात्वं किन्त्वभेदः तदा स्थिरपचेऽपि नाना-चणवर्त्तित्वेऽपि घटस्य न नानात्वं किन्त्वेकत्वम् एकस्य ज्ञानस्य नानाविषयसम्बन्धवत् एकस्य नानाकालसम्बन्धेऽपि अविरो-धात् तत्तत्कारणक्रमाधीनत्वात् तत्तत्कालसम्बन्धस्य ॥ १७ ॥

तदेवं परलोकसाधनमागतं तत्रेदं शङ्कते कारणत्वं स्वाभा-विकमौपाधिकं वा आद्ये नीलस्य सर्व्वान् प्रति नीलत्ववत् कारणस्य सर्व्वान् प्रत्यविशेषात् कारणत्वमपि स्यात् द्वितीये उ-पाधेरपि स्वाभाविकत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् औपाधिकत्वेऽनवस्था किञ्च कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे उत्पत्तेरारभ्य कार्य्यं स्यात् तत्राह ।

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तुसत् ।
तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम् ॥१८॥

हेतुशक्तिः कारणत्वम् अनादृत्य अनिश्चित्य नीलाद्यपि न वस्तुसत् न प्रमाणिकं तथाच यत्पारमार्थिकं तत् साधारणं यथा नीलादि करणत्वञ्च यदि न साधारणम् अतो न परमार्थसदित्यपि स्यात् दृष्टान्तस्यानित्यस्य नीलस्य कारणत्वस्वीकारेण सर्व्वत्राभावात् नित्यस्य नीलादेः प्रमाणागोचरत्वात् । किञ्चेत्याद्युक्तं दूषयति तद्युक्तमिति तद्युक्तं सहकारियुक्तं तत्कारणं तत्र कार्य्ये संशक्तमितिनोत्पत्तेरारभ्य कारणत्वम् । कारणत्वस्य साधारण्ये चेष्टापत्तिमाह इति साधारणं न किमिति नीलादेरपि सर्व्वसाधारण्यं यत् सर्व्वैस्तथा नीलत्वादिना व्यवह्रियमाणत्वं तादृशञ्च साधारण्यं सहकारियुक्तस्य जनकत्वमित्यस्यापि तथाव्यवहारस्य सर्व्वसिद्धात् ॥ १८ ॥

नन्वात्मनिष्ठमदृष्टं नात्मजन्यं नित्यविभोस्तस्य कालतोदेशतश्च व्यतिरेकाभावात् व्यतिरेकसहकृतान्वयस्यैव कारणताग्राहकत्वात् तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यैव कारणतात्मकत्वाच्च तथाच समवायिकारणाभावे असमवायिकारणनिमित्ताभ्यामपि न कार्य्यं जननीयं तत्प्रत्यासन्नाभ्यामेव ताभ्यां जननादित्यदृष्टस्य नित्यत्वापत्तिः तथाच न प्रतिनियतात्मदेशकालीनभोगजनकत्वं कल्प्येत इत्यत आह ।

पूर्व्वभावोहि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्म्मिधीरन्यथा नहि ॥१९॥

व्यतिरेक गर्भं न कारणत्वं किन्त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्व्ववर्त्ति भावः। हि हेतौ यतोग्राहकेण व्यतिरेकः धर्म्मिग्राहकमानेनापि तस्य प्रमापणात् इत्यतोमीयते येन केनचिद्व्यापकस्य नित्यस्यात्मनः येन केनचित् प्रमीयते अन्यथा धर्म्मिधीरेव न स्यात् तथाच धर्म्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं तस्य हेतुत्वं घटादिकं प्रति कपालादेरन्वय व्यतिरेकदर्शनात् समवेतकार्य्यं प्रति द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन कारणत्वस्य कल्पनात् पृथिव्यादिबाधे परिशेषेण ज्ञानेच्छादौ पृथिव्यादिभिन्न समवायिनः सिद्धिः वस्तुतः समवायिकारणताघटकोऽन्योन्याभावः यन्नः कपालं तन्न घटवत् येन आत्मा न तत ज्ञानादिरिति धीसम्भवात् एवं येन कपालस्तच यस्वन्सविशेषेण न घट इति निमित्त कारणस्याधिकरणीभूतस्य कारणताप्यन्वयव्यतिरेकेण ग्राह्या एवञ्च मायाप्रकृत्यादिपदमेतत्परमिति न मायिनं जगदित्यादिश्रुतिविरोधः तथाचादृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः।

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह।

इत्येषासहकारिशक्तिरसमामायादुरन्तोतिततोमूलत्वात्
प्रकृतिःप्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता। देवोऽसौ
विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलःसाक्षात्साक्षि-
तया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तोमम॥२०॥

इति प्रथमः स्तवकः।

इति स्तवकोसमाप्तौ यस्येशस्य सहकारिशक्तिः कारणं एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात् सर्व्वकार्य्यापेक्षणीयत्वात् दुरन्ते-

यत्वात् सादृश्यात्मायापदेऽदृष्टे लक्षणा मूलत्वात् प्रकृतिः सैव तत्त्वज्ञानप्रतिबध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता असौ देवोमम मनसि स्वविषयां साक्षात् साक्षात्कारि ज्ञानं बध्नातु जनयतु साक्षितया साक्षीभूय निर्णायकतया साक्षित्वं शान्तः रागादिगुणशून्यः प्रपञ्चस्य मिथ्याज्ञानादेः कल्लोलः मिथ्याज्ञानपरम्परा तस्याः कोलाहलः किं वदन्तो वा विरता यस्मादिति ॥ २० ॥

इति प्रथमस्तबकव्याख्यानम् ।

द्वितीयः स्तबकः ।

अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवादिति द्वितीयविप्रतिपत्तिः अन्यथा ईश्वरं विनापि परलोकसाधनं यागाद्यनुष्ठानं सम्भवति यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदगम्यत्वात् नित्यनिर्दोषतया च वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यस्य ग्रह इति वेदकारणतया नेश्वरसिद्धिः योगर्द्धिसम्पादितसार्वज्ञ्यकपिलादिपूर्व्वकएव वा वेदोऽस्तु इत्यताह ।

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।
तदन्यस्मिन्नविश्वासान्न विधान्तरसम्भवः ॥ १ ॥

शाब्दी प्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीरूपगुणजन्या इति गुणाधारतया ईश्वरसिद्धिः । ननु सकर्तृकेऽस्तु यथार्थवाक्यार्थधीगुणः अकर्तृके च वेदे निर्द्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमस्तु महाजनपरिग्रहेण च प्रामाण्यग्रह इत्यत आह सर्गप्रलयसम्भवादिति प्रलयोत्तरं पूर्व्ववेदनाशादुत्तरवेदस्य कथं प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहस्यापि तदा अभावात् शब्दस्यानित्यत्वं उत्पन्नोग-

कारइति प्रतीतिसिद्धं प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमपि प्रलयसम्भवान्नास्तीति भावः। कपिलादय एव पूर्व्वसर्गादौ पूर्व्वसर्गाभ्यस्तयोगजन्यधर्म्मानुभवात् साक्षात्कृतसकलार्थाः कर्त्तारः सन्तु इत्यत आह तदन्यस्मिन्निति विश्वनिर्म्माणसमर्था अणिमादिप्राप्तिसम्पन्ना यदि सर्व्वज्ञास्तदा लाघवादेक एव तादृशः स्वीक्रियतां स एव भगवानीश्वरः अनित्यासर्व्वविषयकज्ञानवति च विश्वास एव नास्तीति वैदिकव्यवहारविलोप इति न विधान्तरसम्भवः ईश्वरानङ्गीकर्तृनये इति शेषः ॥ १ ॥

ननु सर्गप्रलयसम्भवादिति न युक्तं प्रलये मानाभावादिति अहोरात्रस्याहोरात्राव्यवहितपूर्व्वकत्वनियमात् कर्म्मणां विषमविपाक तया कालोपाधित्वस्य भोगव्याप्यत्वात् युगपददृष्टस्य च वृत्तिरोधानुपपत्तेः ब्राह्मणस्य ब्राह्मणजन्यत्वनियमात् सर्गाद्युत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वा भावात् उत्तरकालेऽपि ब्राह्मणव्यवहारानुपपत्तेः प्रयोज्यप्रयोजकयोरभावात् सङ्केतग्रहाभावे शब्दे व्यवहारानुपपत्तेः घटादिनिर्म्माणे नैपुण्यस्य पूर्व्वदर्शनसापेक्षत्वस्य सर्गादावभावात् घटादिसम्प्रदायोच्छेदादित्यादेर्बाधकाच्च तत्राह ।

वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत् ।
उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा मायावत् समयादयः ॥२॥

यथा वर्षादिनस्याव्यवहितवर्षादिनपूर्वकत्वे साध्ये राशिविशेषावच्छिन्नरविकालपूर्वकत्वमुपाधिस्तथाहोरात्रस्याव्यवहिताहोरात्र पूर्वकत्वेऽव्यवहितसंसारपूर्वकत्वमुपाधिर्भवोपाधिः संसारावच्छेदक कालोपाधिः सः एव उपाधिरित्यर्थः। सुषुप्तिकाले कतिपयव्यक्ति निष्ठभोगजनकादृष्टनिरोधवत् कालविशेषात् सम-

स्तातनां समस्ता दृष्टरोधस्तदिदमुक्तं दृत्तिरोधः स्फुलिङ्गवदिति । उद्भित् शाकविशेषः तस्य तण्डुलकणात् शाकविशेषवीजाच्च उद्भवः यथा वा वृश्चिकस्य गोमयाद्वृश्चिकाच्च उद्भवस्तथा काल-विशेषेऽदृष्टविशेषात् केवलात् इदानीञ्च ब्राह्मणात् ब्राह्मणोत्पत्तिः वैजात्यस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचारः । यथा मायावी सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकं कृत्वा दारुपुत्रं घटमानयेत्यादि नियोज्य घटानयनं सम्पाद्य बालकस्य व्युत्पत्तौ प्रयोजकस्तथेश्वरोऽपि प्रयोज्यप्रयोजकभावापन्नं शरीरद्वयं परिगृह्य व्यवहारं कृत्वा तदानीन्तनानां शक्तिं ग्राहयति एवं घटादिसम्प्रदायमपि स्वयं कृत्वा शिक्षयति तदिदमुक्तं मायावत् समयादय इति समयः शक्तिग्रहः ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते साधकमप्याह ।

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्म्मणोः ।
ह्रासदर्शनतोह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥३॥

सम्प्रदायस्य वेदादिसम्प्रदायस्य ह्रासोऽनुमीयतां कुतः जन्मादेर्ह्रासदर्शनात् । प्रयोगश्च वेदादिसम्प्रदायोऽयमत्यन्तमुच्छिद्यते ह्रसमानत्वात् प्रदीपवत् । स्वरूपासिद्धुद्धारायाह जन्मेति पूर्व्वं मानस्यः प्रजास्ततः पुत्रमात्रार्थिताप्रयुक्तमैथुनजाः सम्प्रति सम्भोगकामिप्रवृत्त्यावर्जितजन्मान इति जन्मह्रासः । पूर्व्वं चरुप्रभृतिषु संस्कारः ततोगर्भे ततोजननानन्तरम् इदानीं कथञ्चिदिति संस्कार ह्रासः । पूर्व्वं सहस्रशाखस्य वेदस्याध्ययनं तत एकस्याः शाखाया इत्यादिक्रमेण विद्याह्रासः । विद्यादेरित्यादिना वृत्तिधर्म्मादिसंग्रहः पूर्व्वमुञ्छशिलवृत्तयस्ततोऽयाचितवृत्तयस्ततः कृष्यादिवृत्तयस्ततः सेवावृत्तय इति वृत्तिह्रासः ।

पूर्व्वं तपोज्ञानयज्ञदानात्मकचतुष्पाद्धर्म्मस्ततस्त्रेतादौ एकैकह्रासः कलौ च विसंष्ठुलः स्खलद्धानैकपादिति धर्म्मह्रासः । पूर्वं यज्ञशेषभुजस्ततोऽतिथिशेषभुजस्ततः स्वार्थसाधितभुजस्ततोभृत्यादिषद्भुज इत्यपि धर्म्मह्रासः । स्वाध्यायस्याध्ययनस्य कर्म्मणोयागादेः शक्तेः सामर्थ्यस्य ह्रासात् अध्ययनशक्तेः कारणस्य ह्रासात् विद्याशक्तेः कार्य्यस्य ह्रास इति पृथङ् निर्द्देशः । एवञ्च ब्रह्माण्डनाशे तदन्तर्गतप्राणिनां नाश इति प्रलय सिद्धिः । भक्ष्यपेयाद्यद्वैतरागजीविका कुतर्काभ्यासव्यग्रताभिसन्धि पाषण्डसंसर्गादिप्रतारणादिनिबन्धनान्या या वृत्तिर्यागादौ तद्वान्महाजनस्तत्परिग्राहात् वेदप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिवयः कुर्व्वन्जगत्क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवम्
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि॥४॥

इति द्वितीयः स्तवकः ।

तृतीय स्तवकः ।

तदभावावेदकप्रमाणसम्भवादिति तृतीयविप्रतिपत्तिः । भूतले घटाभाववदीश्वरस्याप्यनुपलब्धेरभावस्य ग्रहात् परमात्मनोऽयोग्य तया योग्यानुपलब्धेरभावात् नाभावग्रहोयदि तदा शशशृङ्गस्याप्ययोग्यस्य नाभावः सिद्ध्यदित्यत्राह ।

योग्या दृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ।
क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम् ॥१॥

अयोग्ये परमात्मनि योग्यानुपलब्धिः कुतः सैव बाधिका या चास्ति सा न बाधिका अन्यथाकाशधर्म्माधर्म्मादिविलयापत्तेः । शृङ्गन्तु योग्यमेव तथाच कुतः प्रतिबन्धिः । अयोग्यन्तु शशशृङ्गं न बाध्यते किन्तु साधकाभावएवं तत्र । प्रकृते पञ्चमस्तवके साधकस्य वक्तव्यत्वात् । ननु कर्तृत्वव्यापकशरीरप्रयोजनाभिसन्धानयोरभावात् ईश्वरस्याभावोऽनुमेय इत्यत्राह क्वानुमानमनाश्रयमिति ईश्वर स्याश्रयस्य पक्षस्यासिद्धेः सिद्धौ च धर्म्मिग्राहकमानेन अनुमान बाध एव ॥ १ ॥

ननु असत्ख्यात्युपनीत ईश्वरस्तत्र कर्तृत्वाभावः साध्य इत्यत्राह ।

व्यावर्त्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥२॥

व्यावर्त्त्यं: प्रतिक्षेप्यः तदभाववत्ता भाविकी पारमार्थिकी हि यतः विशेष्यता अभावस्याश्रयता तथा चालीकं न विशेष्यमित्यर्थः अभावविरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमवस्तुनोनेति नालीकस्य प्रतिषेधाधिकरणत्ववत् प्रतिषेध्यत्वमपीति भावः ॥ २ ॥

ननु अयोग्यस्याप्यनुपलब्ध्या कथं नाभावग्रह इत्यत आह ।

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥३॥

योग्यानुपलब्धिरेवाभावग्राहिका अन्यथातीन्द्रियमात्रोच्छेदापत्तेः । योग्यता च प्रतियोगिसत्त्वाप्येतरयावदुपलम्भसामग्रीसमवधानम् एवञ्च शशशृङ्गे योग्यता दुष्टा दोषघटितोपलम्भसामग्री

वाच्या तस्यां सत्यामनुपलब्धिर्न किन्तूपलब्धिरेव स्यात् अदृष्टे च सा योग्यता नास्तीति ॥ ३ ॥

नन्वात्मा किञ्चिदनभिज्ञः स्वनिष्ठकर्तृत्वानिरूपकक्षिति-कोवा आत्मत्वादित्यत्राह ।

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽथो हेत्वसिद्धिरगोचरे ॥
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥४॥

प्रसिद्धे संसार्य्यात्मनि पक्षे इष्टसिद्धिः सिद्धसाधनम् अगोचरे अज्ञाते ईश्वरे हेत्वसिद्धिः हेतोरज्ञानं आत्मत्वेन सामान्यतः सिद्धः पक्षश्चेत् तत्राप्यस्मदादिस्तदितर आत्मा वा पक्ष इति विकल्पे सिद्ध साधनं हेत्वसिद्धिर्वा । नन्वात्मत्वं जातिः पक्षस्तत्राह जातावपीति तथैव सा आत्मत्वं जातिर्न क्षितिकर्त्री इत्यत्रेष्टसिद्धिः सिद्धसाधनं हेतोश्च तत्रासत्त्वमिति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वागमादिसिद्धात्मनि अकर्तृत्वं साध्यं तत्राह ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥५॥

आगमादेः प्रमाणत्वे ततएव ईश्वरस्य कर्तृत्वादिसिद्धौ कर्तृत्वाद्यभावसाधने बाधः । आगमादेरप्रमाणत्वे सैवाश्रयासिद्धिः उद्धता उत्कटा ॥ ५ ॥

अत्र चार्व्वाकाः योग्यताविशेषणेन किं यन्न प्रत्यक्षं तन्नास्ति इत्यनुपलब्धिमात्रमेव बाधकं स्यात् अनुमानविलोपश्चेष्टएव धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यर्थप्रवृत्तिश्च सम्भावनामात्रादिति तत्राह ।

दृष्टदृष्ट्योर्न सन्देहोभावाभावविनिश्चयात् ।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥६॥

सम्भावना हि सन्देहः स च दृष्टौ नास्ति तस्य निश्चयात्

अदृष्टौ च नास्ति अनुपलब्धौ तदभावस्यैव निर्णयात् एवमदृष्टया अनुपलब्ध्या हेतौ प्रत्यक्षकारणे चक्षुरादौ बाधिते सति प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यात् अनुपलब्धिकालेऽपि तस्य सत्त्वे तु व्यभिचारात् नानुपलब्धिरभावावधारणे हेतुः । एवञ्च गृहान्निर्गतश्चार्वाकः पुत्रदाराद्यभावादिकमवधार्य्य विक्रोशेत् परात्मनोऽपि कुटुम्बं नाशादयेत् तदा तेषां सत्त्वे नानुपलब्धिर्व्यभिचारिणी न हेतुः स्यादिति ॥ ६ ॥

ननु यद्यनुपलम्भमात्रं नाभावसाधकं तदा अयोग्योपाधिशङ्कया धूमादावपि व्यभिचारशङ्कया न व्याप्तिनिश्चयः स्यादिति गतमनुमानेनेत्यताह ॥

शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्म्मतः ॥७॥

तद्देशतत्कालयोर्व्यभिचाराभावनिश्चयात् कालान्तरदेशान्तरस्थयोर्व्यभिचारशङ्का स्यात् कालान्तरदेशान्तरस्थज्ञानञ्चानुमानादेवेति सिद्धमनुमानं शङ्का न चेत् ततः शङ्काविरहे तरां सुतरामनुमानम् । ननु किं शङ्कानिवर्त्तकं तत्राह तर्कः शङ्कावधिर्म्मत इति विपक्षबाधक तर्काच्छङ्काविरह इत्यर्थः । मतः सम्मत इत्यर्थः । ननु तर्कस्य व्याप्ति मूलकत्वेऽनवस्थेत्यताह व्याघातेत्यादि तर्कमूलव्याप्तौ न शङ्का व्याघातात् क्षुत्कारणं विना कार्य्योत्पत्तिशङ्कायां तृप्त्यर्थं भोजनादौ पर प्रतिपत्त्यर्थञ्च शब्दप्रयोगादौ न प्रवर्त्ततेति एवञ्च तर्कानवतारे शङ्कितोपाधिरेवाप्रयोजक इत्युच्यते । तदुक्तं यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते । विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम् । विपक्षस्य हेतोरव्यतिरेकित्वं सत्त्वं यावच्छङ्क्यते तावद्धेतोर्न

गमकत्वमिति भावः ॥ व्यभिचारशङ्का च उपाधिशङ्काधीना। तदुक्तम् अन्ये पर प्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः। तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणेति। अन्ये केचन हेतवः परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाश्चाश्रयाः तथाहि उपाध्यवच्छिन्न-हेतुनिष्ठा व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुवृत्तितया ज्ञायते अतएव उप समीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे स्वधर्म्मं व्याप्तिम् आदधाति बोधयतीति उपाधिशब्दो जवाकुसुमादि साधारणः तैः सोपाधिभिर्दृष्टैरपि पक्षे व्यापकांशस्यावधारणा निश्चयोनेष्यते साधारणधर्मेण साध्यसंशयजननादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननूपमानमीश्वरे बाधकं स्यात् अत्रोपमानस्यातिरिक्तप्रमाणस्यानभ्युपगमात् न बाधकमिति वैशेषिकादयः तत्र सादृश्यपदार्थान्तरस्य ग्राहकमुपमानमिति केचित् सादृश्यं न द्रव्यं गुणः कर्म्म वा गुणसमवेतत्वात् न सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात् सामान्यादिवृत्तित्वाच्च नाभावः सप्रयियोगिकत्वेनाप्रत्ययात् तच्च न प्रत्यक्षगम्यमिन्द्रियपातमात्रेणाप्रतीतेः। नापि प्रतियोगिज्ञानसहकृतमिन्द्रियं ग्राहकमिति वाच्यं गोसदृशोगवयइति ज्ञानानन्तरं सा गौर्गवयसदृशीत्यसन्निकृष्टगोविशेष्यकग्रहस्याप्रत्यक्षत्वात् नाप्यनुमानगम्यं लिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञायमानत्वात् न शब्दगम्यं तस्यासार्व्वत्रिकत्वादिति तत्राह।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः॥ ८ ॥

न प्रकारान्तरस्थितिः नोभयात्मकत्वं हि यतः परस्परविरोधान्नैकतापि न भावाभावात्मकत्वमपि विरुद्धानामिति हेतु-

गर्भविशेषणं परस्परविरोधिरूपत्वात् विरोधमेव प्रतिपादयति उक्तिमात्रविरोधतः । नाभाव इत्युक्ते च भावत्वप्रतीतेः कथमभावता न भाव इत्युक्ते चाभावत्वप्रतीतेर्न भावत्वम् । अयमभिप्रायः सादृश्यं भावोऽभावो वा उभयकोट्यतिरिक्तस्याप्रसिद्धेः अभावत्वे सप्तमपदार्थत्वं भावत्वे गुणवत्त्वे च द्रव्यत्वं निर्गुणत्वे सामान्यवत्त्वे च गुणान्यत्वे कर्म्मत्वं तदन्यत्वे गुणत्वं निर्गुणनिःसामान्यभावत्वेऽसमवेतत्वे च समवायत्वं समवेतत्वे च नैकाश्रितत्वे सामान्यत्वं एकाश्रितत्वे विशेषत्वम् एवं शक्तिसंख्यादयः पदार्था निराकार्य्याः ॥८॥

ननु भवतु सादृश्यं समान धर्म्म एव तद्ग्राहकमेवोपमानं मानान्तरं स्यादित्यताह ।

साधर्म्म्यमिव वैधर्म्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।
अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥९॥

अयं गोविसदृश इति ज्ञानानन्तरं सा गौरेतद्विसदृशीति धीः प्रमाणान्तरादेवास्तु अथैतस्य तद्वैधर्म्म्यं तस्मिन्नेतद्वैधर्म्म्यं विनानुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति गोसादृश्यं गवयस्य गोर्गवयसादृश्यं विनानुपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति न मानान्तरं सादृश्यग्राहकं मन्तव्यमिति ॥ ९ ॥

वैशेषिकादिभिरुपमाने दूषिते नैयायिकः प्राह ।

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

फलमित्यनन्तरं इतीत्यध्याहार्य्यं संज्ञायागवयादिसंज्ञायाः संज्ञिना गवयत्वादिविशिष्टेन सह सम्बन्धस्य शक्तेः परिच्छेदः

निश्चयः उपमानस्य मानान्तरस्य फलमुपमितिः प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वात् इन्द्रिय लिङ्गशब्दानामसामर्थ्यात्॥ १०॥

ननु गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादेव शक्तिधीरस्तु गवयत्वविशिष्टोधर्मी गवयपदवाच्योगोसदृशत्वादित्यनुमानाद्वास्तु तत्राह।

साद्दृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः।
समयोदुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा॥ ११॥

समयः गवयत्वादिजातिपुरस्कारेण शक्तिरूपसम्बन्धः स च दुर्ग्रहः शब्दादनुमानाद्वा न सम्भवति गवयत्वस्य तेन पुंसा अगृहीतत्वात्। न च साद्दृश्यमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यतां तस्य गुरुत्वेनाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥ ११॥

ननु प्रथमतोगवयत्वस्याप्रतीतत्वेऽपि यदा गवयत्वं प्रत्यक्षं तदा गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्याल्लक्षणया गवयत्वं परामृष्यते तेन रूपेण शक्तिधीरस्तु तत्राह।

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्य्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः॥१२॥

गोसाद्दृश्यसामानाधिकरण्येन गवयपदवाच्यत्वविषयकज्ञानजनक तया शब्दस्य गवयत्वादिना शक्तिबोधे नाकाङ्क्षा अन्वयस्य पर्य्यवसानात् यत्र पदार्थाएवान्वयविधुराः केनापि रूपेणान्वयायोग्याः तत्र तदाक्षिप्तेन तेन लक्षणीयार्थेन सङ्गतिरन्वयः गङ्गायां घोष इत्यादौ॥ १२॥

ननु गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतोदृष्टमनुमानमितरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबाधे गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगाहतामिति नैवं व्यापकतावच्छेदकरूपेणैवानु-

मितेर्व्यापकविषयकत्वात् गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति व्यतिरेकि च साध्याप्रसिद्धा न सम्भवति व्यतिरेकव्याप्त्यप्रतिसन्धानेऽपि गवयत्वाश्रयोगवय पदवाच्य इति धियोऽनुभवसिद्धत्वाच्च उपमानं प्रमाणान्तरम् । धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमतिकठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामित्यादि वाक्यार्थज्ञानानन्तरं तादृशपिण्डदर्शने करभपदवाच्यताग्रहोऽप्युपमानादेवेति । उपमानन्तु शक्तिमात्रपरिच्छेदकत्तया नेश्वरे बाधकमिति भावः । शब्दस्तु नेश्वरे बाधकत्वेन शङ्कनीयः अनुमानानतिरेकात् इति वैशेषिकाः । पदश्रवणानन्तरं पदार्थस्मरणे एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्पदस्मारितत्वात् दण्डेन गामभ्याजेतिपदस्मारितपदार्थवत् इत्यनुमानात् संसर्गसिद्धेः किम्वा एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्व्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदत्वात् इत्यनुमानात् तत्सिद्धेः ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादित्यताह ।

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निर्णयः ।
आकाङ्क्षासत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥१३॥

अत्र पदार्थपक्षकानुमाने संसृष्टा एवेति यदि संसर्गवत्त्वं साध्यते सम्भावितसंसर्गका इति संसर्गस्वरूपयोग्यत्वं वा आद्ये पयसा सिञ्चतीत्यादावनैकान्तः द्वितीये न संसर्गनिर्णयः अन्वयप्रयोजकरूप वत्त्वरूपयोग्यताया हेतुविशेषणीकृतत्वेन सिद्धसाधनाच्च द्वितीये प्रयोगे आकाङ्क्षासत्तया इति आकाङ्क्षा हि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा घटमित्युक्ते आनय पश्येति आनयेत्युक्ते घटं पटं वेति जिज्ञासादयः । ननु योग्यतासहितासत्तिरेव हेतुरस्तु तत्राह योग्यासत्तिरबन्धना इति

व्याप्तिशून्या चयमेति पुत्रोराज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यतामित्यत्र निराकाङ्क्षयोराजपदपुरुषपदयोर्व्यभिचारात् ॥ १३ ॥

प्राभाकरास्तु वेदस्यापौरुषेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भयात् शब्दः प्रमाणं लोके तु आप्तोक्तत्वज्ञानमपेक्षितं तथाचायं वक्ताऽस्तप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् अप्रमादजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् इत्यनुमानाद्वक्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धौ उत्तरकालं वा एते पदार्थाः परस्परं संसृष्टाः वक्तृयथार्थज्ञानविषयत्वात् इत्यनुमानात् साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेः क्षुप्तसामर्थ्यात् शब्दात् पुनरन्वयधीरित्यनुवादको लौकिकः शब्दो न प्रमाणमिति प्राहुस्तन्नाह।

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये।
व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥

वेदेऽवधारितसामर्थ्याच्छब्दाल्लोकस्थलेऽपि प्रागर्थनिर्णये लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुमानस्य शब्दापेक्षया विलम्बितधीजनकत्वात् ॥ १४ ॥

नन्वाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेके च शब्दे ज्ञानानुपपत्त्या निर्णयो हेतुर्वाच्यः। आप्तोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थधीजन्यत्वमिति वाक्यार्थधीः प्रथमतोऽनुमानादेव वाच्या इत्यत आह।

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी।
अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत् कुतः ॥१५॥

आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वे मानाभावः बाधकप्रमाविरहरूपयोग्यताज्ञानविलम्बादयोग्येऽन्वयधीविलम्बसम्भवात् अन्यथा वेदेऽपि पौरुषेयत्वधीर्हेतुरस्तु तथाच तत्रापि अमी वैदिका

र्था अन्विताः परस्परसंसृष्टाः व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः पदैः स्मा-
रितत्वात् इत्यनुमानात् संसर्गे निर्णीते तदनुवादकत्वं वेदस्यापि
न कुतः । यत्तु पदं न करणं किन्तु पदार्थ एव अतएव पदार्थ-
करणकाच्च वाक्यार्थज्ञानात् कविकाव्यादिकं द्वारमित्यत्र द्वारो-
पस्थितावपि पदार्थनिष्ठाकाङ्क्षाविरहेणान्वयाबोधः शाब्दी
ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न्यायात् अतएव पदानामव-
च्छेदकत्वं पदजन्योपस्थितिं विना पदादन्वयाबोधात् । तदुक्तं
आयस्यादभिधातृत्वात् तात्पर्य्योपगमादपि । पदानामेव सा
शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् । अभिधातृत्वात् पदार्थोपस्थापकत्वात्
इति गुरुमतमपास्तं पदानामित्यत्र आप्तानामिति भ्रमेणापि
आप्तस्यावच्छेदकत्वापातात् तयाचावश्यस्वीकार्य्यपदार्थोपस्थितौ
पदमन्यथासिद्धं न करणमिति तन्न पदार्थानामतीतादिरूपतया
अकारणत्वात् पदार्थस्मरणस्यापि निर्व्यापारतया अकरणत्वात्
पद ज्ञानस्यैव करणत्वात् पदार्थस्मृतेर्व्यापारत्वात् कविकाव्या-
दिस्थले च मानसज्ञानं हेतुरिति ॥ १५ ॥

नतु शब्दोऽतिरिच्यतां प्रमाणं स एव बाधकोऽस्तु तथाहि
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमू-
ढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इति गीतां पठन्ति । प्रकृतेर्बुद्धित-
त्त्वस्य गुणैः सत्वादिभिः क्रियमाणानि कर्म्माणि मोहादहं कर्त्तेति
चेतनो मन्यते तेनाभिमानिकं न पारमार्थिकं कर्तृत्वं न च स-
र्व्वज्ञस्याभिमानोऽपि विशेषदर्शनात् कर्त्तेति दृष्टिरिति न षष्ठी
इत्यत्राह ।

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता ।
अदृश्यदृष्टौ सर्व्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥ १६ ॥

अयं हि सर्व्वकर्तृत्वाभावावेदकः शब्दः अनाप्तोक्तत्वेन प्रमाणम् आप्तोक्तश्चेदेतदर्थगोचरज्ञानवतोनित्यसर्व्वविषयकज्ञानवत्त्वम् इन्द्रियाद्यभावात् आगमस्य च नित्यत्वं दूषितमेव प्रागिति वेदकारो नित्यः सर्व्वज्ञः सिध्यति॥ १६॥

नन्वसत्त्वबोधकागमानां का गतिस्तत्राह।

नचासौ क्वचिदेकान्तः सत्वस्यापि प्रवेदनात्।
निरञ्जनावबोधार्थान च सन्नपि तत्परः॥१७॥

असावागमोनासत्वमात्रपर एव सत्वास्यपि वज्रशोमन्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते इत्यादिभिः प्रतिपादनात् द्वयोश्च न मुख्यार्थत्वं विरोधात् विनिगमकचिन्तायां विशेषगुणशून्यात्मस्वरूपस्य ध्येयत्वतात्पर्य्यकत्वं बाधकश्रुतीनां साधकश्रुतीनाञ्च कार्य्यकारणभावादितर्कमूलकानुमान साचिव्येन मुख्यार्थत्वात्॥ १७॥

ननु यद्यसौ सर्व्वज्ञः स्यात् अनुपदिश्यापि प्रवर्त्तयेदित्युपदेशानुपपत्तिरेव ईश्वरे बाधिका नह्ययमनुपदिश्य स्वयं प्रवर्त्तयितुं न जानाति सर्व्वज्ञत्वानुपपत्तेः अर्थापत्तिश्च मानान्तरं तत्राह।

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा।
तदभावात् प्रवृत्तिर्न कर्म्मवादेऽप्ययं विधिः॥१८॥

प्रमाणेऽसति न प्रमा प्रमाणरूपहेत्वभावे फलाभावात् प्रमाविरहात् प्रमाविरहे च न प्रवृत्तिः कारणाभावात् प्रमाकरणञ्चाग्निष्टोमेनेत्यादिविधिरेव इति नोपदेशव्यर्थता अन्यथा क-

सोत्रादेऽप्ययं विधिः प्रवृत्तादेव प्रवृत्तेरुपपत्तेः वेदस्यानर्थक्यापत्तिः नचार्थापत्तिर्मानान्तरम् ॥ १८ ॥

तत्रैवाह ।

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥१९॥

जीवी देवदत्तो गेहे नास्तीति ज्ञानानन्तरं वहिरस्तीति धीरुदाहरणं तत्रानियम्यस्याव्याप्यस्य नायुक्तिर्नानुपपत्तिः अनियन्ता अव्यापको नोपपादकः व्यापकव्यतिरेकेण व्याप्यस्यैव व्यतिरेकात् तादृशानुपपत्तिज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तिधीरेव । यदपि क्वचिदस्ति गेहे नास्तीतिज्ञानानन्तरं विरोधज्ञानेऽविरोधाय गेहान्यविषयता क्वचिदस्तीत्यस्येत्यर्थापत्तिरिति तदपि न नतु वास्तवोमानयोर्विरोधः तथा सत्येकं मानं भज्येत विरोधज्ञानस्य तु विषयभेदव्यवस्थापकत्वमनुमानविधयैव तथाहि विरोधोभिन्नविषयकः एकविषयतायां विरुद्धत्वे सति प्रमाणसिद्धत्वादिति अन्यथा धूमोऽप्यनुपपद्यमानो वह्निं गमयेदित्यर्थापत्तिरिति प्रसिद्धमनुमानं न स्यात् अर्वाग्भागावच्छेदेन वह्न्यनुपलम्भः धूमश्च वह्निसाधनमिति विरोधेऽपरभागावच्छेदेन वह्निव्यवस्थापनमप्यर्थापत्तिरेव स्यात् अनुमानाभावेऽपि व्याप्तिग्राहकमानस्य वह्निसाधकत्वमर्थापत्तेरित्यनुमानविलोपः स्यादिति अनुपलब्धिश्च नेश्वरे वाधिकेति योग्यादृष्टिरित्यादि नोक्तम् ॥ १९ ॥

वस्तुतोऽनुपलब्धिर्मानान्तरमेव नेत्याह ।

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥२०॥

यत्राज्ञातानुपलब्धिः कारणं तत् प्रत्यक्षं ज्ञातानुपलब्धिजन्याभावज्ञानस्यानुमानत्वात् जन्यापरोक्षज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वात् अपरोक्षत्वञ्च ज्ञानकरणकान्यत्वं घटादिप्रत्यक्षइव घटाभावाध्यक्षेऽपीन्द्रियस्यान्यथानुपक्षीणत्वात् करणत्वमधिकरणप्रत्यक्षाभावेऽपि शब्दादिध्वंसस्य वायौ रूपाभावस्य ग्रहात् अधिकरणग्रहेऽप्यनुपक्षयात् अज्ञातकरणजन्यज्ञानत्वेन इन्द्रियजन्यत्वानुमानाच्च। भावावेशाच्च चेतसोमनसः असदादित्वाद्यानुभवस्य भावभूतकरणसचिवमनोजन्यत्वनियमात् नानुपलब्धिः कारणं किन्त्विन्द्रियमेवेति ॥ २० ॥

साधकान्तरमाह।

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः।

अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात्॥२१॥

इन्द्रियाणि करणमिति साध्यं प्रतियोगिग्राहकत्वात् यथानुमानं घटस्येव तदभावस्यापि ग्राहकं तद्वदिन्द्रियमपि। ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतन्त्रम् अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात् आश्रयग्रहेणान्यथासिद्धेरित्यत हेतुः व्यापाराव्यवधानतइति व्यापारेणाधिकरण प्रत्यक्षेण इन्द्रियस्यान्यथासिद्ध्यभावात् अन्यथा संयोगेन चक्षुरादिक मन्यथासिद्धं भावग्रहेऽपि स्यात् किञ्चाभावज्ञानस्य दुष्टकरणजन्यत्वमवश्यं दोषश्चेन्द्रियादिनिष्ठएव अनुपलब्धेर्दोषाभावात् पित्तादिना इन्द्रियस्यैव दुष्टत्वात् तदिदमुक्तम् अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिति अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधीर्नैन्द्रियजा अभावधीत्वात् नानुपलब्धि करणजा भावधीत्वादतोविशिष्टग्राहीन्द्रियं स्वीकार्य्यं तदिदमुक्तं विकल्पनात् विशिष्टविषयकज्ञानात् ॥ २१ ॥

नन्वनुपलब्ध्या घटाभावस्य ज्ञानं ततश्च घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानं घ्राणजसौरभोपनयानन्तरं सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषवत् इत्यभावग्राहिकानुपलब्धिः कारणतया वाच्या निर्विकल्पकविषयी क्रत एव इन्द्रियेण सविकल्पकविषयतया गृह्यते तथा दर्शनात् अभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरभावात् कथं वा प्रत्यक्षत्वं विशेषणतायाः सम्बन्धान्तरगर्भत्वात् अवश्यक्लृप्तकारणताकानुपलब्धेरेव करणत्वं नेन्द्रियस्येत्यत आह ।

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात् ।
प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥२२॥

अवच्छेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् नियमतः सविकल्पकज्ञानसामग्रीसत्त्वान्न निर्व्विकल्पकत्वं घटादिग्रहे तु निर्व्विकल्पकमेव प्रथमतः । विशिष्टज्ञानहेतुविशेषणज्ञानाभावात् प्रतियोग्यनुपस्थितस्याभावस्य भानाभ्युपगमे तु अभावस्यापि निर्व्विकल्पकविषयतेति सिद्धसाधनम् । सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् स्वरूपमेवाभावस्याधिकरणेन सम्बन्धः वैशिष्ट्यस्याभावसम्बन्धस्याङ्गीकृतस्यापि सम्बन्धधारायामनवस्थानात् स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्यावश्यम्भावात् इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटाभावादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षतया कल्पनात् नचेदेवं तदानुपलब्धिकारणतापक्षेऽपि अन्यप्रकारो दुर्घटः तथाहि सर्व्वैरेव प्रमाणैः परम्परया निर्विकल्पकविषय एव गृह्यतेऽनुमानादावपि वह्न्यादेः पूर्व्वं कदाचिन्निर्विकल्पकस्वीकारात् घटाभाववद्भूतलमित्यादि विशिष्टप्रत्ययबलात् अभावेनाधिकरणस्य प्राप्तेर्भवतापि स्वीकारात् ॥२२॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरोदूरे विरोधोदयः
प्रायोयन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते ।
तं सर्व्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवम्
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे ॥२३॥

इति तृतीयः स्तवकः ।

यस्येश्वरस्य मुखनिरीक्षणैकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितैः प्रत्यक्षादिभिरात्मैव नासाद्यते विरोधोदयोयतोऽधरः अतएव दूरे सर्वमनुविधेयं वश्यं यस्येति असमा स्वच्छन्दा चेतनान्तराप्रयोज्याया लीला सैवोत्सवोयस्य स तथा दुःखाभावैकनिदानत्वादतएव उद्भवदतिश्रद्धाः देवानामपि देवं स्तुत्यं प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम् ।

चतुर्थः स्तवकः ।

सत्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् इति तुरीयविप्रतिपत्तिः ॥ ईश्वरो न मानं तज्ज्ञानस्याग्रहीतग्राहित्वाभावेन प्रमात्वाभावात् ईश्वरस्य प्रमाकर्तृत्वं प्रमाकरणत्वञ्च नास्तीति अप्रमाणपुरुषस्य वचः कः श्रद्दध्यादित्यत्राह ।

अप्राप्तेरधिकप्राप्तेरलक्षणमपूर्व्वदृक् ।
यथार्थोऽनुभवोमानमनपेक्षतयेष्यते ॥१॥

अपूर्वदृक्त्वम् अगृहीतग्राहित्वं न प्रमालक्षणं धारावहनबुद्ध्यव्याप्तेः इदं रजतमितिभ्रमातिव्याप्तेश्च । स्वमते लक्षणमाह यथार्थ इति अनपेक्षतयेति स्मृतेर्जनकानुभवसमानविषयत

तत्प्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतया तत्र सापेक्षत्वात् न प्रमाव्यवहारस्तान्त्रिकाणामिति ॥ १ ॥

ननु धारावाहिके नाव्याप्तिः ज्ञानेन हि विषयनिष्ठोधर्म्मः कश्चिज्जननीयः अन्यथा ज्ञानस्य विषयनियमो न स्यात् तथा च तमादायागृहीतग्राहित्वमेव किञ्च स धर्म्मस्तदुपादानज्ञानजन्यो न वा आद्ये उपादानज्ञानस्य उपादानविषयतानियमार्थं धर्म्मान्तरस्वीकारे तत्राप्येवमनवस्था द्वितीये कार्य्यत्वं हेतुः तत्रैव उपादानज्ञानजन्यत्वं व्यभिचारीति नेश्वरस्य क्षित्यादिकर्त्तृतया सिद्धिरित्यत आह ।

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः ।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

स्वभावविशेष एव विषयतानियामकः अन्यथा ज्ञातताभानेऽपि नियमानुपपत्तिः इति स्वभाव एव नियामकस्तत्रेति किञ्च वर्त्तमान विषये तदुत्पत्तावपि अविद्यमाने विषये ज्ञाततायाः उपादानविरहात् अनुत्पत्तौ विषयतानियमानुपपत्तिरिति स्वभाव एव तत्र नियामकइति ॥ २ ॥

ननु क्रियया कर्म्मणि किञ्चिज्जननीयमितिव्याप्तेर्ज्ञानक्रिययापि विषयनिष्ठोधर्म्मोजननीय इत्यत आह ।

अनैकान्तादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

क्रिया यदि धात्वर्थस्तदा शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र संयोगेन गगननिष्ठकिञ्चिदजननात् अनैकान्तः यदि करणव्यापारः क्रिया तदापीन्द्रियसंयोगादिना घटादिनिष्ठकिञ्चिदजननात् व्यभिचारः अथ क्रिया स्पन्दस्तदा ज्ञानस्य स्पन्दात्मकत्वाद

सिद्धिः । ननु ज्ञातोघटः साक्षात्कृतोघट इत्यादि प्रत्यक्षमेव ज्ञाततायां मानमित्यत्राह तद्वैशिष्ट्येति सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्यतदुभयसम्बन्धविषयः स च सम्बन्धः क्वचित् संयोगादिः क्वचित् स्वरूपं तदिह घटे ज्ञानमित्यत्रेव घटज्ञानयोः स्वरूप एव सम्बन्धः ज्ञातो घटइत्यत्रापि भासते अन्यथा दृष्टोघटः कृतोघट इत्यत्र दृष्टताकृततयोरप्यापत्तेः ॥ ३ ॥

स्वभावसम्बन्धादुपपत्तिस्तुल्या तदुच्यते ।

अर्थेनैव विशेषोहि निराकारतया धियाम् ।
क्रिययैव विशेषाहि व्यवहारेषु कर्म्मणाम् ॥४॥

यथा घटादीनां ज्ञाने विशिष्टधीः यथा च क्रिययैव कर्म्मणां घटादीनां व्यवहारेषु विशिष्टबुद्ध्यादिषु विशेषस्तथा ज्ञातोघट इत्यादौ ज्ञानेनैव घटादौ विशिष्टधीर्न धर्म्मान्तरादिति ॥ ४॥

ननु तथापि नेश्वरज्ञानं प्रमा प्रमाणजन्यत्वाभावात् एवमीश्वरोन प्रमाता न वा प्रमाणं प्रमाकर्तृत्वकरणत्वयोरभावादताह ।

मितिः सम्यक्परिच्छित्ति स्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रमाण्यं गौतमे मते ॥५॥

यथार्थानुभवत्वं प्रमात्वमजन्यत्वेऽपीश्वरज्ञानस्याविरुद्धं प्रमातृत्वं प्रमासमवायित्वम् एतच्च अकारणत्वेऽपि प्रमाया ईश्वरस्य सिद्धम् एवं प्रमया सहायोगव्यवच्छेदेन अभेदे तृतीया सम्बन्धितयेश्वरस्य प्रमाणत्वं न तु करणत्वमपि तत्र नियामकमिति मन्त्रायुर्वेदवत् तत् प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति सूत्रे ईश्वरस्य प्रामाण्यमुक्तं नचेश्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या विभागव्याघातः प्रमाकरणाभिप्रायेण विभागसम्भवात् । नचेश्वरज्ञानस्य प्रम

विषयकत्वे भ्रमविषयावगाहित्वे च भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावेन भ्रमात्वाभावात् भ्रमनिष्ठशुक्तिविशेष्यकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वञ्च सदेव तदवगाहितया ईश्वरस्य नस्य प्रमात्वाच्यते: ॥ ५ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिःकिमपरैस्तन्मेप्रमाणंशिवः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थः स्तवकः ।

भूतार्थानुभवे यथार्थानुभवे साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे निविष्टोविषयीभूतोनिखिलप्रस्ताविवस्तूनां नानापदार्थानां क्रमोयस्य स तथा अनुभवविषयसकलविश्वक इत्यर्थः नित्ययोगिनि सदातनयुक्ते अतएवेन्द्रियाणां द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य लेशतोऽप्यंशतोऽपि अदृष्टिर्विशेषादर्शनं तन्निमित्तिका या दुष्टिः रागद्वेषमोहालिका तद्विगमेन प्रभ्रष्टः शङ्कातुषः वेदाप्रामाण्यशङ्कालेशोयस्मादित्यर्थः प्रमाणं शिवः एवम्भूते तत्राप्रामाण्यशङ्कापकलङ्कवद्भिः पाषण्डैः किं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति तुरीयस्तवककारिकाव्याख्यानम् ।

पञ्चमः स्तवकः ।

तत्साधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः नन्वीश्वरे साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत आह ।

कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्योविश्वविदव्ययः ॥ १ ॥

क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्तृकत्वञ्च उपादान गोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वम्। आयोजनं कर्म्म एवञ्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतनप्रयत्नपूर्व्वकं कर्म्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत्। धृतीति ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गम धृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः। धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत्। पदात् पद्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः पटादिसम्प्रदाय व्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत्। प्रत्ययतः प्रामाण्यात् वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्। श्रुतेर्वेदात् वेदः पौरुषेयोवेदत्वात् आयुर्वेदवत्। किञ्च वेदः पौरुषेयोवाक्यत्वात् भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्। संख्याविशेषात् द्व्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्य परिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्टतादृशकपालद्वयारब्ध घटपरिमाणवत् अणुपरिमाणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाणत्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठ द्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति। विश्वविद्व्ययद्इति विशिष्टसाध्यकत्वं तेन नित्यसर्व्वविषयकज्ञानसिद्धिः॥१॥

ननु शरीरविशिष्टस्य कर्तृतया विशेषणबाधात्कोविशिष्टबाध इति कर्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्तृजन्यत्वाभाव इति सत्प्रतिपक्षता च। यद्वा कर्त्ता शरीर्य्येव इति व्याप्तिर्न्निरोधिनी यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनमप्रवृत्तयाशरीरी कर्त्तौव उप-

नेयः पक्षधर्म्मतया च क्षित्यादावशरीरीति साध्यप्रसिद्धिः विशे-षणविशेष्यविरोधश्च यद्वा शरीरजन्यत्वाद्युपाधिना व्याप्यत्वा-सिद्धिरिति कार्य्यहेतौ पञ्च दोषास्तत्राह ।

न वाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिवन्धोन दुर्वलैः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधोन नासिद्धिरनिवन्धना ॥२॥

ईश्वरे धर्म्मिणि शरीरवाधात् कर्तृत्ववाधोन अधिकरणज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्य्यत्वस्य धर्म्मिसाधकस्या-धिकरणज्ञानजनकतया अवश्यापेक्षणीयत्वेन वलवत्त्वात् एवञ्च न विशेषणवाधात्मकोविशिष्टवाधः प्रत्यक्षात्मकः ईश्वरोन कर्त्ता शरीरत्वात् इत्यनुमानवाधोऽपि नेत्यर्थः । क्षित्यादि न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिवन्धकं सत्प्रतिपक्षहेतोः शरीरांश वैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्ध्या दुर्वलत्वात् । तृतीयेऽपि कार्य्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्म्मत्व सहकारात् विपक्षवाधकतर्कावताराच्च वलवत्त्वम उपन्यस्तायाः कर्त्ता शरीर्य्यैवेति व्याप्तेर्दुर्वलतया न प्रतिवन्धः चतुर्थे च यदि पक्षधर्म्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न वि-रोधः कर्तृत्वस्याशरीरत्वसमानाधिकरणस्योपलम्भात् तदनुप-स्थाने तु न विरोधः विरोधाश्रयस्यासिद्धेः पञ्चमे च विपक्षवाध-कतर्कसत्त्वात् तदभावनिवन्धनाज्ञानरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजन्यत्वोपाधेरपि विपक्षवाधकाभावेनापास्तत्वात् ॥ २ ॥

ननु यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्का-वतारस्तत्राह ।

तर्काभासतयान्येषां तर्कोशुद्धिरदूषणम् ।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपोविभूषणम् ॥३॥

प्रतिकूलतर्कास्तावदीश्वरासिद्ध्या आश्रयासिद्धा इत्याभासाः । कर्त्तारं विना कार्य्यं न स्यादिति तर्कस्तु विभूषणं सहकारकः ।

अहं सर्व्वस्य प्रभवोमत्तः सर्वं प्रवर्त्तते इत्यागमश्चात्र। आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेदनेतर इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलवत्त्वम्॥ ३॥

ननु कार्य्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत्राह।

स्वातन्त्र्ये जडताहानि र्नादृष्टं दृष्टघातकम्।

हेत्वभावे फलाभावोविशेषस्तु विशेषवान्॥४॥

नहि कर्त्तारं हेतुं विना कार्य्यं परमाणोरेव यत्नवत्त्वेऽचैतन्यानुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैवजनकत्वात् अदृष्टस्य दृष्टकारणसहकारेणैव फलजनकत्वम्। नच चेष्टायामेव भोक्तृप्रयत्नोहेतुः नतु क्रियासामान्ये इति चेष्टायां विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात् अन्यथा बीजविशेषस्याङ्कुरविशेषे जनकत्वेनाङ्कुरसामान्यं प्रति बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः॥४॥

ननु धृत्यादीनां प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत्राह।

कार्य्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः।

विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत्॥५॥

धृतिविनाशयोः प्रयत्नजन्यत्वान्निरुपाधित्वं विच्छेदेनान्तरप्रलयेन आदर्शाद्यभावात् अर्व्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारानभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीनघटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः सिध्यति। एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यधीप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वम् अथवा कार्य्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते। कार्य्यं तात्पर्य्यं तात्पर्य्यविषय एव शब्दप्रामाण्यमिति तात्पर्य्यं हि यस्य वेदे स एवेश्वरः। आयोजनं व्याख्यानं वेदास्तदर्थविद्याख्याताः महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात् अव्याख्यातत्वे पदार्थानवगमेऽननुष्ठानापत्तेः एकदेशदर्शिनश्च व्याख्यायां नाश्वासः एवं धृतिधारणं

इत्यादेरिति आदिग्रहणात् अनुष्ठानसंग्रहः एवमीश्वरादिपदार्थतया ईश्वरसिद्धिः । तदुक्तम् उद्देशएव तात्पर्य्यं व्याख्या विश्वदृशः सती । ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः । उद्देश इच्छाविशेषः एवम् अहं सर्व्वस्य इत्यादावहं पदं स्वतन्त्रोच्चारयितृपरं लोकस्थले सतात्पर्य्यकशब्दस्यैव प्रमाणत्वात् । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति लौकिकाहमादिपदवदलौकिकेऽपीयमेव व्यवस्था प्रत्ययतः विधिप्रत्ययात् आप्ताभिप्रायोविध्यर्थः यस्याभिप्रायः स एवेश्वरः ॥५॥

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र साचेच्छातोयतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥६॥

विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा इच्छातश्चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्य्यत्वम् इष्ट साधनत्वञ्च विधिरिति प्राचां मतं स्वमतमाह तज्ज्ञापकोऽथवेति इष्टसाधनत्वानुमापक आप्ताभिप्रायोविधिप्रत्ययार्थः॥६॥

प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाहेतुज्ञानविषयं परिशेषयति ।

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्व्विरोधतः ।
असत्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्म्मोन सङ्करात् ॥७॥

यन्दस्य कर्तृधर्म्मस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वे आत्मानं विजानीयादित्यत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ग्रामं गच्छतीत्यतः प्रवृत्त्यापत्तेः । यत्नस्य विधित्वे दोषमाह अप्रवृत्तेः आख्यातान्तरेण यत्ने बोधितेऽपीष्टसाधनत्वाप्रतिसन्धाने अनिष्टसाधनत्वज्ञाने वाऽप्रवृत्तेः इच्छायाविधित्वे दोषमाह विरोधतइति इच्छाया विधित्वे इच्छयैव तज्ज्ञानं जननीयं इच्छाया ज्ञानेन चेच्छा जननीया इत्यन्योन्याश्रयः तदिदमुक्तं विरोधतइति । नन्विच्छाज्ञानं लिङा जननीयम् इत्यत्राह असत्वादिति इच्छाज्ञाने जाते प्रवृत्तिहेतुस्वरूपसदि-

च्छाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यात् इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्ति-हेतुत्वात्। नच लिङ्श्रवणकाले इच्छा स्वरूपसतीत्यर्थः। ननु लिङेव इच्छाजनिका इत्यत्राह प्रत्ययत्यागादिति इच्छाकारण-त्वेन गृहीतस्य प्रत्ययस्य ज्ञानस्य कारणस्य त्यागापत्तेः व्यभि-चारादित्यर्थः। लिङ्श्रुतिकाले सुखत्वादिप्रकारकधीजन्येच्छा लिङर्थ इत्यत्राह सङ्करादिति इष्टसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छाहे-तोरवश्यं स्वीकारात् तत्र कारणान्तराभावात् लिङ्पदस्यैव का-रणमतः फलेच्छाज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः तद्विनापि प्रवृत्तिसम्भवात् तथाच सङ्करादिष्टसाधनत्वज्ञानरूपसाधनसञ्चारत्वात् इच्छा-ज्ञानस्येच्छाजनकत्वे मानाभावेन तस्य लिङ्पदजन्यत्वे माना-भावाच्चेति ॥७॥ ननु यत्नज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकमस्तु आख्याता-न्तरस्य न यत्नवाचकत्वम् अनुकूलव्यापारमात्र एव आख्यातशक्तेः रथो गच्छतीत्यादौ तथा कल्पनात् तत्राह।

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥८॥

घटः कृतोऽङ्कुरोन कृत इति व्यवहारवत् कुलालादिः कर्त्ता न कारकान्तरमिति कृञ्धात्वर्थोऽपि कृतिः। ननु यत्नपदस्य पर्य्यायता स्यादतआह पूर्व्वेति परस्मिन्नुत्तरकालवर्त्तिनि फले विद्यमाने सैव कृतिरेव पूर्व्वा साधनीभूता भावना फलानुकूलयत्न एवाख्यातार्थः यद्वा फलानुकूल व्यापारधात्वर्थ प्रचयजनिका पूर्व्वा परस्मिन् पूर्व्वापरीभूतवत्त्वे सति कृतिराख्यातार्थः। तथाच प्रयत्नवत्त्वमनुकूलत्वं पूर्व्वापरीभूतवत्त्वमिति त्रयमर्थः ॥८॥

ननु धातुना यत्नः प्रतीयते आख्यातस्य च अनुकूलव्यापारा-र्थकत्वम् आक्षेपादेव च यत्नलाभ इत्यतआह।

भावनैव हि यत्नात्मा सर्व्वाख्यातस्य गोचरः।

तथा विवरणधौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥९॥

तथा कृत्वा तद्वाचकपदेन पचति पाकं करोतीति विवरणात् तत्र शक्तिः अनुकूलव्यापारस्य यत्नाक्षेपकत्वात् वर्त्तमानपाकानुकूलव्यापारस्याचेतनेऽपि भावात् श्रोदनमिति कर्म्मपदोत्तरं पचति भुङ्क्ते वेति जिज्ञासा च कर्म्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन यथा पचतीत्यनन्तरं कर्म्मादौ जिज्ञासा ॥९॥ ननु कर्त्तुरपि विवरणात् तत्रापि शक्तिराख्यातस्य स्यात् तत्राह ।

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।
संख्येयमात्रलाभे तु साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥१०॥

आख्यातवाच्यया संख्यया आश्रयस्य आक्षेपादेव लाभान्न कर्त्तरि शक्तिकल्पना प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वे सति आख्यातार्थविशेष्यत्वमाक्षेपलभ्यत्वं भुक्त्वा इत्यादौ क्त्वान्तार्थानन्तर्य्यवारणाय विशेष्यदलम्। सुप्यते इत्यादौ वर्त्तमानत्वविशेष्यत्वं स्वापस्यापीति सत्यन्तदलम्। चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थकर्म्मतावरुद्धत्वात् तण्डुलस्य न तत्र भावनाकाङ्क्षेति भावना शुद्धमातिपदिकार्थान्वयिनी अतएव यं यं भावनान्वेति तं तं संख्यापीत्येकपदोपात्तभावनान्वयबलात् कर्त्रादि संख्याभिधान एव च प्रथमेति एवं कर्म्मापि नाख्यातपदवाच्यम् ॥१०॥

नन्वस्तु कर्म्मधर्म्मो विधिस्तत्राह ।

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।
तदलाभान्न कार्य्यञ्च न क्रियाप्यप्रवृत्तितः ॥११॥

कर्म्म स्वर्गादि तद्धर्म्मः कार्य्यत्वं यदि विधिस्तत्राह अतिप्रसङ्गान्न फलं स्वर्गे कार्य्यत्वज्ञाने ऽसति स्वर्गसाधनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः यदि कर्म्मापूर्वं तद्धर्म्मः कार्य्यत्वं विध्यर्थस्तत्राह नापूर्वं तत्त्व-

हानितः शाब्दबोधपूर्व्वं नोपस्थितमित्यत एवापूर्व्वं पूर्वमुपस्थितौ एव न तत्त्वम् । अनुपस्थितौ च कथं तत्र शक्तिधीः । ननु कार्य्यत्व रूपेण शक्तिधीः शाब्दबोधे तु योग्यतया अपूर्वस्य कार्य विशेषस्य भानं तत्राह तद्दलाभान्न कार्य्यञ्चेति नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभ प्रसङ्गात् तत्र फलकामस्य नियोज्यस्याभावात् । यद्वा ननु कार्य्यत्वेनोपलक्षितायामपूर्वव्यक्तौ शक्तिग्रहः गन्धवत्त्वेनोपलक्षितायां पृथिवीत्वविशिष्टायां व्यक्तौ पृथिवीपदस्येव इत्यत्राह तद्दलाभात् अपूर्वत्वविशिष्टापूर्वव्यक्त्यनुपस्थितेः गन्धवत्त्वेनापि हि पृथिवीत्व विशिष्टस्य स्मरणमनुमानं वा सम्भवति प्रागनुभवात् प्रकृते तथात्वेऽपूर्वत्वव्याघातादित्यर्थः । ननु कर्म्म यागादि तद्धर्म्मः कार्य्यत्वं विधिरित्यत्राह न क्रियापीति अनिष्टसाधनताधीकाले प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत अपिना नापूर्वमपि उक्त दोषादित्यर्थः ॥११॥

ननु करणं शब्दः तद्धर्मोऽभिधा तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकमत एवाहुः अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्मभावनात्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः । अभिधा यागप्रवृत्तिकार्य्यमिति धीः शब्दादाख्याताच्च उपादानादुत्पत्त्यनुकूलक्रियारूपेयमित्यत्राह ।

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधापि गरीयसी ।

बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥१२॥

अभिधायां मानाभावात् अभिधाशब्दतोऽभिधाज्ञाने अप्रवृत्तेः गरीयसी उपिता लिङर्थतयेति शेषः । ननु अन्यस्य लिङर्थत्वे बाधात् परिशेषेणाभिधा लिङर्थइत्यत्राह बाधकस्येति प्रकृतेऽपि बाधकसम्भवात् ॥१२॥

ननु करणस्य यागादेर्धर्म्मो इष्टसाधनत्वं विध्यर्थोऽस्तु तत्राह ।

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।

अन्यत्र कॢप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥१३॥

विध्यर्थस्य इष्टसाधनतायां हेतुत्वात् लिङ्गतयोपन्यासात् । न च स्वस्य स्वलिङ्गत्वमिति अग्निकामो दारुणी मथ्नीयादित्युक्ते कुत इत्याकाङ्क्षायां वक्तारो वदन्ति यतो दारुद्वयमथनमग्निसाधनमित्यर्थवादादिष्टसाधनताबोधानन्तरमपि विधेरनुमानात् यदि चानुमितेनापि विधिना इष्टसाधनत्वमेव बोध्यं तदा तदनुमानवैयर्थ्यं तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यामित्यादौ मृत्युब्रह्महत्यासन्तरणकामोऽश्वमेधेन यजेतेति वाक्यानुमानस्य सर्वसम्मतत्वात् मध्यमादौ वियोगतः मध्यमोत्तमपुरुषलिङ इष्टसाधनतावियोगात् कुर्याः कुर्यामित्यत्राज्ञादिकं प्रतीयते आज्ञाभिप्राय एव इति प्रथमपुरुषोऽपि इच्छार्थः अन्यत्र कॢप्तसामर्थ्यात् अध्येषणार्थे लिङ इच्छावाचकत्वकल्पनात् निषेधानुपपत्तितः न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य निषेधस्य बाधितत्वात् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विध्यर्थः श्येनेनाभिचरन् इत्यादौ असम्भवात् अप्रवर्त्तमानपुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयत्वात् बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वसामान्याभावस्य बाधितत्वादिति॥१३॥ स्वमतमाह ।

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१४॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषय आप्ताभिप्रायः लिङादिभिः प्रत्ययैरभिधेयः इष्टसाधनता त्वनुमेया । वस्तुतस्तु ईश्वरेच्छायाः सर्वविषयकत्वात् निषेधविरोधः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छायाः शक्यत्वे गौरवमिति प्राचीनमतमेव साधीयः ॥१४॥

श्रुतेरित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

कृत्स्न एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारैव तात्पर्य्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥१५॥

सर्वत्र वेदभागे ईश्वरः प्रतिपादितः यज्ञोवै विष्णुः पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतिषु अतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिषु न तु सिद्धतया अमीषामन्यत्र तात्पर्य्यं यथा स्वर्ग नरकादिबोधकानां तथा ईश्वरमुपासीतेति विधेरेकवाक्यतया तेषां त्वन्मतेऽपि प्रामाण्यमेव अन्यथा स्वर्गादिपदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यात् तदेतदुक्तं स्वार्थप्रतिपादनद्वारा एव विधौ सिद्धार्थतात्पर्य्यात् वाक्याद्वैदिकप्रशंसानिन्दावाक्यानि प्रशंसानिन्दाज्ञानपूर्व्वकाणि प्रशंसानिन्दावादवाक्यत्वात् परिणतिसुरसमाम्रफलमित्यादिवत् ॥१५।

संख्याविशेषादित्यस्य व्याख्यान्तरमाह।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादौ संख्या प्रवक्तृगा।
समाख्यापि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते ॥१६॥

वैदिकोत्तमपुरुषेण स्वतन्त्रोच्चारयितुः संख्या वाच्या स ऐक्षत एकोऽहं बहु स्यामित्यादि बहुलमुत्तमपुरुषश्रुतेः। संख्यापदार्थमन्यमाह समाख्येत्यादि सर्व्वासां शाखानां हि काठककालापकाद्याः संख्याः संख्याविशेषाः श्रूयन्ते ते च नाध्ययनमात्रनिबन्धनाः अध्येतृणामानन्त्यात् अनादावन्यैरपि तदध्ययनात् तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शी भगवानेव ईश्वरः कारुणिकः सर्गादावस्मादादृष्टाकृष्टकाठकादिशरीरविशेषमधिष्ठाय यां यां शाखामुक्तवान् तस्याः शाखायास्तन्नाम्ना व्यपदेशइति सिद्धमीश्वरमननं मोक्षहेतुः ॥१६॥ यस्येश्वरे न विश्वासस्तं प्रत्याह।

इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः।

अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥१३॥

विध्यर्थस्य इष्टसाधनताया हेतुत्वात् लिङ्गतयोपन्यासात् । न च स्वस्य स्वलिङ्गत्वमिति अग्निकामो दारुणी मथ्नीयादित्युक्तेः कुत इत्याकाङ्क्षायां वक्तारो वदन्ति यतो दारुद्वयमथनमग्निसाधनमित्यर्थवादादिष्टसाधनताबोधानन्तरमपि विधेरनुमानात् यदि चानुमितेनापि विधिना इष्टसाधनत्वमेव बोध्यं तदा तदनुमानवैयर्थ्यं तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यामित्यादौ मृत्युब्रह्महत्यासन्तरणकामोऽश्वमेधेन यजेतेति वाक्यानुमानस्य सर्वसम्मतत्वात् मध्यमादौ वियोगतः मध्यमोत्तमपुरुषलिङ इष्टसाधनतावियोगात् कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्राज्ञादिकं प्रतीयते आज्ञाभिप्राय एव इति प्रथमपुरुषोऽपि इच्छार्थः अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यात् अध्येषणार्थे लिङ इच्छावाचकत्वकल्पनात् निषेधानुपपत्तितः न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य निषेधस्य बाधितत्वात् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विध्यर्थः श्येनेनाभिचरन् इत्यादौ असम्भवात् अप्रवर्त्तमानपुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयत्वात् बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वसामान्याभावस्य बाधितत्वादिति॥१३॥ स्वमतमाह ।

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१४॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषय आप्ताभिप्रायः लिङादिभिः प्रत्ययैरभिधेयः इष्टसाधनता त्वनुमेया । वस्तुतस्तु ईश्वरेच्छायाः सर्वविषयकत्वात् निषेधविरोधः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छायाः शक्यत्वे गौरवमिति प्राचीनमतमेव साधीयः ॥१४॥

श्रुतेरित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

ततस्त एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारैव तात्पर्य्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १५॥

सर्वत्र वेदभागे ईश्वरः प्रतिपादितः यज्ञो वै विष्णुः पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतिषु एतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिषु न तु सिद्धतया अमीषामन्यत्र तात्पर्य्यं यथा स्वर्ग नरकादिबोधकानां तथा ईश्वरमुपासीतेति विधेरेकवाक्यतया तेषां तन्मतेऽपि प्रामाण्यमेव अन्यथा स्वर्गादिपदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यात् तदेतदुक्तं स्वार्थप्रतिपादनद्वारा एव विधौ सिद्धार्थतात्पर्य्यात् वाक्याद्वैदिकप्रशंसानिन्दावाक्यानि प्रशंसानिन्दाज्ञानपूर्व्वकाणि प्रशंसानिन्दावादवाक्यत्वात् परिणतिसुरसमाम्रफलमित्यादिवत् ॥ १५ ।

संख्याविशेषादित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादौ संख्या प्रवक्तृगा ।
समाख्यापि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते ॥ १६ ॥

वैदिकोत्तमपुरुषेण स्वतन्त्रोच्चारयितुः संख्या वाच्या स ऐक्षत एकोऽहं बहु स्यामित्यादि बहुलम् उत्तमपुरुषश्रुतेः । संख्यापदार्थ मन्यमाह समाख्येत्यादि सर्व्वांसां शाखानां हि काठककालापकाद्याः संख्याः संख्याविशेषाः श्रूयन्ते ते च नाध्ययनमात्रनिबन्धनाः अध्येतृणामानन्त्यात् अनादावन्यैरपि तदध्ययनात् तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शी भगवानेव ईश्वरः कारुणिकः सर्गादावस्मदाद्यदृष्टाकृष्टकाठकादिशरीरविशेषमधिष्ठाय यां यां शाखामुक्तवान् तस्याः शाखायास्तन्नाम्ना व्यपदेश इति सिद्धमीश्वरमननं मोक्षहेतुः ॥ १६ ॥ यस्येश्वरे न विश्वासस्तं प्रत्याह ।

इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।

DATE DUE

किन्तु … ा:

काले … ॥१७॥

इति … ज्ञोद्दम-

ति॰ इलं … लकरा:

तार्था … कलङ्क-

शून्याः व …

अस्मा … त्वयि

त्यक्ता … प्यते ।

तन्नाथ … ाग्रतां

यातेंचे … ॥१८॥

त्यक्ता …

इत्येष …

यँद्दास …

नो वा …

प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥१९॥

इति पञ्चमः स्तवकः ।

नो वासयेत्ततः किमस्माकम् । इति श्रीहरिदासभट्टाचार्य्यविर-

चितकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यानं समाप्तम् ।

Kusumanjali with a commentary of Harisdas Bhattacharya

३६४३

AUTHOR शङ्कराचार्य

TITLE अथर्ववेदीयमाण्डुक्योपनिषद्

Q141:26
SHA
1873

३६४३

सरस्वती न सुभगा मयस्करत्
महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
MAHENDRA SANSKRIT UNIVERSITY 1986 AD

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

किन्तु प्रस्तुतमेध्यौ[illegible] [illegible]

कालेकाल[illegible]कल्प[illegible]क्रमयाते[illegible] ॥१७॥

इतिशब्दः [illegible] एवं शब्दः प्रकार[illegible] [illegible] [illegible]तिर्वा इतेशिता वा । [illegible] निम्नतापविषयः प्रतिकूलकराः तादृशा अपि उच्चैरतिशयेन काले भवच्चिन्तकाः शङ्काकलङ्कशून्याः कार्य्याः ॥१७॥

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर चिराच्चेतोनिमग्नं त्वयि
त्यक्तानन्दनिधौ तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
तन्नाथ त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
यातेचेतसिनाप्नुवामशतशोयाम्याःपुनर्यातनाः ॥१८॥

त्यक्ता तनुं सन्तृप्यत इति कर्म्मकर्त्तरि ।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री
र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।
नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥१९॥

इति पञ्चमःस्तवकः ।

नो वासयेत्ततः किमस्माकम् । इति श्रीहरिदासभट्टाचार्य्यविरचितकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यानं समाप्तम् ।

Kushumanjali
with
a commentary
by
Haridash Bhattacharya

३२६२